

studii

REVISTĂ DE ISTORIE

DIN SUMAR

NICOLAE TITULESCU ȘI POLITICA PENTRU MENȚINEREA
INTEGRITĂȚII TERITORIALE A ROMÂNIEI ELIZA CAMPUS
ISTORIA ȘI CONTEMPORANEITATEA V. LIVEANU

CONCEPȚIILE LUI ALEXANDRU D. XENOPOL ÎN PRO-
BLEMA INDUSTRIALIZĂRII ROMÂNIEI ION VEVERCA
PĂSTORITUL ROMÂNESC ȘI PROBLEMELE SALE

ION DONAT
LEGISLAȚIA AGRARĂ DIN PERIOADA 1907 — 1912 ȘI APLI-
CAREA EI M. IOSA

PARTICIPAREA DIPLOMATICĂ A MOLDOVEI LA APLANA-
REA NEÎNȚELEGERILOR POLONO-TĂTARE, ÎN 1763

V. MIHORDEA

VIATA ȘTIINȚIFICĂ

RECENZII

REVISTA REVISTELOR

ÎNSEMĂRI

TOMUL 19 — 1966

2

www.dacoromanica.ro

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

COMITETUL DE REDACȚIE

Acad. A. OȚETEA (*redactor responsabil*); EUGEN STĂNESCU (*redactor responsabil adjunct*); acad. P. CONSTANTINESCU-
IĂȘI; acad. C. DAICOVICIU; MIRON CONSTANTINESCU; L.
BANYÁI; V. CHERESTEȘIU; V. POPOVICI (*membri*); NICOLAE
FOTINO (*secretar de redacție*)

Prețul unui abonament anual este de 90 lei.

În țară abonamentele se primesc la oficiile poștale, agențiile poștale, factorii poștali și difuzorii voluntari de presă din întreprinderi și instituții.

Comenzile de abonamente din străinătate (numere izolate sau abonamente) se fac prin CARTIMEX, căsuța poștală 134 — 135, București, Republica Socialistă România, sau prin reprezentanții săi din străinătate.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa comitetului de redacție al revistei „Studii” — revistă de istorie.

Apare de 6 ori pe an.

Adresa redacției

B-dul Aviatorilor nr. 1

București

Telefon 18. 25. 86

studii

REVISTĂ DE ISTORIE

TOM 19 1966 Nr. 2

S U M A R

STUDII

	Pag.
ELIZA CAMPUS, Nicolae Titulescu și politica pentru menținerea integrității teritoriale a României	225
V. LIVEANU, Istoria și contemporaneitatea	251
ION VEVERCA, Concepțiile lui Alexandru D. Xenopol în problema industrializării României	265
ION DONAT, Păstoritul românesc și problemele sale	281

NOTE ȘI COMUNICĂRI

M. IOSA, Legislația agrară din perioada 1907—1912 și aplicarea ei	307
V. MIHORDEA, Participarea diplomatică a Moldovei la aplanarea neînțelegerilor polono-tătare, în 1763	321
OLGA CİCANCİ, Informații despre organizarea administrativă și fiscalitate în Țara Românească (1764—1765) în opera lui Atanasie Comnen Ipsilante	343

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Sesiune consacrată comemorării a 25 de ani de la moartea lui Nicolae Titulescu (<i>M. Rusenescu</i>); Sesiunea anuală de referate a Școlii superioare de partid „Ștefan Gheorghiu” de pe lângă C.C. al P.C.R. (<i>N. Petreanu</i>); Călătorie de studii în U.R.S.S. (<i>L. Demény</i>); Documente privind istoria contemporană a României în arhivele Republicii Democratice Germane (<i>Viorica Moisuc</i>); Cronică	363
---	-----

RECENZII

H. DAICOVICIU, <i>Dacii</i> (colecția <i>Pagini din istoria patriei</i>), București, Edit. științifică, 1965, 260 p. (<i>D. Berciu</i>)	379
E. CIMPONERIU, <i>Reșița luptătoare</i> , București, Edit. științifică, 1965, 328 p. (<i>Gh. I. Ioniță</i>)	383
* * * <i>Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695—1754</i> . Text grecesc însoțit de traducerea românească, cu prefață, introducere, glosar și indice. Ediție îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, Edit. Academiei Republicii Socialiste România, 1965, LV + 808 p. (Colecția <i>Cronicile medievale ale României</i> , V) (<i>O. Căncă</i> și <i>N. Stoicescu</i>)	389
E. D. TAPPE, <i>Documents concerning Rumanian history (1427—1601), collected from the British Archives by</i> , The Hague, Mouton & Co., 1964, 162 p. (<i>P. Cernovodeanu</i>)	392

- * * * *Vingt-cinq ans de recherche historique en France (1940—1965)*, t. I.; *L'Enseignement et la Recherche. Les Publication*, t. II; *Bibliographie*, 1965, LXIV + 204 p.; 520 p. (Sanda Căndea) 397
- REVISTA REVISTELOR
- „Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale”, nr. 57—60, 1965, Paris, P.U.F. (Gh. Buzatu) 403
- „The English Historical Review”, vol. LXXX, nr. 314—317, Londra, Edit. Longmans, 1965, 896 p. (S. Columbeanu) 408

INSEMNĂRI

- Istoria României.** — GEORGE POTRA, *Petrache Poenaru citor al învătămintului în țara noastră*, București, Edit. științifică, 1963, 392 p., cu anexă documentară, glosar și bibliografie (G.I.); * * * *Studii și articole de istorie* (Societatea de științe istorice și filologice din R.P.R.), vol. VI, București, 1964, 387 p. (A.S.). *Istoria universală.* — M. I. TRUȘ, *Внешнеполитическая деятельность В. И. Ленина 1917—1920*, Москва, Изд-во И М О, 1963, 312 p. (A.L.); acad. I. M. MAISKI, *Дни испытаний. Из воспоминаний посла*, în „Новый мир”, 1964, nr. 12, p. 160—194; *Борьба за второй фронт. Из записок посла*, în „Новый мир” 1965, nr. 6, p. 168—186; nr. 7, p. 185—210; nr. 8, p. 166—187 (A.L.); * * * *Képes Krónika* (Cronica pictată), vol. I și II, Budapesta, Magyar Helikon Könyvkiadó, 1964 (L.D.); PAVEL HAPÁK, *Dějiny železiarskeho primystu na Slovensku v rokach 1848—1867* (Istoria industriei fierului din Slovacia între 1848—1867), Bratislava, Vydavateľstvo slovenskej Akadémie vied, 1962, 301 p. (Tr. I.—N.); MARIA BOGUCA, *Dzieje Polski do 1795* (Istoria Poloniei până în 1795), Warszawa, ed. Wiedza Powszechna, 1964, 322 p. (M.M.); ATANASIOS XODILOS, *Ἡ Ἑταιρεία τῶν Φιλικῶν καὶ τὰ πρῶτα σφύραξαν τοῦ 1821* (Eteria prietenilor și primele evenimente din 1821) editată de L. I. Vranusis și N. Camariano, Atena, 1964, 173 (—175) p. + 1 h. (O.C.); PATRINELIS, H. G., *Οἱ μεγάλοι ῥήτορες Μανουὴλ Κορίνθιος, Ἀντωνιος, Μανουὴλ Γαλγσιωτῆς καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς των* (Marii retori Manuil Corinteanu, Antonie, Manuil Galisiotis și vremea lor de activitate), în *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἑθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδας* (Buletinul Societății de istorie și etnologie din Grecia), XVI (1962), p. 17—38 (N.C.); JEAN-ALAIN LESOURD și CLAUDE GÉRARD, *Histoire économique XIXe et XXe siècles*, ed. a 2-a, t. I și t. II, Paris, Edit. Armand Colin, 1965, 663 p. (C.V.); CHRISTOPHER BROOKE, *Europe in the Central Middle Ages 962—1154*, [Londra], Longmans, [1964], XVI + 403 p. (S.C.); S. A. BOGHINA, *Имиграция в США (накануне и в период гражданской войны (1850—1865))*, Изд. „Наука”, Москва, 1965, 252 p. (C.B.); **Bizantinologie.** — FR. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, 5. Teil, München, Edit. C.H. Beck, 1965, XXXII + 138 p. (E.Fr.); W. WOLSKA, *La topographie chrétienne de Cosmas Indicopleustès. Théologie et science au VIe siècle*, Paris, Presses Universitaires de France, 1962, XVI + 329 p. și XV pl. (E.Fr.); U.V. BOSCH, *Kaiser Andronikos III Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321—1341*, Amsterdam, Edit. A. Hakkert, 1965, 216 p., 5 pl., 1 h. și o tabelă genealogică (E. Fr.). **Bibliografie, arhivistică, muzeografie.** — V. L. MIKITAS, *Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог*, Ужгород, 1961, 96 pl.; idem, *Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог*, Частина друга. Видавництво Львівського Університету, 1965, 84 p.; idem, *Давні книги Закарпатського державного краєзнавчого Музею. Опис і каталог*, Видавництво Львівського Університету, 1964, 86 p. (L.D.); * * * *Introduction bibliographique à l'histoire du droit et à l'ethnologie juridique*, publicată sub direcția lui John Gilissen, de către Centre d'histoire et d'ethnologie juridique, Bruxelles, 1965 (V.AL.G.). 415

NICOLAE TITULESCU ȘI POLITICA PENTRU MENȚINEREA INTEGRITĂȚII TERITORIALE A ROMÂNIEI

DE

ELIZA CAMPUS

În perioada dintre cele două războaie mondiale, se poate constata că în politica externă a României s-a manifestat o susținută activitate a guvernelor pentru menținerea tratatelor de pace semnate după primul război mondial, în anii 1919 și 1920. Aceste tratate erau deosebit de interesante, căci ele sancționau, de fapt, pe plan internațional, opera patriotică a unității naționale făurită de întreaga națiune în 1918.

De aceea, în perioada dintre cele două războaie mondiale, a existat o permanentă tendință a guvernelor de a încheia alianțe, de a negocia convenții¹, de a căuta noi mijloace pentru a impune respectarea statu-quo-ului teritorial stabilit.

Totodată, se mai poate afirma că securitatea europeană, îndeosebi a Franței și a statelor din Europa centrală și sud-estică, având interese similare cu această mare putere, a constituit în perioada menționată problema majoră a politicii internaționale.

Tratatele de pace abia se semnaseră, urmele războiului erau departe de a fi șterse, cînd și-a făcut apariția, în Germania, în Ungaria și în alte state învinse, politica revanșardă, prin care se urmărea revizuirea tratatelor existente.

În fond, în ultimă instanță, acțiunile politice purtate în acest spirit, acțiuni ce se ascundeau sub pretexte ca acelea ale „dictatului de la Ver-

¹ Arh. M.A.E., fond. C. 11, Polonia, *Convenție de alianță defensivă între regatul României și republica Poloniei*, 3 martie 1921, semnată de E. Sapiha și de Take Ionescu, în „Monitorul oficial”, nr. 53 din 11 iunie 1921, p. 1 983—1 984; *Convenție de alianță defensivă între regatul României și Republica Cehoslovacă*, 22 aprilie 1921, semnată de Ferdinand Veverka și de Take Ionescu, în „Monitorul oficial”, nr. 77 din 10 iulie 1921, p. 2 881; *Convenție de alianță defensivă între regatul României și regatul sîrbilor, croaților și slovenilor*, 7 iunie 1921, semnată de Nikola P. Paschitch și de Take Ionescu; vezi și tratatele semnate de România la 28 octombrie 1920 cu puterile Antantei, la 10 iunie 1926, tratatul cu Franța.

sailles“, ținteau nu numai spre anexiunea unor teritorii străine, dar chiar și spre o supremație mondială.

Utilizând divergențele franco-engleze, profitind de miopia politică a anumitor cercuri conservatoare britanice, Germania imperialistă și-a făcut pas cu pas loc, izbutind să revină pe arena politică, în calitate de mare putere, o dată cu semnarea tratatelor de la Locarno, în octombrie 1925.

Pentru statele din organizația Micii Înțelegeri și pentru Polonia s-a pus atunci pentru prima dată în mod îngrijorător problema garanțiilor pe care le mai puteau oferi tratatele de pace², căci principiile stabilite la Locarno situau unele state din bazinul danubian, ca Cehoslovacia și Polonia, în afara angajamentelor de securitate locarniană³, fapt relevat de altfel și de actuala istoriografie vest-germană. Hans Herzfeld, de pildă, susține că în spiritul de la Locarno era implicată și ideea că Cehoslovacia și Polonia trebuiau să se obișnuiască cu perspectiva unei revizuii pașnice a granițelor lor⁴.

Evenimentele istorice ce s-au desfășurat în anii următori au dovedit pe deplin că „spiritul de la Locarno”⁵, că ajutorul primit de cercurile monopoliste germane de la marile puteri învingătoare în numele solidarității de clasă, au consolidat poziția revizionistă reacționară a acestor cercuri.

Efectele unei astfel de politici nu au întârziat să-și facă apariția. În 1931–1932, în Europa centrală se încrucișau din nou tendințele de supremație ale unor mari state, ca Italia și Germania, tendințe ce se ciocneau de poziția altei mari puteri, Franța. Se știe că Franța voia menținerea statu-quo-ului teritorial în această regiune, în timp ce Marea Britanie își urmărea, la rîndul ei, propriile interese⁶ în importantul spațiu al bazi- nului danubian.

În atare împrejurări, a fost publicat în 1931 planul de uniune vamală austro-german. Textul, elaborat de ministrul de externe al Germaniei, Curtius, și de cancelarul Austriei, Schober, nu constituia altceva decît o acțiune de revizuire a tratatului de la Saint-Germain. Se putea, astfel, statornici *Anschluss*-ul, destinat să ducă, de fapt, la supremația Germaniei în Mitteleuropa.

² Hans Herzfeld, *Weltpolitik und Staatensystem von 1919 bis 1939, Weltgeschichte der Gegenwart*, vol. II, Berna și München, Francke Verlag, 1963, p. 58 și 59. În actuala istoriografie vest-germană, Locarno este privit ca primul pas pe drumul Germaniei de a redeveni mare putere; vezi și Arh. M.A.E., fond. 71, Franța, scrisoarea 6 681 din 30 mai 1925, trimisă de Constantin Diamandy, ministrul României la Paris, către Aristide Briand, ministrul de externe al Franței. Îi arată că „a fost de ajuns ca diriguitorii politicii germane să vorbească, cu prilejul pactului occidental de securitate, despre revizuirea frontierelor, pentru ca și contele Bethlen la Budapesta să utilizeze un limbaj similar”.

³ Eduard Beneš, *Les problèmes internationaux actuels et la Tchécoslovaquie*, Orbis, Praga, 1928, p. 14.

⁴ Hans Herzfeld, *op. cit.*, p. 58 și 59.

⁵ Vezi, în acest sens, aprecieri chiar în istoriografia vest-germană. *Der zweite Weltkrieg in Bildern und Dokumenten*, herausgegeben von Hans Adolf Jacobsen und Hans Dollinger, vol. I, München-Viena-Basel, Verlag Desch, 1963, p. 11; vezi și Günther Heyden, *Critica geopoliticii germane. Esența unei școli sociologice reacționare*, București, Edit. politică, 1960, p. 113.

⁶ F. G. Stambrook, A. *British Proposal for the Danubian States: The Customs Union Project of 1932*, în „The Slavonic and East European Review”, decembrie 1963, p. 64–67.

În Europa centrală nu exista însă, așa cum afirmă Arnold Toynbee, „un vacuum de putere”⁷ din cauza mozaicului format din „slabele state succesoare”⁸ situate pe acest teritoriu, ci „țări foarte robuste și foarte viguroase”⁹, cum sublinia de altfel și Churchill, într-un discurs al său în Camera Comunelor. Opoziția acestor state, care, „reunite, constituiau o mare putere”¹⁰, împreună cu opoziția Franței¹¹, a împiedicat realizarea acestei prime încercări germane de a obține supremația în bazinul danubian. Se știe însă tot atât de limpede că atunci marile puteri occidentale, și îndeosebi Marea Britanie, au extins acea politică de clasă inaugurată la Locarno, politică ce tindea să menajeze și chiar să îmblânzească pe revanșarzii germani, fapt relevat adesea și de actuala istoriografie burgheză occidentală¹².

Într-o atare situație internațională, atât în România, cât și în statele aliate cu ea în cadrul Micii Înțelegeri, s-a întărit ideea de a consolida acest organism politic în așa fel, încât să se poată făuri o întreită capacitate de rezistență și de luptă împotriva acelor care ar fi vrut să atace statutul lor teritorial.

Unul dintre inițiatorii acestei idei a fost ministrul de externe al României, Nicolae Titulescu¹³. Încă din 1927¹⁴, el și-a dat seama de importanța colaborării politice, economice și militare a celor trei state, ca și de eficiența ce o astfel de colaborare ar avea-o pe plan internațional. În toamna și iarna anului 1932, el s-a străduit, de aceea, să încheie un acord¹⁵ în acest sens, în cadrul Micii Înțelegeri.

Între timp, în Germania, naștii au luat puterea în ianuarie 1933.

În România a avut loc în lunile ianuarie și februarie una dintre „primele mari acțiuni ale proletariatului mondial împotriva fascis-

⁷ *Survey of International Affairs 1939—1945, The Realignment of Europe*, editat de Arnold Toynbee și Veronica Toynbee, Londra-New York-Toronto, Oxford University Press, 1955; Arnold Toynbee, „Introduction”, p. 15 și 16.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Winston Churchill, *Mémoires sur la deuxième guerre mondiale*, vol. I, Paris, Plon, 1948, p. 277 și 278.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Pierre Renouvin, *Les crises du XX-e siècle*, Paris, Hachette, 1957, p. 351; Hugh Seton Watson, *Eastern Europe between the Wars 1918—1941*, Cambridge at the University Press, 1945, p. 374.

¹² Ernst Geigenmüller, *Botschafter von Hoesch und der Deutsch-Österreichische Zollunionpakt von 1931*, în „Historische Zeitschrift”, vol. 195, nr. 3, decembrie 1962, p. 587, p. 590. Vezi și întreaga problemă a „îmblinzirii” revanșarzilor și naziștilor în lucrarea lui Martin Gilbert și Richard Gott, *The Appeasers*, Boston, Houghton Mifflin Comp., 1963; vezi și Hans Herzfeld, *op. cit.*, p. 74; vezi și Charles Loch Mowat, *Das Commonwealth, Grossbritannien und Irland, Weltgeschichte der Gegenwart*, vol. I, Berna și München, Francke Verlag, 1962, p. 33.

¹³ Nicolae Titulescu a fost ministru de externe al României între 24 noiembrie 1927 și 10 noiembrie 1928 și între 20 octombrie 1932 și 30 august 1936.

¹⁴ În 1927, România luase inițiativa, la Conferința Micii Înțelegeri de la Ioachimov, 13—15 mai 1927, de a propune unele soluții pentru realizarea unui plan economic comun. Vezi, în acest sens, Arh. M.A.E., fond. Mica Înțelegere, Conferința de la Ioachimov, dos. 4, 13—15 mai 1927. În ședința a 2-a, punctul 5 al procesului verbal indică și un acord al statelor-majore ale celor trei state.

¹⁵ Arh. M.A.E., fond. Mica Înțelegere, dos. 4, Conferința de la Belgrad a Micii Înțelegeri, 18—19 decembrie 1932.

mului^{15 a} după instaurarea hitlerismului în Germania. Marile lupte ale clasei muncitoare ale ceferiștilor și petroliștilor, conduse de Partidul Comunist Român, au arătat pe deplin voința poporului român de a se opune fascismului și de a veghea în mod activ la păstrarea independenței și suveranității naționale.

Într-o atare atmosferă, a fost dat publicității, la 16 februarie 1933, pactul de reorganizare a Micii Înțelegeri, pact destinat să ducă la transformarea acestui organism politic „într-o comunitate internațională cu personalitatea sa distinctă”¹⁶, tinzându-se astfel să se impună respectarea tratatelor existente¹⁷.

În acest scop, Nicolae Titulescu, a socotit că o sarcină deosebit de importantă era aceea a întăririi și înzestrării armatei¹⁸. La 27 septembrie 1933, cu prilejul sesiunii Consiliului permanent al Micii Înțelegeri ce a avut loc la Sinaia¹⁹, în prezența regilor Alexandru al Iugoslaviei și Carol al României, el a cerut ca parlamentul să voteze creditele necesare pentru completarea înarmărilor, subliniind că va apăra la Geneva „clauza istorică”, clauză ce permitea statelor care nu au putut să se înarmeze proporțional cu nevoile lor să o facă „în viitorii patru ani”²⁰.

Eforturile de apărare defensivă ale României și ale aliaților sale au nemulțumit profund statele fasciste. În aprilie 1933, Italia a început să amenințe, afirmând că va iniția un bloc revizionist împotriva statelor ce își apărau teritoriul național²¹, Mussolini trecând chiar la atitudini publice deosebit de dușmănoase²².

În Germania hitleristă, presa a luat poziție contra pactului Micii Înțelegeri, iar *Auswärtiges Amt* și-a exprimat în mod deslușit nemulțumirea²³. În iunie s-au exercitat presiuni asupra României, declarându-i-se că Germania nu va întreține relații comerciale normale cu ea cîtă vreme

^{15 a} Nicolae Ceaușescu, *Partidul Comunist Român—continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, București, Edit. politică, 1966, p. 39.

¹⁶ Arh. M.A.E., fond. Mica Înțelegeri, Conferința de la Geneva, 14 — 15 februarie 1933. Pactul de reorganizare avea 12 articole. Se crea un organ director, un consiliu permanent, un secretariat permanent cu o secțiune permanentă la Geneva, un consiliu economic de coordonare; art. 4 al pactului stabilea „principiul egalității absolute” a celor trei state care reînnoiau între ele tratatele și acordurile pentru un timp limitat (vezi fond. Mica Înțelegeri, dos. 1, *Pact de organizare al Micii Înțelegeri*).

¹⁷ Eugen N. Anderson, *Modern Europe in World Perspective, 1914, to the Present*, Holt Rinehart and Winston, New York, 1961, p. 470.

¹⁸ Arh. M.A.E., fond. Mica Înțelegeri, dos. 22. *Communiqué de la Séance du Conseil permanent de la Petite Entente*, Praga, 1 iunie 1933. Vezi și procesul-verbal al ședinței de la 1 iunie 1933, partea a II-a a discuțiilor: „Mise en application du pacte de la Petite Entente en matière militaire”.

¹⁹ Ibidem, dos. 3, *Procès-verbal de la session ordinaire du Conseil Permanent de la Petite Entente, tenue à Sinaia, au château royal de Peleş du 24—27 sept. 1933*.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem, dos. 8, buletin 6 din 1 aprilie 1933, Direcția afacerilor politice, Secția Europa centrală, Brediceanu, ministrul României la Viena, raporta o convorbire cu ministrul Italiei.

²² Ibidem, dos. 24. La 13 aprilie 1933, Mussolini a publicat, prin Agenția Universal Service, un articol în presa americană. Vezi și dos. 1, telegrama 1 569 din 10 aprilie 1933 de la legația din Washington, semnată Davilla.

²³ Ibidem, dos. 1, telegrama 532 din 23 februarie 1933, de la legația din Berlin, semnată Petrescu Comnen; vezi și dos. 8, telegrama 588 din 8 martie 1933, de la legația din Berlin, semnată Comnen.

nu va avea „mai întâi siguranța”²⁴ că, în cazul unui conflict politic, România nu se va situa împotriva celui de-al III-lea Reich. Alfred Rosenberg a mers atât de departe, încât a cerut chiar ca România să-și „părăsească actualele alianțe și să intre în orbita de influență politică a Germaniei”²⁵. În general, s-a produs atunci la Berlin, așa cum arăta ministrul României, N. P. Comnen, „o vădită tentativă de corupție sau de șantaj”²⁶, revăluindu-se în chip neîndoielnic metodele diplomatice brutale utilizate de nașiști.

În aceste luni, statele Miciei Înțelegeri, și România în mod special, au așteptat să găsească un puternic sprijin în Franța, marea putere aliată, care avea interese similare pentru menținerea statu-quo-ului teritorial.

Nicolae Titulescu, adinc legat de Franța, observa cu îngrijorare concesiile continue pe care guvernul francez le făcea Germaniei. Consimțise să i se recunoască acestui stat egalitatea în drepturi cu privire la înarmare²⁷, fapt care îl făcuse pe Titulescu să reflecteze cu amărăciune că „securitatea este o noțiune elastică. Ni se va putea spune că o avem în anumite condiții, cînd de fapt nu am avea-o”²⁸. Era evident pentru toată lumea că „acordul celor cinci de la Geneva constituia o amenințare directă pentru Mica Înțelegere”²⁹, creînd ață Germaniei, cît și altor state revanșarde, largi condiții de dezvoltare³⁰. Cînd însă, influențată de Marea Britanie, Franța a consimțit la organizarea directoratului european în patru, împreună cu statele fasciste, pericolul revizuirii tratatelor a devenit acut³¹.

Nicolae Titulescu, implantat adinc în politica de menținere a integrității teritoriului național, s-a dovedit a fi un implacabil apărător al tratatelor existente, ca și un hotărît luptător în acțiunile ce s-au purtat pe plan internațional pentru a menține intangibilitatea pactului Societății Națiunilor. El a adus o contribuție esențială la hotărîrea luată de cele trei state ale Miciei Înțelegeri, de a se opune oricărei acțiuni de revizuire a tratatelor. Titulescu a fost unul dintre autorii comunicatului Miciei Înțelegeri de la 25 martie 1933, comunicat care preciza că „nu se poate dispune

²⁴ Ibidem, dos. 27, raport. 1 915 din 16 iunie 1933, de la legația din Berlin semnată Comnen.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem, dos. 17, buletin 21 din 15 noiembrie 1932, Direcția afacerilor politice, Secția Societatea Națiunilor și a Miciei Înțelegeri; vezi și fond. Societatea Națiunilor, dos. 15, rapoartele din 11, 12 și 14 decembrie 1932, semnate Antoniadă, ministrul României la Geneva.

²⁸ Ibidem, dos. 20, telegrama 2 842 din 19 decembrie 1932, semnată Titulescu, de la Belgrad.

²⁹ Ibidem, telegrama f.n. din 18 decembrie 1932, de la legația din Paris, semnată Luculescu. Se subliniază că Ungaria, Bulgaria, ca și Germania, nu vor întîrzia să tragă toate foloasele din așa-numita *Gleichberechtigung*.

³⁰ Maurice Baumont, *La faillite de la paix*, Paris, P.U.F., 1945, p. 417.

³¹ În *Storia d'Italia*, vol. V, *Dalla crisi del primi dopoguerra a la fondazione della Repubblica*, a cura di Franco Catalano, Torino Unione Tipografica, Editrice Torinese, 1960, p. 379, se arată că pactul cvadripartit însemna sfîrșitul Societății Națiunilor; G. M. Gathorne Hardy, *Histoire des événements internationaux de 1920—1939*, Paris, P.U.F., 1948, p. 374.

de teritoriul altuia nici direct, nici indirect³²”, că principiile de drept internațional decurgînd din pactul Societății Națiunilor trebuie respectate³³ și că, în mod ferm, statele Miciei Înțelegeri se declară împotriva revizuirii tratatelor. Comunicatul a produs o puternică impresie pretutindeni, și în Franța³⁴ în mod special. În aprilie, Nicolae Titulescu a sosit la Paris, unde — atît în calitate de ministru de externe al României, cît și ca împuternicit al Miciei Înțelegeri — a arătat pericolul reprezentat de un directorat european în patru care ar pune problema revizuirii tratatelor. El nu s-a sfiit să utilizeze chiar și un ton cominatoriu³⁵, atunci cînd a socotit că argumentele logice nu mai folosesc îndeajuns. Poziția fermă luată de Titulescu a influențat în mod deosebit guvernul francez, care, nedorind să-și piardă alianțele din Europa centrală, a dat înapoi. Prin memorandumul din aprilie 1933, Franța amenda în mod categoric clauza revizuirii din pactul celor patru, susținînd intangibilitatea pactului Societății Națiunilor³⁶. Astfel, pactul cvadripartit parafat la Roma la 7 iunie 1933 nu a mai putut constitui vreo primejdie nici pentru România, nici pentru aliatele sale. Succesul repurtat de Titulescu a constatat în faptul că, situîndu-se pe o poziție profund patriotică, a hotărît să lupte pentru a impune respectarea tratatelor existente, neînțelegînd să facă nici cea mai mică concesie în această problemă de importanță vitală pentru România.

Gravitatea primejdiei ce se concretizase în timpul negocierilor pentru pactul cvadripartit a scos în evidență o dată mai mult — atît pentru România, cît și pentru aliatele sale — necesitatea de a întări sistemul politic organizat pentru păstrarea statutului lor teritorial. În afară de pactele ce le legau între ele, statele Miciei Înțelegeri își mai sprijineau securitatea pe Societatea Națiunilor și pe Franța³⁷, marea lor prietenă.

În anii aceștia luaseră însă forme din ce în ce mai amenințătoare planurile lui Mussolini, care se pronunțase pentru „Imperium romanum dominium mundi” și nu se limita de aceea doar la „mare nostrum” în Mediterana, ci tindea să se extindă și în Balcani, prin pretenția de a reface vechea provincie romană *Illyricum*³⁸. De asemenea, planurile

³² Arh. M.A.E., fond. Mica Înțelegere, dos. 2, *Première session du Conseil Permanent de la Petite Entente, le 30 mai 1933*, Prague.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem, fond. Franța, telegrama 1 611 din 29 martie 1933, semnată Cesianu; vezi și Robert Lee Wolff, *The Balkans in our Time*, Cambridge Massachusetts, Harvard University Press, 1956, p. 157.

³⁵ Arh. M.A.E., fond. Franța, telegrama 2 949 din 6 februarie 1935, de la legația din Paris, semnată Cesianu. Reamintește că, în aprilie 1933, Titulescu a sosit la Paris spre „a zădărnici pactul celor patru puteri”; vezi și dos. 1, raport 229 din 21 ianuarie 1934, de la legația din Atena, semnat Langa Răscanu. Reamintește că la Paris, în aprilie 1933, Titulescu a utilizat un ton cu accent cominatoriu.

³⁶ Ibidem, fond. Mica Înțelegere, dos. 2, *Première session du Conseil Permanent*, Prague, le 30 mai 1933. În memorandumul francez se susținea regulamentul unanimității, aplicabil la art. 19 al Pactului Societății Națiunilor.

³⁷ Alfred Fichelle, *La crise interne de la Tchecoslovaquie*, în „Revue d'Histoire de la deuxième guerre mondiale”, nr. 52, octombrie 1963, p. 22.

³⁸ Edouard Driault, *La Question d'Orient (1918–1934)*, *La paix de la Méditerranée*, Paris, Felix Alcan, 1938, p. 241 și 243.

hitleriste pentru Mitteleuropa, cit și pentru răsăritul și sud-estul Europei, nu erau cunoscute numai din programul expus de Hitler în *Mein Kampf*, ci și din declarațiile făcute de diplomați importanți, ca von Papen, precum și din măsurile luate pe plan intern³⁹ pentru organizarea viitorului *Lebensraum*⁴⁰.

În asemenea împrejurări, statele Micii Înțelegeri au dat o atenție deosebită dezbaterilor de la Conferința dezarmării, unde Litvinov, ministrul de externe al Uniunii Sovietice, propunea o definire a agresiunii⁴¹. Definirea agresiunii, așa cum a conceput-o Litvinov și a formulat-o diplomatul grec Politis, a găsit aderenți numeroși. În conținutul ei existau idei de securitate, care se opuneau hotărât ideilor revizioniste expuse în pactul cvadripartit. Se arată că va fi recunoscut ca agresor într-un conflict internațional statul care va năvăli cu forțele sale armate, chiar fără declarație de război, pe teritoriul unui alt stat. Totodată, se sublinia că nici o considerație de ordin politic, strategic sau economic nu poate justifica o atare agresiune⁴². Definiția agresiunii, ca și definiția teritoriului⁴³, așa cum fusese propusă de U.R.S.S., însemna de fapt respectarea statu-quo-ului teritorial⁴⁴ și a tratatelor existente, eliminând războiul ca formă de rezolvare a oricăror litigii dintre state.

O astfel de poziție a unui mare stat, cu care România era vecină la răsărit, interesa în cel mai înalt grad întreaga națiune.

Nicolae Titulescu, ca exponent al unor importante grupări politice burgheze, a socotit că e de datoria sa să inițieze o apropiere de U.R.S.S. și să facă demersuri în vederea încheierii unor convenții de definire a agresorului. Astfel, la 3 și 4 iulie 1933, România, împreună cu alte țări vecine cu Uniunea Sovietică, a semnat cu primul stat socialist din lume importante convenții de definire a agresiunii⁴⁵. Pentru întâia oară se încheia un atare pact între România și U.R.S.S., ca și între celelalte state ale Micii Înțelegeri și U.R.S.S. Totodată, această acțiune diplomatică a marcat o nouă manifestare politică unitară a Micii Înțelegeri pe plan internațional, avînd, așa cum subliniază și E. Driault, semnificația unui „nou pas spre normalizarea raporturilor între U.R.S.S. și statele Micii

³⁹ W. Churchill, *op. cit.*, vol. I, p. 15, von Papen a declarat ambasadorului american la Viena: „Toată Europa de sud-est pînă la frontierele Turciei constituie hinterlandul natural al Germaniei. El avea ca misiune să asigure controlul economic și politic al Germaniei asupra întregii regiuni menționate”.

⁴⁰ Ihor Kamenetsky, *Secret naziplans for Eastern Europe. A study of Lebensraum Policies*, New York, Bookman Associates, 1961, p. 35–40; vezi și Valentin Vasquez de Prada, *Die Wirtschaftliche Entwicklung und Verflechtung der Welt, Weltgeschichte der Germanwelt*, vol. II, Berna, München, Francke Verlag, p. 187.

⁴¹ Arh. M.A.E., fond. Societatea Națiunilor, dos. 15, a 31-a ședință a conferinței de dezarmare din 6 februarie 1933.

⁴² Ibidem.

⁴³ Teritoriul însemna, pentru U.R.S.S., aria teritorială asupra căreia un stat își exercita autoritatea.

⁴⁴ G. M. Gathorne Hardy, *L'histoire des événements internationaux de 1920 à 1939*, Paris, P.U.F., 1947, p. 383, arată că U.R.S.S. nu voia să îngăduie ca, sub pretextul tratatului de la Versailles, să se treacă la războaiele de cotorpie pregătite de fasciști.

⁴⁵ Arh. M.A.E., fond. Societatea Națiunilor, dos. 217, *Convention de définition de l'agression*.

Înțelegeri”⁴⁶. Un merit deosebit în realizarea acestui act pozitiv îi revine în mod incontestabil lui N. Titulescu. Ministrul de externe al României a venit astfel în întâmpinarea planului de securitate franco-sovietic, plan ce se negocia în această perioadă și care presupunea, așa cum remarcă și istoricul englez Arnold Toynbee, ajutorul sovietic împotriva agresorului nazist⁴⁷.

În a doua jumătate a anului 1933, se punea, așadar, în mod acut problema unei apropieri politice între statele din anumite regiuni ale Europei, pe baza principiului securității⁴⁸.

Nicolae Titulescu a fost unul dintre puținii bărbați de stat europeni care și-a dat seama de valoarea politică, ca și de valoarea etică a unor astfel de alianțe îndreptate împotriva agresorilor fasciști.

Viziunea unei Europe centrale și sud-estice unite în acest scop l-a determinat să urmeze pas cu pas un drum politic bine precizat. Securitatea României, menținerea integrității ei teritoriale făceau necesar ca acest stat să ia inițiativa unor acțiuni utile atât centrului european, cât și Balcanilor.

Convenției pentru definirea agresorului trebuia să-i urmeze de aceea o înțelegere mai strinsă cu Turcia. La rîndul ei, Turcia dorea o apropiere de România⁴⁹. Astfel, prin vizita lui Titulescu la Ankara și prin încheierea tratatului de amicitie⁵⁰ din 17 octombrie 1933, s-a constituit, așa cum preciza ministrul de externe al României, „fundamentul natural al unei întregi politici de organizare a păcii într-o regiune a Europei care părea foarte amenințată”⁵¹.

Prin relațiile cordiale stabilite cu Turcia, Titulescu urmărea ca România să se apropie și pe această cale de U. R. S. S.⁵², care era aliata Turciei și se pronunța pentru principiul respectării tratatelor existente. Acțiunea politică purtată de România în aceste luni a fost privită cu sim-

⁴⁶ E. Driault, *op. cit.*, p. 309.

⁴⁷ Arnold Toynbee, *Survey of International Affairs 1936*, Londra, Humphrey Milford, 1937, p. 505.

⁴⁸ Arh. M.A.E., fond. Înțelegerea Balcanică, dos. 14, raport 1 870 din 19 iulie 1933, de la legația din Atena, semnat Langa-Rășcanu. Informează asupra unui articol apărut în „Elefteron Vima”, din 19 iulie 1933, intitulat *Turcia și Grecia față de Uniunea Balcanică*, publicat de cunoscutul om politic Papatanasiu, militant pentru ideea Uniunii Balcanice.

⁴⁹ Ibidem, dos. 17, raport 1 549 din 30 septembrie 1933, de la legația din Stockholm, semnat Barbu Constantinescu. Informa că ministrul Turciei arăta că de binevenită ar fi o vizită a lui Titulescu la Ankara.

⁵⁰ Ibidem, fond. 71 Turcia, dos. 59, *Traité d'amitié, d'arbitrage et de conciliation entre la Roumanie et la Turquie*, semnat la Ankara, la 17 octombrie 1933, de N. Titulescu și de dr. Tevfik Rüstii Bey. Conține 22 de articole. Art. 1 prevede „pace inviolabilă, amicitie sinceră și perpetuă între regatul României și Republica Turcă și între popoarele lor”.

⁵¹ Cuvîntarea lui N. Titulescu, „Universul”, 17 octombrie, 1933.

⁵² Arh. M.A.E., fond. Înțelegerea Balcanică, dos. 17, raport. 2 490 din 14 octombrie 1933 de la legația din Atena, semnat Langa-Rășcanu.

patie de către demnitarii sovietici⁵³ și cu îngrijorare de cei fasciști⁵⁴ și horthiști⁵⁵. Aceștia se temeau de crearea unui bloc balcanic de sine stătător⁵⁶, care s-ar fi putut opune, împreună cu Mica Înțelegere, oricărei agresiuni ce ar fi atins independența și suveranitatea națională a statelor încadrate în alianța regională ce se proiecta.

Avînd atare obiective și călătorind în Balcani ca reprezentant al României și ca „ambasador al Micii Înțelegeri”⁵⁷, Titulescu a militat pentru făurirea unei uniuni balcanice⁵⁸, capabilă să se opună tentative-lor revizioniste ale statelor fasciste.

De aceea, după succesul reputat la Ankara, a vizitat și Atena⁵⁹, pentru a apropia și mai mult România de Grecia. În genere, în aceste luni o vie activitate⁶⁰ diplomatică, cu aspecte pozitive, se desfășura în Balcani, dacă nu ne-am referi decît la vizitele regelui Alexandru din septembrie-octombrie 1933. Astfel, în decembrie 1933 se ajunsese la un acord între România, Turcia, Grecia și Iugoslavia, în vederea încheierii unui tratat cu caracter defensiv, nădăjduindu-se și la o adeziune a Bulgariei și a Albaniei⁶¹.

În ianuarie 1934, la a doua sesiune ordinară a Micii Înțelegeri, s-au conturat în chip deslușit țelurile urmărite prin inițierea pactului

⁵³ Ibidem, raport. 1 646 din 18 octombrie 1933, de la legația din Stockholm, semnat Barbu Constantinescu.

⁵⁴ Ibidem, dos. 17, telegrama 3 614 din 16 octombrie 1933, semnată Comnen. Raportează că von Papen l-a întrebat care este scopul călătoriei lui Titulescu la Ankara și Sofia; vezi și telegrama 2 642 din 21 octombrie 1933, de la legația din Roma, semnată Lugoșianu.

⁵⁵ Ibidem, raport 3 597 din 23 octombrie 1933, de la legația din Budapesta, semnat G. N. Căpităneanu. Raportează că Gömbös, președintele Consiliului ungar, a plecat la Ankara și Sofia, deoarece Budapesta era nemulțumită de rezultatele obținute prin încheierea tratatului românco-turc.

⁵⁶ Ibidem, telegrama 2 580 din 21 octombrie 1933, de la legația din Londra, semnată Laptev. Raportează că la Foreign Office se consideră acțiunea politică inițiată de România ca menită de „a ridica statele din centrul și sud-estul Europei și de a simplifica influența puterilor apusene și a rivalităților lor”.

⁵⁷ Ibidem, raport. 394 din 23 octombrie 1933 de la Consulatul din Skoplie (Iugoslavia), semnat Curtovich. Informează asupra unui articol din ziarul „Wardan”, nr. 132 din 21 octombrie 1933, intitulat *Misiunea domnului Titulescu*.

⁵⁸ Un tratat greco-turc se încheiase la 14 septembrie 1933, urmînd pactul de „înțelegere cordială, de amicitie, de neutralitate, de conciliere și de arbitraj” ce fusese încheiat la 30 octombrie 1930.

⁵⁹ Arh. M.A.E., fond. Înțelegerea Balcanică, dos. 16, raport. 2 602 din 29 octombrie 1933, de la legația din Atena, semnat Langa-Rășcanu.

⁶⁰ Ibidem, dos. 17, raport. 2 253 din 21 noiembrie 1933, de la legația din Ankara, semnat Bossy. Vezi și raport. 2 350 din 11 decembrie 1933, de la legația din Berna. semnat Boerescu; vezi Bogdan Raditsa, *Venizelos and the struggle around the Balkan Pact*, în „Balkan Studies” (Salonic), 1965, nr. 1, p. 120.

⁶¹ Ibidem, fond. Înțelegerea Balcanică, dos. 17, telegrama 319 din 27 decembrie 1933 de la St. Moritz, semnată Titulescu, către Carol al II-lea și către primul ministru. Vezi și telegrama 320 din 29 decembrie 1933 de la St. Moritz, semnată Titulescu, către rege și primul ministru. Vezi, în acest sens, și fond. Mica Înțelegere, dos. 18, raport. 3 216 din 20 decembrie 1933, de la legația din Belgrad, semnată Gurănescu. Transmite textul declarațiilor făcute de Jevtić, ministrul de externe al Iugoslaviei, ziarului „Novosti” din Belgrad. Declară că „le travail en vue d’une Entente balkanique est parallèle à la politique de la Petite Entente en Europe centrale et se trouve lié à elle en raison des membres balkaniques de la Petite Entente, parmi lesquels on la Roumanie et nous...”.

balcanic. Titulescu a precizat, cu acest prilej, perspectivele, ca și orizontul larg, pe care le deschidea viitorul pact, perspective spre care năzuiau, de altfel, toate statele Micii Înțelegeri. „În viitor, sublinia ministrul de externe al României, va fi poate posibil să fusionăm sau cel puțin să legăm mai strâns, sub o formă ce rămîne de hotărît, cele două grupări: Mica Înțelegere și Balcanii”⁶². În acest spirit, s-a semnat la Atena, la 9 februarie 1934, pactul de Înțelegere Balcanică⁶³, despre care Titulescu a afirmat că „este într-adevăr unul dintre instrumentele de pace cele mai puternice pe care putem să ni le dăm”⁶⁴. Eforturile depuse de ministrul de externe al României pentru reușita acestei importante acțiuni diplomatice sînt de necontestat. La Atena, de pildă, Zaimis, președintele Republicii, l-a rugat să discute și el cu șefii opoziției, spre a ușura sarcina guvernului grec⁶⁵. Titulescu a izbutit să învingă pentru moment toate rezervele, căci ideea de securitate⁶⁶, în acea etapă de ascensiune a nazismului, a fost un principiu ce s-a putut atunci impune⁶⁷. În U.R.S.S.⁶⁸, în Franța, în Marea Britanie, în Elveția⁶⁹ și în multe alte state, pactul a fost primit favorabil, căci el nu avea doar o semnificație locală de apărare a frontierelor balcanice, cum afirmă unii istorici, ca Gotthold Rhode⁷⁰. În fond, așa cum relevă de altfel corespondența diplomatică din acea perioadă, noul tratat concretiza voința fermă a unor state mici și mijlocii de a opri

⁶² Ibidem, dos. 1, *Procès verbal de la 11-ème session ordinaire du Conseil permanent de la Petite Entente, tenue à Zagreb au palais de la Banovine, 12-22 Janvier 1934*.

⁶³ Ibidem, dos. 10, *Pactul de Înțelegere Balcanică, Atena, 9 februarie 1934*; vezi și dos. 23, *Anexele secrete: Déclaration de son Ex. le ministre des Affaires Etrangères de Turquie*: „En aucun cas la Turquie n'admettra se tenir comme engagée à prendre part dans des actes quelconques dirigés contre l'U.R.S.S. ...”. Celelalte părți semnatare, România, Grecia și Iugoslavia, au luat act de declarația Turciei, afirmînd că rezervele ei nu sînt întru nimic contrare pactului Înțelegerii Balcanice.

⁶⁴ Ibidem, dos. 16, Agenția telegrafică română Orient-Radio (Rador). Declarațiile făcute presei la 11 februarie 1934 de Nicolae Titulescu.

⁶⁵ Ibidem, dos. 18, telegrama 322 din 11 februarie 1934, de la Atena, semnată de N. Titulescu, către rege și primul ministru; arată că a avut discuții cu Papanastasiu, cu Cafandaris, cu generalul Gonatos și a telegrafiat personal lui Venizelos. Toți, chiar și Venizelos, au făcut urări ca pactul să „devină o garanție a păcii și înțelegerii dintre popoare”.

⁶⁶ Ibidem, dos. 3, Tsaldaris, președintele Consiliului de Miniștri grec, a publicat la 25 aprilie 1935, în „Christian Science Monitor” din Boston, articolul *La situation dans les Balkans et le Pacte d'Athènes*, accentuînd asupra faptului că Europa de sud-est este „mai sensibilă în fața nevoii de securitate decît celelalte regiuni ale continentului”.

⁶⁷ Friedrich Karl Kiemitz, *Griechenland weltgeschichte der Gegenwart*, vol. I, Berna și München, Franke Verlag, p. 234, consideră că pactul balcanic a fost un avertisment dat Italiei fasciste. Bogdan Raditsa, *Venizelos and the struggle around the Balkan Pact*, „Balkan Studies”, vol. 6, 1965, p. 122—124. Autorul se referă la rezervele lui Venizelos față de pactul balcanic, privind Italia. Arată că pactul a fost primit cu simpatie de mase (p. 126).

⁶⁸ Ibidem, dos. 18, telegrama, 7 920 din 12 februarie 1934, semnată Savel Rădulescu, către N. Titulescu, la Atena. Arată că la Moscova pactul a fost primit în mod favorabil. La radio Moscova s-a comentat pe larg rolul jucat de diplomația română cu această ocazie. Vezi și dos. 28, telegrama 568 din 17 februarie 1934, de la legația din Berlin, semnată Comnen. Ambasadorul sovietic i-a spus că la Moscova pactul balcanic „a făcut bună impresie”.

⁶⁹ Ibidem, raport. 274 din 12 februarie 1934, de la legația din Berlin, semnat Boierescu. Motta i-a vorbit despre „la magnifique oeuvre de consolidation de la paix qu'est le pacte balkanique dont l'auteur principal est Monsieur Titulescu”.

⁷⁰ Gotthold Rhode, *Ostmitteleuropa und Südosteuropa, Weltgeschichte der Gegenwart*, vol. I, Berna și München, Franke Verlag, 1962, p. 277.

tentativele de revizuire ale revanșarzilor fasciști printr-o cooperare consecventă și unitară⁷¹.

În Italia⁷² și în Germania⁷³ pactul de la Atena a fost primit cu ostilitate.

Începutul anului 1934 a marcat de altfel o creștere vizibilă a ofensivei fasciste și revanșarde, desprinzându-se din ce în ce mai evident tendința de anexiune, de cotopire a unor teritorii străine, tendință ce se ascundea sub politica demagogică de revizuire atît a tratatelor existente, cît și a pactului Societății Națiunilor.

Popoarele au dat atunci o puternică replică fascismului, și deci și acestor tendințe profund reacționare. În Franța, luptele de stradă din februarie 1934 dintre muncitori și fasciști⁷⁴ au oprit lovitura de stat îndreptată împotriva republicii burgheze, fapt caracterizat în acest fel chiar de guvernul Daladier⁷⁵. Tot atunci s-au desfășurat în Austria, la 12 februarie și în zilele următoare, „insurecția clasei muncitoare a unei țări întregi contra dictaturii fasciste”⁷⁶, iar în aceleași zile din februarie 1934 Partidul Comunist din Italia a spus cu hotărîre *nu* noului plebiscit fascist⁷⁷. În aprilie au izbucnit mișcări populare antifasciste în Spania, manifestîndu-se prin mari greve muncitorești și prin insurecția armată din Asturia împotriva trupelor conduse de Franco.

În România, după eroicele lupte muncitorești din ianuarie-februarie 1933, și-a făcut loc din ce în ce mai mult mișcarea democratică antifascistă. În această perioadă, P. C. R. și-a asumat „sarcina de a îndrepta toate organizațiile de partid și organizațiile revoluționare la lupta contra fascismului”⁷⁸. Tot din inițiativa și sub conducerea P. C. R. a luat naștere mișcarea de masă legală antifascistă, „cu scopul precis de a duce lupta fățișă împotriva organizațiilor de tip hitleristo-fascist”⁷⁹.

Mișcarea democratică antifascistă din România s-a extins în această perioadă, cuprinzînd un număr crescînd de oameni din categorii sociale diferite și cu păreri politice deosebite. Țelul comun era lupta contra pericoului fascist, contra principiului politic al revizionismului fascist. „În

⁷¹ Arh. M.A.E., fond. Înțelegerea Balcanică, telegrama 2 249 din 15 februarie 1934 de la legația din Paris, semnată Cesianu.

⁷² Ibidem, dos. 18, telegrama 344 din 18 februarie 1934 de la legația din Roma, semnată Lugoșianu.

⁷³ Ibidem, telegrama 471 din 14 februarie 1934 de la legația din Berlin, semnată N. P. Comnen; vezi și telegrama 8 090 din 16 februarie 1934, semnată Savel Rădulescu către N. Titulescu la Belgrad. Arată că la Berlin se crede că politica de revizuire a primit o lovitură serioasă și că Turcia și Grecia încep să se îndepărteze de Germania.

⁷⁴ Maurice Thorez, *Oeuvres*, cartea a II-a, t. 6, Paris, Ed. Sociales, 1951, p. 53.

⁷⁵ Philippe Henriot, *Le 6 février*, Paris, Flammarion, 1934, p. XII, „o lovitură de stat contra regimului republican”.

⁷⁶ „La Correspondance Internationale”, nr. 18—19, din 24 februarie 1934, p. 295, *Manifeste du Parti communiste d'Autriche*.

⁷⁷ Ibidem, p. 316, *Appel du P. C. d'Italie à l'occasion du nouveau plébiscite fasciste*.

⁷⁸ *Documente din istoria Partidului Comunist din România, 1934—1937*, București, E.S.P.L.P., 1957, p. 29.

⁷⁹ Petre Constantinescu-Iași, *Organizațiile de masă legale conduse de P.C.R. în anii 1932—1938*, București, Edit. Acad. R.P.R., 1952, p. 23 și 24.

aceste împrejurări, Partidul Comunist din România, exprimînd interesele vitale ale maselor largi, — apreciază tovarăşul N. Ceauşescu — militează activ pentru unirea tuturor forţelor democratice şi patriotice ale poporului pentru apărarea independenţei şi suveranităţii ţării^{79 a}.

Exponent al politicii externe promovate de România pentru intangibilitatea fruntarilor ţării, Nicolae Titulescu s-a întîlnit cu Eduard Beneş la Kosice, în vederea pregătirii sesiunii Micii Înţelegeri de la Zagreb. În faţa atacurilor crescînde ale revizionismului fascist şi horthist, Mica Înţelegere trebuia să treacă la o tactică ofensivă, pentru a impune respectarea tratatelor existente. Cu acest prilej, Nicolae Titulescu a declarat: „Nici un centimetru pătrat din pămîntul Micii Înţelegeri nu va fi obţinut prin constrîngere sau persuasiune. Acei ce nu realizează voinţa hotărîtă a Micii Înţelegeri de a păstra intangibile tratatele pregătesc războiul”⁸⁰. A ţinut în acelaşi timp să precizeze în mod concret că „manifestaţiunile repetate contra revizuirii în Iugoslavia, Cehoslovacia şi România dovedesc că aceste trei state nu îşi vor da consimţămîntul la cedarea vreunei părţicele din teritoriul lor”⁸¹ şi că „frontierele actuale ale Europei centrale sînt rezultatul unei evoluţii de secole, ale unui proces de justiţie. Chestiunea frontierelor Europei centrale este un proces sfîrşit şi nu un proces care trebuie să înceapă: res judicata”⁸².

Tot la începutul anului 1934, Germania hitleristă, ca şi Italia fascistă, au dezvoltat acţiuni politice periculoase, menite să le îngăduie dominaţia în Europa centrală. De pildă, prin pactul de neagresiune cu Polonia, din ianuarie 1934, Hitler a izbutit, susţine istoricul Martin Göhring, „să intre pe neaşteptate în sistemul francez de alianţă, lipsindu-l de întreaga-i valoare”⁸³.

În martie 1934, Italia a iniţiat în centrul Europei un bloc revizionist şi revanşard împreună cu Austria şi Ungaria horthistă⁸⁴. Acest pact, arată istoricul italian Mario Toscano, dovedea că Italia ducea o politică activă „pentru a zădărnici planurile Franţei în Balcani”⁸⁵. Pe de altă parte, remarcă istoricul maghiar György Ránki, pactul de la Roma mai avea şi semnificaţia de a lega şi mai mult Ungaria de al III-lea Reich⁸⁶, căci Italia va deveni foarte curînd prietena Germaniei.

^{79 a} N. Ceauşescu, *op. cit.*, p. 42.

⁸⁰ Arh. M.A.E., fond. Mica Înţelegere, dos. 1, buletin 24 din 31 decembrie 1933, Direcţia afacerilor politice, divizia a II-a, secţia Europa centrală. Întrevederea de la Kosice, 11 decembrie 1933.

⁸¹ Ibidem.

⁸² Ibidem.

⁸³ Martin Göhring, *Le troisième Reich, L'Europe du XIX-e et du XX-e siècle*, vol. II, Paris-Milano, Marzarati, 1964, p. 1 072.

⁸⁴ Arh. M.A.E., fond. Înţelegerea Balcanică, dos. 15, raport. 69 din 15 februarie 1934 de la legatia de pe lngă Sfîntul Scaun, semnată Vasiliu. În martie, Gömbös şi Dolifuss au sosit la Roma, semnînd la 17 martie, acorduri bilaterale cu Mussolini. *Protocole nr. 1 entre l'Autriche, la Hongrie et l'Italie, signé à Roma le 17 mars 1934*; vezi fond. Mica Înţelegere, dos. 1, buletin nr. 6 din 1 aprilie 1934, Direcţia afacerilor politice, divizia a II-a, secţia Europa centrală, informaţii date de Lugoşianu, ministrul României la Roma.

⁸⁵ Mario Toscano, *Italian, Weltgeschichte der Gegenwart*, vol. I, Berna şi München, Franke Verlag, p. 222.

⁸⁶ György Ránki, *Il patto tripartito di Roma*, în „Studii Storici”, nr. 2, 1962, p. 371.

Din nou centrul Europei devenea, așadar, focarul unor puternice contradicții, datorită mai ales politicii purtate de cele două state fasciste.

Nicolae Titulescu, ca și Eduard Beneș, își dădeau seama că, deși organizațiile politice din bazinul danubian și din Balcani pot constitui piedici serioase în calea agresorilor, totuși era necesară aderarea la un puternic sistem european de securitate colectivă. De aceea atenția lor s-a îndreptat cu interes spre noua poziție luată de Franța, la rîndul ei amenințată⁸⁷ de naziști.

Louis Barthou, ministrul de externe al Franței, exponent al unor importante grupări politice, a luat inițiativa creării unui sistem de securitate împreună cu U. R. S. S., încercînd „să făurească din nou echilibrul de forțe ce exista înainte de război”⁸⁸. Acțiunea diplomatică întreprinsă de ministrul de externe al Franței pentru organizarea unui pact de securitate răsăritean se bizuia, în primul rînd, pe faptul că Uniunea Sovietică se pronunțase pentru menținerea statu-quo-ului teritorial, împotriva planurilor revizioniste ale statelor fasciste. Intrarea la 18 septembrie 1934 a Uniunii Sovietice în Societatea Națiunilor⁸⁹ a întărit această organizație facilitînd totodată noile relații pe care și U. R. S. S. voia să le stabilească cu Franța. În același timp, Maxim Litvinov a expus la a 9-a ședință plenară a adunării Societății Națiunilor, planul de „organizare a păcii”, sistemul de securitate colectivă, bazat pe apărarea reciprocă a unor state europene, încadrate într-un pact regional de asistență mutuală împotriva agresiunii⁹⁰.

Guvernul sovietic dorea, în ultimă instanță, ca statele membre ale Societății Națiunilor „să lupte împotriva agresiunii fasciste”⁹¹. Dorea, așa cum afirmă istoricul german Werner Basler, să instaureze un sistem de relații internaționale, care „să se bazeze pe o aplicare aprofundată și extinsă a principiului coexistenței, avînd un caracter antifascist democratic”⁹². Astfel, sistemul de securitate propus de Franța, ca și cel propus de U. R. S. S., se împleteau, avînd drept țel organizarea unui front antifascist și antirevizionist. Pactul răsăritean, ce urma, așadar, să se inițieze sub egida franco-sovietică, avea drept principal obiectiv menținerea statutului teritorial existent, garantat de pactul Societății Națiunilor.

⁸⁷ Maurice Thorez, *Oeuvres*, cartea a II-a, t. V, p. 231.

⁸⁸ Winston Churchill, *op. cit.*, vol. I, p. 107. Churchill arată că Barthou voia să includă în planul său răsăritean de securitate Rusia, Polonia, Cehoslovacia și statele Baltice; Franța ar fi garantat frontierele europene ale Rusiei, și aceasta ar fi garantat frontierele răsăritene ale Franței. Germania și Polonia, remarcă Churchill, „s-au opus la realizarea acestui pact”.

⁸⁹ *Istoria Partidului Comunist al Uniunii Sovietice*, București, Edit. politică, 1960, p. 493—495; vezi și Arh. M.A.E., fond. Societatea Națiunilor, dos. 112.

⁹⁰ *Istoria U.R.S.S., Epoca socialismului*, București, Edit. politică, 1958, p. 379; vezi și Warren Bartlett Walsch, *Russia and the Soviet Union*, The University of Michigan Press, USA, 1958, p. 494. Sistemul de securitate colectivă urma să cuprindă statele din Europa centrală, inclusiv Germania; vezi și Werner Basler, *Der deutsche Imperialismus und die Sowjetunion, Grundzüge der Aussenpolitik Deutschlands gegenüber dem Sowjetstaat, Juni 1941*, Berlin, Rüttem et Loening, 1961, p. 65.

⁹¹ *Istoria U.R.S.S., Epoca socialismului*, p. 380.

⁹² Werner Basler, *op. cit.*, p. 65.

Statele Micii Înțelegeri erau de aceea deosebit de interesate ca un atare sistem să poată fi instaurat. Nicolae Titulescu a fost, împreună cu Eduard Beneș, un înflăcărat luptător pentru acțiunea de sprijinire și de aderare la sistemul de securitate colectivă. În consecință, în pofida rezervelor exprimate de guvernul iugoslav, el a susținut în mod permanent ideea că toate statele Micii Înțelegeri trebuie să reia relațiile diplomatice cu U. R. S. S. Deși la 9 iunie 1934⁹³ numai România și Cehoslovacia au înfăptuit acest important act diplomatic, el nădăjduia totuși că și Iugoslavia își va modifica curind poziția sa de expectativă.

În septembrie 1934, în timp ce raporturile dintre Franța și U. R. S. S. se stringeau, se puteau înregistra și importante progrese în acțiunea de adeziune a statelor Micii Înțelegeri la noul sistem de securitate promovat de cele două mari puteri. În octombrie, rezervele Iugoslaviei începuseră să dispară, căci regele Alexandru a plecat în Franța pentru a se întâlni cu Barthou, în vederea adeziunii la noul pact răsăritean.

A urmat atunci, la 9 octombrie 1934, asasinarea regelui Alexandru și a lui Barthou, asasinare executată de teroriștii croați din organizația Ustașa⁹⁴, acțiune pusă la cale în fond de statele revizioniste, pentru a opri sau a încetini măcar înfăptuirea pactului oriental.

În pofida încercărilor fățișe de intimidare inițiate de revizionistii fasciști, Nicolae Titulescu a depus în aceste luni o remarcabilă activitate diplomatică pentru continuarea politicii promovate de Louis Barthou. La 19 octombrie 1934, Consiliul Permanent al Micii Înțelegeri⁹⁵ și cel al Înțelegerii Balcanice⁹⁶, întrunite la Belgrad, se pronunțau cu hotărîre împotriva actului terorist săvîrșit, cerînd să se stabilească responsabilitățile⁹⁷. Titulescu a izbutit tot atunci, dată fiind întreaga conjunctură internațională creată după asasinatul de la Marsilia, să mențină cu vigoare, atît în cadrul Micii Înțelegeri, cît și în cadrul Înțelegerii Balcanice, voința hotărîită de a se opune revizionismului fascist⁹⁸ printr-o acțiune precisă și consecventă de sprijinire a pactului răsăritean.

O parte fundamentală a acestui pact trebuia să fie tratatul de asistență mutuală franco-sovietic. Or, Pierre Laval, noul ministru de externe al Franței, deși afirma că va continua politica lui Louis Barthou, amîna mereu încheierea tratatului cu U. R. S. S. Nicolae Titulescu și-a dat seama cu-

⁹³ Arh. M.A.E., fond. Mica Înțelegere, dos. 10, Le Conseil Permanent de la Petite Entente, Genève, le 3 Juin 1934; la 9 iunie 1934 s-au dat publicității scrisorile prin care se stabileau legăturile diplomatice între România și U.R.S.S. și între Cehoslovacia și U.R.S.S. Vezi, în acest sens, și dos. 1, *La décision du Conseil Permanent*; vezi și „Journal de Genève” din 12 iunie 1934.

⁹⁴ Ibidem, fond. Societatea Națiunilor, dos. 85, Genève le 30 novembre 1934. *Requete du gouvernement yougoslave en vertu de l'article 11, paragraphe 2 du Pacte de la Société des Nations Communication du gouvernement yougoslave.*

⁹⁵ Ibidem, fond. Mica Înțelegere, dos. 3, *Procès-verbal de la séance du 19 oct. 1934 du Conseil Permanent de la Petite Entente Béograd.*

⁹⁶ Ibidem, dos. 28. Comunicat comun.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Ibidem, fond. Înțelegerea Balcanică, dos. 20. Prima zi a Conferinței Înțelegerii Balcanice, Ankara, 30 octombrie 1934.

rînd de caracterul duplicitar al întregii politici purtate de Laval. În noiembrie, informînd pe rege și pe primul ministru despre mersul negocierilor cu ministrul de externe al Franței, el sublinia: „Cînd îl auzi vorbind, constăți ușor deosebirea între forma ce întrebuițează și fondul la care țintește”⁹⁹.

La începutul anului 1935, Laval a semnat cu Mussolini cunoscutele sale acorduri¹⁰⁰, deși Italia fascistă conducea blocul statelor revizioniste din Europa centrală, bloc care amenința, după cum se știe, pe aliații Franței grupați în Mica Înțelegere.

În aceste împrejurări, neliniștea lui Titulescu a crescut, cu atît mai mult cu cît textul acordului franco-italian prevedea o clauză menită să rupă coeziunea Micii Înțelegeri și să frîneze politica antirevizionistă reprezentată de acest for. Art. III al acordurilor franco-italiene conținea un paragraf, potrivit căruia garanția acordată Austriei urma „să fie dată numai de Franța și de statele vecine cu Austria”¹⁰¹, ceea ce însemna aproape o excludere a României din politica Europei centrale. Atunci, Nicolae Titulescu i-a arătat lui Laval „că formula la care se gîndește este inadmisibilă”¹⁰², că în septembrie Mussolini a încercat aceeași manevră cu Barthou, „care a respins”¹⁰³ propunerea italiană, și că, în consecință, România nu poate accepta „o întoarcere spre o situație ce fusese depășită”¹⁰⁴. Pe de altă parte, în dorința de a păstra neatinse legăturile dintre statele Micii Înțelegeri și de a se putea împotrivi cu înțreită forță tentativelor celor două mari puteri, Nicolae Titulescu a izbutit să obțină în acest scop și consimțămîntul celorlalte două state ale Micii Înțelegeri: „Am avut precauțiunea — arată el — să leg în scris pe Beneș și pe Jevtič, astfel încît nici Cehoslovacia, nici Iugoslavia nu garantează independența Austriei fără România”¹⁰⁵. Păstrînd coeziunea Micii Înțelegeri, luptînd împotriva abilei tentative inițiate de Italia fascistă în scopul de a atribui României „un rol politic inferior în Europa centrală”¹⁰⁶, Titulescu a reușit să împiedice, în fond, un act politic ce ar fi servit interesele revizionismului fascist. Guvernul francez a fost nevoit să amendeze art. III din acordul cu Italia și să-l modifice în favoarea României. Noul text prevedea că semnau mai întîi vecinii Austriei, dar că tratatul rămînea deschis „pentru adeziunea Franței, Marii Britanii și României”¹⁰⁷. Succesul obținut de Nicolae Titulescu a fost umbrît însă de faptul că acordurile franco-italiene, ferind într-un anumit

⁹⁹ Ibidem, fond. 55 E, Titulescu, telegrama 1 125 din 22 noiembrie 1934, de la Geneva semnată Titulescu.

¹⁰⁰ Ibidem, fond. Mica Înțelegere, dos. 21, *Les accords franco-italiens de Rome, le 7 janvier 1935*.

¹⁰¹ Ibidem, fond. 55 E, Titulescu, telegramă 477 din 27 decembrie 1934, semnată Titulescu, de la Saint-Moritz.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ Ibidem.

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ Ibidem.

fel Europa centrală de agresiunea nazistă, creau totuși un grav compromis, dînd mină liberă Italiei pentru cotropiri și anexiuni în alte continente, situație relevantă atît în memoriile oamenilor politici, cît și în istoriografia burgheză¹⁰⁸. Se produsese, așadar, o situație primejdioasă, care amenința politica de securitate colectivă.

De aceea, patru zile după semnarea acordurilor de la Roma, la 11 ianuarie 1935, Consiliul Permanent al Micii Înțelegeri s-a întrunit la Ljubljana, pentru a lua noi măsuri de apărare a statu-quo-ului teritorial. Influența lui Titulescu a fost evidentă în cursul dezbaterilor de la Ljubljana, căci o idee-cheie ce se degajă din procesul verbal al consfăturii este aceea că „acordurile de la Roma nu vor putea da rezultatele fericite ce se așteaptă decît în cadrul unei politici europene generale net definite”¹⁰⁹.

În dezvoltarea acestei teze, procesul-verbal indica „necesitatea unei înțelegeri rapide între Franța și U. R. S. S., condiție indispensabilă pentru funcționarea Micii Înțelegeri și a Înțelegerii Balcanice”¹¹⁰. În urma hotărîrilor luate la Ljubljana, Nicolae Titulescu a urmărit pas cu pas acțiunile lui Pierre Laval. În ianuarie 1935, el ajunsese să se convingă că ministrul de externe al Franței nu îndrăznește să renunțe în mod deschis la linia politică inițiată de Barthou. Informînd guvernul despre această stare de fapt, Titulescu sublinia cu ironie: „Dl. Laval, de dimineată pînă seara, nu face decît să afirme că va face pactul oriental cît mai repede”¹¹¹. Laval invoca pe atunci drept motiv al întîrzierii opoziția Poloniei¹¹² față de pactul oriental. Pe Titulescu îl neliniștea și mai mult faptul că Joseph Beck, ministrul de externe al Poloniei, făcea tot atunci multă publicitate „impresiei sale personale”, din care reieșea că Laval nu va face niciodată pactul oriental fără Polonia¹¹³. Din discuțiile sale cu Beck la Geneva, în ianuarie 1935, Titulescu și-a putut da seama că poziția lui Beck continua să rămînă consecvent negativă față de pactul oriental¹¹⁴, ceea ce servea mult politica ambiguă a lui Pierre Laval.

Totuși, în ianuarie 1935, sub presiunea unor importante cercuri politice franceze, ca și sub presiunea exercitată de statele Micii Înțelegeri prin Nicolae Titulescu, Laval a fost nevoit să-și ia obligații precise, declarînd —în fața lui Litvinov, a lui Titulescu, ca și a unor reprezentanți ai Înțelegerii Balcanice—că „dacă Germania și Polonia vor persista în refuzul

¹⁰⁸ G. M. Gathorne Hardy, *op. cit.*, p. 402; Raffaele Guariglia, *La diplomatie difficile*, Paris, Plon, 1955, p. 58 și 59.

¹⁰⁹ Arh. M.A.E., fond. Mica Înțelegere, dos. 3, *Procès verbal du Conseil Permanent de la Petite Entente, le 11 janvier 1935*.

¹¹⁰ Ibidem, vezi și fond. Înțelegerea Balcanică, dos. 27, telegrama 109 din 16 ianuarie 1935, de la legația din Belgrad, semnată Gurănescu.

¹¹¹ Ibidem, fond. 55 E, Titulescu, telegrama 7 din 17 ianuarie 1935 de la Geneva, semnată Titulescu.

¹¹² Presiunile exercitate de Beck asupra guvernului român pentru a nu adera la politica franco-sovietică de securitate colectivă sînt numeroase; vezi, în acest sens, fond C. 21, vol. IV, Germania, telegrama 2 135 din 4 iulie 1934 de la legația din Berlin, semnată N. P. Connen.

¹¹³ Ibidem, fond. 55 E, Titulescu, telegrama menționată la nota 110.

¹¹⁴ Ibidem, telegrama 9 din 20 ianuarie 1935 de la Geneva, semnată Titulescu. Vezi, în acest sens, Henryk Batowsky, *Le voyage de J. Beck en Roumanie*, Varșovia, Institut polonais des Affaires Internationales, 1960, p.140.

lor, pactul se va încheia între cei care îl acceptă”¹¹⁵. A adăugat chiar că „Franța, neavînd garanția securității din partea Germaniei, are cu atît mai mult nevoie de o garanție din partea Rusiei”¹¹⁶. Rezultatele pozitive ale activității lui Titulescu în Franța au fost apreciate în adevărata lor valoare atît de aliații României, cît și de guvernul sovietic. În Iugoslavia, atît „prințul regent, cît și Jevtić au aprobat soluțiunea la care s-a ajuns”¹¹⁷, relevînd totodată „rolul covîrșitor [al lui N. Titulescu] în restabilirea situațiunii tulburate de acordurile de la Roma”¹¹⁸. Același izvor menționează că ministrul de externe al U. R. S. S., Litvinov, este „recunoscător pentru concursul prețios dat de români cu această ocaziune”¹¹⁹. În lunile următoare, activitatea lui Titulescu pentru realizarea pactului de asistență mutuală franco-sovietic s-a intensificat. Numeroase documente scot în evidență rolul important deținut de ministrul de externe al României în perioada cînd s-a redactat la Quai d’Orsay textul francez al tratatului cu U. R. S. S. În zilele de 30 și 31 martie 1935, N. Titulescu a fost continuu consultat¹²⁰. „Am stat la Quai d’Orsay—arăta el la 31 martie 1935—timp de șapte ore, începînd cu dejunul oferit de Laval și continuînd apoi discuțiile cu Flandin și Léger”¹²¹.

Textul proiectului de tratat conceput de guvernul francez a fost înaintat lui Potemkin, ambasadorul U. R. S. S. la Paris. Astfel, s-a făcut un pas important pentru stabilirea sistemului de securitate franco-sovietic, acțiune la care a contribuit din plin N. Titulescu, în calitate de ministru de externe al României și de reprezentant al Micii Înțelegeri. La 2 mai 1935 s-a semnat la Paris tratatul de asistență mutuală dintre U. R. S. S. și Franța¹²², tratat ce prevedea măsuri pentru întărirea Societății Națiunilor, subliniindu-se totodată dorința ambelor state de a înlesni încheierea unui acord regional, care ar stabili și ar organiza securitatea între țările contractante¹²³.

Deși tratatul nu a fost completat printr-o convenție militară, care numai ea singură l-ar fi făcut cu adevărat eficace, așa cum remarcă istoricul francez Duroselle¹²⁴, totuși statele Micii Înțelegeri l-au primit cu deosebită satisfacție. Nicolae Titulescu a ținut cu acest prilej să releve faptul că „tratatul franco-sovietic este chemat să constituie baza organizației viitoare a securității în Europa”¹²⁵. Omul de stat român credea

¹¹⁵ Arh. M.A.E., fond. 55 E, Titulescu, telegrama 10 din 20 ianuarie 1935 de la Geneva semnată Titulescu.

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ Ibidem, fond. Mica Înțelegere, dos. 5, telegrama 200 din 27 ianuarie 1935, de la legatia din Belgrad, semnată Gurănescu.

¹¹⁸ Ibidem.

¹¹⁹ Ibidem.

¹²⁰ Ibidem, fond. 55 E, Titulescu, telegrama 8 din 31 martie 1935, de la Paris, semnată Titulescu.

¹²¹ Ibidem.

¹²² Ibidem, fond. Societatea Națiunilor, dos. 105, *Traité franco-soviétique d'assistance mutuelle, Paris le 2 mai 1935*. Semnat Potemkin și Laval.

¹²³ Ibidem.

¹²⁴ Jean Baptiste Duroselle, *La France et l'Europe, L'Europe du XIXe et du XXe siècle*, vol. II, Milano-Paris, Marzorati, 1964, p. 966.

¹²⁵ Discursul domnului Titulescu, „Universul”, 10 mai 1935.

așadar, că securitatea României poate fi consolidată prin sprijinirea pe pactul Societății Națiunilor și, în cadrul acesteia, atât pe alianța cu Franța, cât și pe noua alianță încheiată între Franța și U.R.S.S. Într-o formă generală, această idee este scoasă în evidență și de istoricul Jacques Pirenne, care, ocupându-se de rezultatele tratatului menționat, afirmă că astfel U.R.S.S. a intrat atunci „ca un element esențial în politica europeană”¹²⁶, fiind alături de Franța, gata să apere statu-quo-ul teritorial existent.

De aceea Cehoslovacia a semnat la 16 mai 1935 tratate de asistență mutuală cu U.R.S.S.¹²⁷ și Franța. Sprijinindu-și securitatea pe ambele puteri, Cehoslovacia a ținut însă să arate că principalul ei aliat continuă să rămână Franța. În art. II al tratatului sovieto-cehoslovac se prevedea, în consecință, că „angajamentele de asistență mutuală vor juca între părți, numai dacă vor exista toate condițiile prevăzute în prezentul tratat și dacă Franța va acorda ajutorul ei părții victimă a agresiunii”¹²⁸.

Cu toate aceste rezerve, acțiunile politice realizate în mai 1935 aveau semnificația unui început de organizare regională împotriva revizionistilor fasciști, servind la menținerea statu-quo-ului teritorial în Europa centrală. Nicolae Titulescu, înflăcărat patriot și luptător pentru pace, pentru cauza intangibilității fruntariilor României, a socotit de aceea că poate face noi pași pentru a asigura respectarea tratatelor existente. Dorea din această cauză să adâncească negocierile începute cu U.R.S.S. și cu Franța, în scopul de a încheia cu aceste două mari puteri tratate similare celor încheiate în mai 1935 de Cehoslovacia.

În vara anului 1935, statele fasciste au întreprins noi acțiuni pentru a zădărnici politica de securitate colectivă ce începuse să-și dea primele roade. Au hotărât să elatine din temelii Societatea Națiunilor, organizație care garanta tratatele existente. Berlinul a considerat atunci că poate încă să manevreze chiar cu vechea propunere a pactului în patru, încercând pe această cale să obțină revizuirea Pactului Societății Națiunilor. „Marile puteri — cânta să convingă al III-lea Reich — ar trebui să constituie organul de execuție și control al unui asemenea aranjament continental, în care statele secundare nu ar mai putea avea nici libertate de acțiune și nici garanțiile ce au azi în cadrul Societății Națiunilor. S-ar reveni astfel la pactul în patru”¹²⁹. Tot în această perioadă, Italia fascistă, care

¹²⁶ Jacques Pirenne, *Histoire de l'Europe, La Renaissance du Livre*, t. IV, Bruxelles, 1962, p. 203.

¹²⁷ Arh. M.A.E., fond. Societatea Națiunilor, dos. 217, *Traité d'assistance mutuelle entre la République Tchecoslovaque et l'U.R.S.S.*, Prague, le 16 mai 1935, semnat Eduard Beneș și S. Alexandrovski.

¹²⁸ Ibidem. Vezi, în acest sens, *Istoria Partidului Comunist al Uniunii Sovietice*, p. 496; I. F. Ivașin, *Contribuții la istoria politicii externe a U.R.S.S.*, București, Ed. politică, 1960, p. 218.

¹²⁹ Arh. M.A.E., C. 20, vol. IV, Germania, raport 15 063/P.G. 1 iulie 1935 de la legația din Berlin, semnat Vintilă Petala.

urmărea anexarea Etiopiei, cerea și ea revizuirea art. 16 din Pact. A urmat în octombrie cucerirea Etiopiei și cunoscuta politică de concesi a marilor puteri, îndeosebi a Marii Britanii, politică care a izbutit să subrezească Societatea Națiunilor, răpindu-i prestigiul său internațional, fapt relevat și în numeroase lucrări burgheze occidentale mai vechi și mai noi¹³⁰. Când însă la 7 martie 1936 Germania nazistă, bizuindu-se pe politica de concesi a Marii Britanii și pe influența exercitată de aceasta asupra Franței, a ocupat zona demilitarizată a Rinului, denunțând tratatele de la Versailles și de la Locarno, o puternică neliniste a cuprins întreaga Europă. A fost atunci, așa cum remarcă istoricul Emile de Groot, „o sfidare lansată spiritului de la Locarno”¹³¹.

Nicolae Titulescu a încercat în această perioadă toate mijloacele diplomatice posibile atunci pentru a salva Societatea Națiunilor de la prăbușire. Încă la 7 martie, i-a arătat lui d'Ormersson, ministrul Franței la București, că dacă s-ar aplica în mod rapid sancțiunile, Reich-ul ar fi atins „dans son œuvre vive”¹³².

La 11 martie 1936 s-au întrunit la Geneva consiliile permanente ale Micii Înțelegeri și ale Înțelegerii Balcanice, care s-au pronunțat cu fermitate împotriva actului de violență comis de nazisti, declarând totodată că „intenționează să apere prin toate mijloacele aplicarea tratatelor, inclusiv a celui de la Locarno”¹³³. Hotărîrea de a merge pe această cale de apărare a Societății Națiunilor s-a manifestat și mai puternic la 14 martie¹³⁴. Atunci, Consiliul permanent al Micii Înțelegeri a decis, cu cîteva ore înainte de începerea celei de-a 19-a sesiuni a Consiliului Societății Națiunilor (sesiune ce urma să aibă loc nu la Geneva, ci la Londra, în clădirea palatului Saint James), să lupte cu fermitate pentru intangibilitatea Pactului Societății Națiunilor și pentru punerea în practică a principiilor sale.

Mica Înțelegere era reprezentată în consiliu prin România. Nicolae Titulescu a desfășurat la această sesiune o activitate prodigioasă, aducînd întreaga contribuție a spiritului său lucid, a logicii sale realiste, ca și a desăvîrșitului său talent oratoric. El își dădea seama că Societatea Națiunilor trăia atunci un moment crucial, care avea să decidă asupra vieții sau pieirii principiilor ce formau temelia acestei organizații. A rostit cu o clarviziune uimitoare cunoscutele sale aprecieri asupra viitorului Societății Națiunilor: „Dacă se calcă un tratat atît de important, dacă Societatea Națiunilor ar sfîrși prin a legaliza faptul împlinit, dacă ar ieși

¹³⁰ Edgar Milhaud, *La France avait raison. Sécurité collective*, Neuchâtel, Suisse, Ed. de la Baconnière, 1945, p. 240; Maurice Baumont, *La faillite de la paix*, Paris, P.U.F., 1948, p. 676; Charles Callan Tansil, *Die Hinterlür zum Kriege*, Düsseldorf, Droste Verlag, 1957, p. 217.

¹³¹ Emile de Groot, *L'Angleterre et l'Europe, L'Europe du XIXe et du XXe siècle*, vol. II, Milano-Paris, Marzorati, 1964, p. 934.

¹³² *Documents diplomatiques français*, seria a II-a, t. I, Paris, Imprimerie Nationale, 1963, p. 420.

¹³³ Arh. M.A.E., fond. Înțelegerea Balcanică, dos. 7, *Réunion de la Petite Entente et de l'Entente balkanique à Genève le 11 mars 1936*.

¹³⁴ Ibidem, fond. Mica Înțelegere, *Réunion de la Petite Entente à Londres, le 14 mars 1936*. Comunicatul reafirmă solidaritatea deplină a statelor Micii Înțelegeri. Semnează Titulescu, Puric, Jan Massaryk.

învingă din criza actuală, ea nu ar mai putea evoca de aici înainte decât un frumos ideal al trecutului, și nu o realitate vie a prezentului”¹³⁵.

Vocile numeroase care s-au alăturat reprezentantului Miciei Înțelegeri, îndeosebi cea a lui Litvinov¹³⁶, ca și presiunea exercitată de opinia publică, au determinat la 18 martie o rezoluție pozitivă a Consiliului. Se constata că „guvernul german a încălcat art. 43 al tratatului de la Versailles, pătrunzind și instalând la 7 martie forța militară în zona demilitarizată vizată prin art. 42 și următoarele”¹³⁷ din tratatul de la Versailles, ca și prin clauzele tratatului de la Locarno. Ca urmare, puterile semnatare ale tratatului de la Locarno s-au întrunit, prezentînd la 19 martie hotărârile lor. Se prevedea la punctul 7 organizarea unor pacte de alianțe militare¹³⁸. Germania era invitată să supună Curții Internaționale de la Haga chestiunea incompatibilității între pactul franco-sovietic și tratatul de la Locarno și să se supună hotărârilor acestui for. Influențat de cercurile de dreapta, guvernul Marii Britanii a tergiversat punerea în aplicare a hotărârilor luate la 19 martie. În discursul ținut la 23 martie în Camera Comunelor, Eden a arătat că s-au făcut Germaniei doar „simple propuneri, ce puteau fi modificate”¹³⁹ și că hotărârile statelor semnatare ale tratatelor de la Locarno nu sînt „ne varietur”¹⁴⁰, ci baza la care „se poate face de către Germania contrapropuneri”¹⁴¹. E interesant de relevat și faptul că în timp ce guvernul englez repudia tratatele pe care Marea Britanie le semnase în 1919, 1920 și 1925, un comitet de juriști de reputație mondială (întrunit la Londra în aceste zile) dădea aprobarea sa guvernului englez, pronunțîndu-se în favoarea revizuirii tratatelor¹⁴².

Devenise evident acum pentru statele Miciei Înțelegeri că nu se mai puteau sprijini în mod eficace pe Societatea Națiunilor și că integritatea lor teritorială era în mare primejdie, deoarece în martie 1936 se ridicase de fapt „problema revizuirii de facto”¹⁴³.

Statele Miciei Înțelegeri au avut, în acest scop, o importantă consfătuire la Belgrad, între 6 și 8 mai 1936, cu prilejul sesiunii ordinare anuale. S-a decis să se caute și alte mijloace decât cele utilizate pînă atunci pentru a asigura „forța și eficacitatea necesară politicii”¹⁴⁴ de menținere a inte-

¹³⁵ Ibidem, fond. Societatea Națiunilor, dos. 109. Ședința din 18 martie 1936 a Consiliului Societății Națiunilor. Vezi și *Documents diplomatiques français*, t. I, p. 569, 570, 585 și 586.

¹³⁶ Ibidem.

¹³⁷ Ibidem, raport. 229 din 2 aprilie 1936, de la legația din Geneva, semnat Antoniadă.

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ L. B. Namier, *Europe in Decay*, Mac Millan et co ltd, 1950, p. 11; Charles Callan, Tans'l, *op. cit.*, p. 230; Renaud de Jouvenel, *Vingt ans d'erreurs politiques*, Paris, Ed. Hier et Aujourd'hui, 1947, p. 302; *Documents diplomatiques français*, t. I, p. 640.

¹⁴⁰ Arh. M.A.E., fond. Societatea Națiunilor, dos. 119, raportul din 2 aprilie 1936, de la legația din Geneva, semnat Antoniadă.

¹⁴¹ Ibidem.

¹⁴² Ibidem, dos. 126, Direcția politică, referat din 31 martie 1936, semnat V. Brabețianu. Enumera nume ca lord Lytton, de Lapradelle, Mitrany, Jessup, Berber, Leitmayer, Utaning.

¹⁴³ Willard N. Hogan, *International Conflict and Collective Security*, University of Kentucky Press, 1955, p. 143.

¹⁴⁴ Arh. M.A.E., fond. Mica Înțelegere, dos. 2, hotărîri luate cu privire la securitatea colectivă. Sesiunea a X-a a Consiliului Permanent, 6 mai 1936, Belgrad.

gritășii lor teritoriale. În fond, se discutasă din nou despre tratatele de asistență mutuală cu U.R.S.S. și Franța, mijloace socotite de Titulescu, în împrejurările istorice de atunci, ca instrumente deosebit de eficace împotriva revizionismului fascist. Părea că sesiunea de la Belgrad se încheiase în mod pozitiv, fiind considerată de presa sovietică, de pildă, „ca o contribuție serioasă pentru apărarea păcii”¹⁴⁵. În realitate, Titulescu obținuse, așa cum remarcă A. Toynbee, „o victorie à la Pyrrhus”¹⁴⁶, căci se izbise din nou de rezerva iugoslavă, exprimată în forme și mai dure decât la conferința Miciei Înțelegeri de la Bled din august 1935¹⁴⁷. Titulescu și-a putut da seama că știrile necontrolate sosite la București, potrivit cărora Millan Stojadinovici ar fi putut fi sprijinit în poziția sa negativă față de U.R.S.S. chiar de Laval, pot să aibă temei. Ministrul României la Belgrad, Gurănescu, informase încă din martie 1936 pe Titulescu că Stojadinovici citise într-o ședință secretă a senatului o scrisoare a lui Pierre Laval, care îl sfătuia să nu normalizeze relațiile Iugoslaviei cu U.R.S.S.¹⁴⁸. Mai mult decât atât, în scrisoarea lui Laval, sublinia Gurănescu, se spunea că Iugoslavia trebuie „să rămână ca un baraj în Europa centrală contra atacurilor comunismului”¹⁴⁹. Oricum, în lucrări burgheze mai vechi se afirma că guvernul Stojadinovici desfășura, în primăvara și vara anului 1936, o activitate deosebit de periculoasă pentru coeziunea Miciei Înțelegeri¹⁵⁰, apropiindu-se din ce în ce mai mult de Germania hitleristă.

Ceea ce, în orice caz, reieșea evident în mai 1936 era faptul că guvernul Iugoslaviei nu relua relațiile cu U.R.S.S. și nu era de acord ca România să semneze tratatul de asistență mutuală cu acest stat. Se produsese deci o controversă serioasă în cadrul Miciei Înțelegeri, care ar fi putut zădărnici eforturile depuse de Titulescu pentru încheierea tratatului de asistență mutuală cu U.R.S.S.

Pe de altă parte, Germania hitleristă făcea presiuni și căuta să influențeze guvernul român pentru ca acest tratat să nu se încheie. Făcea mare propagandă în această perioadă, de pildă, unui plan german de regroupare a statelor din Europa centrală, regroupare ce urma să producă o împăcare între Iugoslavia, România și Ungaria, „Cehoslovacia urmînd — informa N. P. Comnen, ministrul României la Berlin — a suporta cheltuielile acestei amicitii”¹⁵¹. Apoi s-ar fi constituit un mare bloc — compus din

¹⁴⁵ Ibidem, vezi și fond. Înțelegerea Balcanică, telegrama 1495 din 14 mai 1936, de la legația din Moscova, nesemnată.

¹⁴⁶ Arnold J. Toynbee, *Survey of International Affairs*, 1936; Oxford University Press Humphrey Milford, London, 1937, p. 521.

¹⁴⁷ Ibidem, fond. Mica Înțelegere, *Procès-verbal de la session obligatoire annuelle du Conseil Permanent de la Petite Entente, Bled, le 29 et 30 août 1935*. Atunci Titulescu și Beneș au cerut Iugoslaviei să treacă la acțiunea diplomatică de recunoaștere a U.R.S.S., „astfel încît politica statelor Miciei Înțelegeri față de U.R.S.S. să fie identică”. Guvernul Stojadinovici a refuzat.

¹⁴⁸ Ibidem, raport. 89 2 din 31 martie 1936, de la legația din Belgrad semnat Gurănescu.

¹⁴⁹ Ibidem.

¹⁵⁰ René Ristelhueber, *Histoire des peuples balkaniques*, Paris, Arthème Fayard, 1950, p. 381; Robert Lee Wolff, *The Balkans in our Time*. Cambridge Massachuset, Harward University Press, 1958, p. 158.

¹⁵¹ Arh. M.A.E., C. 20, vol. IV, Germania, raport 2 596 din 5 octombrie 1935 de la legația din Berlin, semnat N. P. Comnen.

Germania, Polonia, Austria, Ungaria, Iugoslavia, România —, la care nu ar fi fost exclus să participe și Bulgaria ¹⁵². Astfel, diplomația hitleristă voia să asigure indirect România că, participând la un bloc condus de Germania, nu ar mai fi avut de ce să se alieze cu U.R.S.S. Pe de altă parte, atît Goering, cît și von Neurath și-au exprimat direct opiniile lor către Gh. Brătianu, care vizitase Berlinul în ianuarie 1936, insistînd ca România să nu încheie pactul de asistență mutuală cu U.R.S.S. ¹⁵³. În februarie i-au declarat lui Comnen, ministrul României la Berlin, că un atare tratat „ar produce o dureroasă impresie în opinia publică germană” ¹⁵⁴. La 4 martie 1936, Alfred Rosenberg continua să-i vorbească lui Comnen despre „pericolul acordurilor cu U.R.S.S.” ¹⁵⁵.

Împotriva politicii purtate de N. Titulescu se situa și guvernul Poloniei. Colonelul Beck, ministrul de externe al Poloniei, era inspiratorul articolelor ostile tratatului româno-sovietic ce apăreau adesea în presa poloneză ¹⁵⁶.

În pofida acțiunilor concentrate ale Iugoslaviei, Germaniei și Poloniei, în pofida ostilităților evidente a unor importante grupări politice interne, care nu voiau să sprijine securitatea României pe o alianță cu U.R.S.S., Nicolae Titulescu a continuat să lupte pentru acest scop.

În primul rînd, el voia să mențină legăturile interne ale Micii Înțelegeri și să restabilească unitatea sa de acțiune. A izbutit în acest timp să-l convingă pe Carol al II-lea să invite la București pe șefii statelor Micii Înțelegeri, pentru a prilejui, așa cum reiese din invitația ce a făcut lui Beneș, „o manifestare de solidaritate” ¹⁵⁷ și a da astfel cea mai bună dezmințire zvonurilor care afirmă că „actualmente ar lipsi o unitate de acțiune” ¹⁵⁸ a Micii Înțelegeri. Opoziția lui Stojadinovici a făcut imposibilă întîlnirea celor trei în luna mai, așa cum dorise Titulescu. Președintele Cehoslovaciei i-a scris în aceste zile lui Titulescu că „purtarea de neînțeles a domnului Stojadinovici a făcut aici cea mai detestabilă impresie” ¹⁵⁹. Beneș își exprima însă încrederea că se va putea totuși înlătura și această dificultate ¹⁶⁰.

¹⁵² Ibidem.

¹⁵³ Ibidem, fond. 71 E. 9, raport din 23 ianuarie 1936 de la legația din Berlin, semnat V. Petala.

¹⁵⁴ Ibidem, fond. 24 U.R.S.S., vol. XI, telegrama 3464 din 26 februarie 1936 de la delegația din Berlin, semnată N. P. Comnen.

¹⁵⁵ Ibidem, fond. C. 86, vol. 38, Germania, raport. 456 din 4 martie 1936 de la legația din Berlin, semnat N. P. Comnen.

¹⁵⁶ Ibidem, fond. Înțelegerea Balcanică, dos. 6, telegrama 2 693 din 5 august 1935 de la legația din Varșovia, semnată Ziott. Ziarul Czas a publicat la 5 august 1935 articolul *Politica României*, inspirat de Beck.

¹⁵⁷ Ibidem, fond. Mica Înțelegere, dos. 10, telegrama 23055 din 26 aprilie 1936, semnată Titulescu.

¹⁵⁸ Ibidem.

¹⁵⁹ Ibidem, telegrama 2 417 din 3 mai 1936 către legația României la Praga, semnată Titulescu.

¹⁶⁰ Ibidem, telegrama 2 417 din 3 mai 1936 către legația României la Praga, semnată Titulescu.

Într-adevăr, Titulescu convinsese din nou pe Carol al II-lea să invite pe prințul Paul la București pentru zilele de 6—8 iunie 1936¹⁶¹. Acest lucru era util și oportun, pentru a se putea contracara acțiunea pernicioasă întreprinsă de colonelul Beck, care vizitase de curând Iugoslavia. Titulescu scria deosebit de îngrijorat, adresându-se legației din Praga: „După vizita lui Beck, întrunirea Micii Înțelegeri și a celor trei șefi de state la București este mai necesară ca oricând”¹⁶². De altfel, ziarele poloneze inspirate de Beck publicau în aceste zile știri despre „criza”¹⁶³ Micii Înțelegeri, ca și despre dorința lui Beck de a realiza o apropiere germano-polono-ungaro-iugoslavă¹⁶⁴, în timp ce *Auswärtiges Amt* exprima „interes și simpatie”¹⁶⁵ pentru dialogul Beck-Stojadinovici.

În aceste împrejurări, Titulescu a plecat în grabă la Paris, pentru a cere, probabil, ajutorul Franței. După istoricul cehoslovac Milena Janisova, Titulescu a propus guvernului Léon Blum lărgirea tratatului dintre Franța, Mica Înțelegere și U.R.S.S., prin încheierea unei alianțe militare, ceea ce guvernul francez a refuzat¹⁶⁶. În timpul acesta, Beck a recurs la presiuni și mai mari asupra României, însărcinând pe Arciszewski, ministrul Poloniei la București, să pună în discuție însuși tratatul de alianță polono-român¹⁶⁷. De la Paris, Titulescu, aflând despre acest nou demers al Poloniei, a arătat că „intervenția lui Beck este o șiretenie bazată pe absurditate”¹⁶⁸, rugînd ca ministrul Poloniei să nu fie primit pînă la întoarcerea sa. În sfîrșit, cînd părea că eforturile lui Titulescu aveau să fie încoronate de succes, deoarece guvernul iugoslav acceptase invitația României, s-a ivit o nouă piedică. Italia fascistă a intervenit la rîndul său pentru a zădărnici întîlnirea de la București. A eliberat pe Ante Paveliĉ, cunoscutul terorist croat ce avusese un rol de seamă în atentatul de la Marsilia, pentru a crea astfel o diversivune. Vizita prințului Paul în România părea din nou imposibilă¹⁶⁹. Titulescu a plecat atunci la Belgrad, unde a întîmpinat mari greutăți, căci afirma într-o telegramă trimisă regelui: „După ce am trecut azi dimineață printr-o emoție care m-a făcut să regret că am venit”¹⁷⁰, „totul a fost aranjat”¹⁷¹.

În cele din urmă, la 6 iunie, a avut loc la București întrunirea celor trei șefi de state. Stojadinovici a refuzat să participe, deoarece știa că obiectivul principal al întîlnirii urma să fie o reafirmare categorică a

¹⁶¹ Ibidem.

¹⁶² Ibidem.

¹⁶³ Ibidem, telegrama 1 340 din 7 mai 1936 de la legația din Varșovia semnată Vișoianu.

¹⁶⁴ Ibidem.

¹⁶⁵ Ibidem, telegrama 36 129 din 31 mai 1936, de la legația din Berlin semnată N. P. Comnen.

¹⁶⁶ Milena Janisova, *Francouzská zahraniční Politika a Československo, v období příprav, Mnichova*, „Československý Časopis historický”, XI, 1963, p. 584.

¹⁶⁷ Arh. M.A.E., fond. Mica Înțelegere, dos. 28, telegrama 1 513 din 22 mai 1936, de la legația din Varșovia, semnată Vișoianu.

¹⁶⁸ Ibidem, telegrama 136 din 25 mai 1936, de la Paris, semnată Titulescu.

¹⁶⁹ Ibidem, telegrama 30 373 din 2 iunie 1936 către legația din Paris, semnată Titulescu.

¹⁷⁰ Ibidem, telegrama 133 din 30 mai 1936, de la Belgrad, semnată Titulescu.

¹⁷¹ Ibidem.

poziției antirevizioniste a Micii Înțelegeri. Într-adevăr, s-au rostit declarații clare în acest sens. Carol al II-lea s-a pronunțat pentru respectarea frontierelor și a intangibilității tratatelor de pace¹⁷². Prințul Paul a afirmat că Iugoslavia continuă politica inițiată de regele Alexandru, victimă a atentatului de la Marsilia, pe când Eduard Beneș a ținut să sublinieze faptul că întâlnirea de la București are semnificația unei mari concepții de politică europeană¹⁷³. Titulescu considera, la rîndul său, că întrunirea celor trei șefi de state „constitua un act de covîrșitoare importanță politică”¹⁷⁴. Hotărârile luate de cei trei șefi de state îndreptăteau pe Titulescu să gîndească astfel. Se decisese organizarea unui comandament unic al celor trei armate împotriva revizionismului horthist¹⁷⁵, se hotărîse să nu se admită nici o modificare care ar slăbi Pactul Societății Națiunilor¹⁷⁶, susținîndu-se că paragr. 2 din art. 16 al pactului să fie întărit prin acorduri de asistență mutuală regională¹⁷⁷; se luaseră de asemenea măsuri importante de colaborare economică între cele trei state¹⁷⁸. Titulescu conchidea în aceste zile că „pacea are de la Praga la Ankara șaptezeci de milioane de soldați”¹⁷⁹, fiind convins că poate să facă pași noi pentru a încheia tratatele de asistență mutuală cu U.R.S.S. și Franța. De altfel, pe cînd se afla, la sfîrșitul lunii iulie, la conferința de la Montreux, Titulescu poseda încă de la 14 iulie plenipotența reînnoită de Carol al II-lea pentru a încheia tratatul cu U.R.S.S.¹⁸⁰. La 22 iulie a căzut de acord cu Litvinov asupra majorității punctelor din tratatul de asistență mutuală, pe care îl elaboraseră de altfel împreună¹⁸¹.

Spre uimirea sa, la sfîrșitul lunii august 1936, pe cînd se afla în străinătate, Titulescu a primit vestea îndepărtării sale din guvern fără nici o explicație, nemaiputînd astfel să raporteze verbal regelui asupra stadiului înaintat al negocierilor sale cu U.R.S.S.

Evenimentele interne care au determinat, în ultimă instanță, demiterea lui Nicolae Titulescu la 29 august sînt deosebit de complexe. Se poate conchide că grupările politice care nu voiau să sprijine securitatea României pe o alianță cu U.R.S.S. și-au putut impune punctul de vedere. Nicolae Iorga afirmă în memoriile sale că „se căuta de mult desfacerea de dînsul, dar trebuia căutată o situație care să nu-i dea platformă”¹⁸². Aceasta

¹⁷² Ibidem, dos. 8, *Discours de sa majesté le roi Carol II de Roumanie*.

¹⁷³ Ibidem, *Discours de son Ex. Edouard Benes, président de la République Tchecoslovaque*.

¹⁷⁴ Ibidem, circulara 31 394 din 7 iunie 1936 către toate reprezentanțele diplomatice ale României, semnată Titulescu.

¹⁷⁵ Ibidem, dos. 23, *Protocole spécial concernant le commandement unique des armées de a P. Entente contre la Hongrie*.

¹⁷⁶ Ibidem, fond. Înțelegerea Balcanică, dos. 5, telegrama 32 068 din 19 iunie 1936 către legăția din Atena, semnată Titulescu.

¹⁷⁷ Ibidem.

¹⁷⁸ Ibidem, fond. Mica Înțelegere, dos. 25, *Protocole de Prague du 22 juin 1936 des experts économiques des pays de la Petite Entente*.

¹⁷⁹ Ibidem, fond. Înțelegerea Balcanică. Circulară din 13 iunie 1936 către toate reprezentanțele României. Conține discursul lui Titulescu la deschiderea conferinței constitutive a Asociației Presei Înțelegerii Balcanice, ce a avut loc la București, în iunie 1936.

¹⁸⁰ *Quatre réponses de N. Titulescu par Raymond Cartier*, în „l'Epoque” din 6 iunie 1939, Paris. Prima plenipotență a primit-o în iulie 1935.

¹⁸¹ Ibidem.

¹⁸² N. Iorga, *Memorii*, vol. VII, Vălenii de Munte, 1939, p. 353.

însemna că regele îmbrățișase teza politică a grupărilor ce voiau să reia politica tradițională de sprijinire a securității țării pe Franța, pe Societatea Națiunilor și pe amicitia cordială cu Marea Britanie. Totodată, prin îndepărtarea lui Titulescu, Carol al II-lea spera că vor fi curmate neînțelegerile cu guvernul Stojadinovici și că ministrul de externe al Poloniei, Beck, va înceta presiunile asupra guvernului român.

Nu se poate trece nici peste faptul că guvernul de Front popular, pe atunci la putere în Franța, nu l-a susținut cîtuși de puțin pe Titulescu. În unele lucrări burgheze din acea vreme se afirmă deschis că „abandonarea lui Titulescu a constituit prima greșeală a Franței”¹⁸³. Explicația acestei situații, care ar putea să pară la un moment dat paradoxală, o găsim în „Scînteia”, organul Partidului Comunist din România, unde se menționează că „guvernul Frontului popular nu a curățit aparatul diplomatic de reacționari și de cagularzi”¹⁸⁴. Se poate afirma, în genere, că și factori externi au contribuit la îndepărtarea lui Titulescu, grăbind chiar, într-un anumit fel, acțiunea politică internă.

Semnificația îndepărtării lui Nicolae Titulescu a fost interpretată în diferite chipuri, îndeosebi în istoriografia burgheză din ultimii zece ani. Unii istorici, ca Robert Lee Wolff, susțin că politica României s-a orientat spre dreapta, spre Germania hitleristă, și de aceea Titulescu a fost îndepărtat¹⁸⁵. Gotthold Rhode¹⁸⁶ merge mai departe, declarînd chiar că s-a cedat presiunilor Gărzii de fier și ale Partidului Național Creștin, partide ce voiau o apropiere de Germania. Documentele interne, ca și evenimentele istorice cunoscute ce au urmat pînă în mai 1940, cînd Franța începuse să se prăbușească, dovedesc însă că România nu s-a îndepărtat nicidecum în acești ani de marea sa aliată. Se poate afirma, așadar, că la 29 august 1936, ziua demiterii lui Titulescu, majoritatea cercurilor politice burgheze conducătoare au renunțat la ideea de a sprijini securitatea României pe o alianță cu Uniunea Sovietică, continuînd însă tradiționala politică de sprijinire a securității țării pe alianța cu Franța și pe cordiala prietenie cu Marea Britanie. Mult mai realist vede problema aceasta Arnold Toynbee, care afirmă, într-o lucrare publicată chiar în perioada menționată, că Titulescu, susținătorul Societății Națiunilor, a fost îndepărtat ca o consecință a faptului că încrederea în această organizație fusese zdruncinată¹⁸⁷.

¹⁸³ Geneviève Tabouis, *Albion perfide ou loyal*, Paris, Payot, 1938, p. 258; vezi și J. H. Mowrad, *Nicolae Titulescu*, în „Fyns Tidende” (ziar danez de stînga), din 15 septembrie 1936.

¹⁸⁴ Arh. Institutului de istorie a partidului de pe lîngă C.C. al P.C.R., „Scînteia”, an. VIII, nr. 19, p. 3.

¹⁸⁵ Robert Lee Wolff, *op. cit.*, p. 130.

¹⁸⁶ Gotthold Rhode, *op. cit.*, p. 279.

¹⁸⁷ Arnold Toynbee, *Survey of International Affairs 1936*, Londra, Oxford University Press, Humphrey Milford, 1937, p. 518.

Indiferent însă de deosebirile de opinii asupra cauzelor scoaterii lui Titulescu din guvern, atît în istoriografia socialistă, cît și în cea burgheză abundă elogiile asupra desăvîrșitului său talent oratoric, asupra nenumăratelor polemici purtate de el cu adversarii României, polemici pe care chiar italianul Renato Bova Scopa, care nu putea să-l simpatizeze pe Titulescu, le consideră „dueluri de neuitat”¹⁸⁸.

De asemenea, remarcabila sa inteligență a fost admirată într-atît, încît unii istorici ce elogiază pe Titulescu, ca E. Driault, afirmă chiar că-l făcea aproape „insuportabil”¹⁸⁹.

Reiese de asemenea din nenumărate lucrări că, în conjunctura istorică de atunci și grație însușirilor sale excepționale, el a putut să ridice rolul României pe plan internațional într-o măsură nemaîntîlnită pînă atunci¹⁹⁰.

Prin toate acțiunile sale, Nicolae Titulescu s-a dovedit a fi în primul rînd un mare patriot. Întreaga sa muncă, întreaga sa inteligență, întreaga sa viață, el le-a închinat țării. Pînă la moarte, el a slujit un singur crez : în serviciul României.

¹⁸⁸ Renato Bova Scopa, *La pace impossibile*, Torino, Rosenberg et Seller, 1961, p. 177.

¹⁸⁹ E. Driault, *op. cit.*, p. 319.

¹⁹⁰ E. Driault, *op. cit.*, p. 476 ; Arnould Toynbee, *op. cit.*, p. 518 ; John Gunther, *Inside Europe*, Londra, Hamish Hamilton, 1936, p. 360.

ISTORIA ȘI CONTEMPORANEITATEA *

DE

V. LIVEANU

Dacă în epocile trecute oamenii au putut să-și făurească istoria fără a fi conștienți de tendințele obiective ale dezvoltării sociale, în epoca noastră activitatea socială, călăuzită de cunoașterea acestor tendințe, reprezintă o necesitate imperioasă a progresului. În societatea socialistă este caracteristică folosirea conștientă a legilor dezvoltării istorice. În țările capitaliste, folosirea deplină a premiselor obiective favorabile transformărilor structurale este posibilă numai printr-o activitate socială conștientă, organizată, bazată de asemenea pe cunoașterea legilor transformării societății. În aceste condiții, epoca noastră ridică probleme față de care nici un contemporan nu poate evita o atitudine. Timpul nostru solicită opțiunea între socialism și capitalism, între independența națională și oprimarea națională, între înnoire socială și conservare socială, între o cale sau alta de dezvoltare istorică. Și în adoptarea de către contemporanii noștri a opțiunilor conforme necesităților progresului social istoria își are rolul ei, nu lipsit de importanță.

Istoria, observă pe bună dreptate Paul Valéry, oferă viitorului mijlocul de a fi gândit. Ea dă imaginației noastre un tabel de situații, o galerie de predecesori, un formular de acțiuni, expresii, atitudini care ne ajută în deciziile și devenirea noastră ¹. Demonstrând influența vieții trecute asupra celei prezente, influența evenimentelor precedente asupra celor următoare, experiența zilnică sugerează mereu oamenilor „influența activă pe care istoria anterioară o exercită asupra celei ulterioare”, de care vorbește Marx ². Experiența vieții este cea care a împins oamenii ca, din dorința de a-și întrezări viitorul, să-și întoarcă gândirea asupra

* Text revăzut și adăugit al comunicării prezentate la simpozionul „Științele umane și dezvoltarea societății”, organizat de Comitetul de partid al Academici în ziua de 15 iunie 1965.

¹ Paul Valéry, *Regards sur le monde actuel*, Paris, 1931, p. 19.

² K. Marx și F. Engels, *Opere*, ed. a 2-a, vol. 3, București, Edit. politică, 1962, p. 46.

trecutului. În contrast cu tezele susținute de școala contemporană de antropologie structuralistă, inaugurată de Claude Lévy-Strauss, despre inexistența unei conștiințe istorice la societățile „tradiționale” primitive, care nu au scriere, în contrast cu ceea ce susține, de pildă, A. Boudliba, că în societățile cu structură tradițională „istoria este înlăturată din câmpul conștiinței individuale și colective”³, faptele demonstrează că germeii gândirii istorice precedă inventarea sau utilizarea scrierii (așa cum arată, de pildă, povestirile istorice și cronicile orale ale societăților Africii⁴ și, în general, folclorul tuturor societăților⁵). Într-un fel sau altul, fie în termeni mai mult sau mai puțin mitici, fie în termeni mai mult sau mai puțin științifici, fiecare om gândește asupra istoriei societății și asupra învățămintelor istoriei și, indiferent dacă își dă sau nu seama, atitudinea lui față de problemele sociale contemporane este înrîurită de ideile sale asupra istoriei.

Istoriografia — ramură a muncii sociale care permite societății cunoașterea propriei experiențe istorice — reprezintă astăzi un vast domeniu al înfruntării diferitelor concepții asupra forțelor motrice și legilor dezvoltării istorice. Istoriografia burgheză tradițională — cu meritele ei incontestabile în dezvăluirea unor multiple aspecte particulare ale procesului istoric și în perfecționarea tehnicilor investigației istorice, dar și cu tarele ei, izvorite din neputința și nu o dată din refuzul de a recunoaște adevăruri ce afectează în mod direct ideea legitimității societății bazate pe dominația claselor asupritoare — neagă legile dezvoltării sociale puse în lumină de materialismul istoric. Chiar atunci când istoricii profesioniști nu sînt conștienți de implicațiile social-politice ale ideilor lor, ignorarea, neacceptarea sau combaterea materialismului istoric duc în ultimă analiză la alimentarea încercărilor de a contesta fundamentul științific, teoretic, al activității principalei mișcări a contemporaneității — mișcarea comunistă —, a cărei dezvoltare este indisolubil legată de însușirea, promovarea și aplicarea concepției materialiste a istoriei. Chiar în sinul istoriografiei nemarxiste devine însă tot mai răspîndită recunoașterea faptului că apariția și dezvoltarea concepției materialiste a istoriei a fertilizat gândirea istorică, a pus în lumină aspecte ale istoriei lăsate mai înainte în umbră. În istoriografia occidentală apar noi orientări și curente, care, fără a se situa pe poziții marxiste, sînt într-o măsură sau alta înrîurite de materia-

³ A. Boudliba, *Information et progrès économique*, în „Esprit”, 1964, nr. 333, p. 984.

⁴ H. Moniot, *Sur l'histoire de l'Afrique Noire*, în „Annales, Sociétés, Civilisations”, 1962, nr. 1, p. 50—51.

⁵ În legătură cu folclorul românesc s-au confruntat explicit în deceniile precedente și, implicit, se confruntă și azi concepția „istoricizantă” și cea „mitologizantă” (vezi Mihai Pop, *Caracterul istoric al epicii populare*, în „Revista de etnografie și folclor”, 1964, nr. 1, p. 5 și urm.). În tratatul de *Istoria României*, vol. II, București, Edit. Acad. R.P.R., 1962, p. 663 664, 1 033 — 1 034 și 1 051, și în studiul citat al lui M. Pop se evidențiază prezența unor elemente de informație istorică în poezia folclorică. În *Istoria literaturii române*, vol. I, București, Edit. Acad. R.P.R., 1965, apreciindu-se că în cîntecele bătrînești nu trebuie văzute „cronici rimate”, se subliniază totodată că eposul popular întrușipează înțelegerea și aprecierea dată de popor trecutului său (p. 118). Or, pînă la introducerea învățămîntului obligatoriu în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, creatorii de folclor, în imensa lor majoritate, nu știau să scrie.

lismul istoric ⁶. Aceste fapte, asupra cărora vom reveni mai jos, oglindesc pe plan ideologic influența mișcării comuniste în dezvoltarea lumii contemporane.

Acțiunea concretă a legilor sociale, a căror cunoaștere reprezintă una din laturile mișcării revoluționare contemporane, este cercetată și verificată în toate domeniile experienței istorice a omenirii de către istoriografia marxistă.

Istoria nu se confundă cu materialismul istoric sau cu sociologia, care cercetează trăsăturile generale ale diferitelor tipuri, clase de fenomene sociale, care cercetează legile dezvoltării sociale. Istoria studiază ansamblul procesului concret al dezvoltării sociale, proces mai bogat decât legile sociale, căci cuprinde atât laturi legice, generale, cât și laturi nelegice, singulare. De altfel, legile sociale sînt, după cunoscuta expresie a lui Lenin, „legi ale unor fenomene de masă, abaterile individuale într-o direcție sau alta compensîndu-se reciproc” ⁷. Această compensare reciprocă a „abaterilor” individuale, care duce la apariția unor rezultate generale necesare, legice, ale interacțiunii diferitelor fenomene sociale, nu se realizează în *fiecare* moment al timpului, ci în *curgerea* timpului, în succesiunea, în dezvoltarea fenomenelor sociale. Știința istorică studiază tocmai desfășurarea în timp și spațiu a fenomenelor sociale concrete, trăsăturile lor individuale, din a căror interacțiune rezultă tendințele generale, necesare, adică legice, ale procesului istoric. Știința istorică cercetează succesiunea concretă a *întîmplărilor* istorice și modul îmbinării acestor întîmplări într-un proces unitar, în care își croiesc drum *legile* istorice. Prin însuși faptul că studiază procesul concret al dezvoltării istorice a omenirii în timp și spațiu, istoriografia pune în lumină particularitățile manifestării legilor sociale generale în cadrul diferitelor comunități umane, constituite de-a lungul istoriei (triburi și uniuni de triburi, popoare, națiuni), în cadrul diferitelor state. Ea arată cum, datorită diferitelor particularități de loc și timp, a interconexiunii și interacțiunii dintre aceste particularități, *în* și *prin* ele, își exercită acțiunea legile sociale.

Istoriografia materialist-istorică, folosind și realizările obținute de istoriografia nemarxistă în surprinderea unor aspecte ale procesului istoric, a izbutit să schițeze în linii generale un tablou reproducînd principalele etape ale dezvoltării legice a vieții sociale de la apariția omului și pînă în zilele noastre. În istoria fiecărei orînduirii sociale, în momentele de seamă ale istoriei umane, în dezvoltarea celor mai diferite țări și popoare, istoriografia marxistă a evidențiat prezența în forme specifice a unor legități generale.

Istoriografia marxistă din România, de exemplu, a scos în lumină formele concrete specifice în care, în dezvoltarea societății pe teritoriul patriei, s-a manifestat rolul, în ultimă instanță decisiv, al condițiilor vieții materiale, rolul luptelor de clasă în orînduirile împărțite în clase antagoniste, rolul istoric al mișcării revoluționare a proletariatului și al

⁶ Cf. C. Daicoviciu și E. Stănescu, *Tendințe în istoriografia contemporană*, în „Lupta de clasă”, 1965, nr. 11, p. 66-67.

⁷ V. I. Lenin, *Opere complete*, ed. a 2-a, vol. 26, București, Edit. politică, 1964, p. 67.

partidului său. Istoriografia marxistă românească a contribuit și tinde să-și sporească contribuția la înțelegerea rădăcinilor și necesităților istorice ale mărețelor transformări revoluționare înfăptuite azi în Republica Socialistă România.

Dacă în primul moment al apariției sale — în al cincilea deceniu al secolului trecut — materialismul istoric a fost „o ipoteză, însă o ipoteză care crea pentru prima dată posibilitatea unei atitudini strict științifice față de problemele istorice și sociale”⁸, dacă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea lucrările economice și istorice ale lui Marx și Engels au transformat materialismul istoric într-o teorie științifică, nu este, credem, mai puțin adevărat că pentru dezvoltarea acestei teorii era și este necesară confruntarea ei cu întreaga realitate istorică, era și este necesar efortul de a aplica principiile materialismului istoric multitudinii de aspecte și momente ale întregii istorii umane. Acest efort, întreprins de istoriografia marxistă, este în plină desfășurare. Dezvoltarea istoriografiei marxiste în țările sistemului socialist, ca și în țările capitaliste, a confirmat și a îmbogățit cunoștințele asupra legilor transformărilor societății umane și astfel și-a făcut simțit aportul la activitatea pentru grăbirea acestor transformări. Firește, cunoașterea — mai cu seamă cunoașterea istorică — fiind totdeauna incompletă, lacunară, neîncheiată și deci perfectibilă, istoriografia va avea mereu de completat, de îmbunătățit, de aprofundat reconstituirea procesului istoric real.

În această reconstituire istoriografia nu se mărginește la simpla verificare a unor legi formulate de alte științe, dimpotrivă, istoriografiei marxiste îi revine rolul de a proceda ea însăși la generalizări teoretice. Dacă istorici ca Guizot, Thiers, Thierry au avut rolul cunoscut în descoperirea luptei de clasă, dacă un etnograf și istoric ca Morgan a avut o contribuție atît de însemnată la elaborarea concepției materialiste despre legitățile dezvoltării sociale, cu atît mai mult îi revine istoriografiei marxiste sarcina de a participa la dezvăluirea de noi legități ale vieții sociale.

Istoriografia marxistă s-a ocupat îndeaproape de precizarea tipurilor de orînduiri sociale precapitaliste și a legităților lor. Schema stadiilor și treptelor societății primitive expusă de Engels pe baza concluziilor la care ajunsese Morgan (sălbăticia și barbaria, fiecare cu trei trepte) a fost, de pildă, înlocuită de istoriografia marxistă cu o periodizare potrivită noilor rezultate dobîndite de știință de la moartea lui Engels. Modul de producție oriental, pe care Marx și Engels îl considerau ca o treaptă deosebită de dezvoltare a societății, a fost apreciat de unii istorici marxiști ca un stadiu inferior al modului de producție sclavagist. În ultimii ani, alți istorici marxiști readuc din nou în discuție, nu fără teme, problema existenței modului de producție oriental. Istoricii au studiat legile dezvoltării modului de producție sclavagist și feudal. Precizarea caracteristicilor și legilor orînduirilor precapitaliste, pe lîngă importanța generală legată de cunoașterea mecanismului dezvoltării sociale, prezintă un deosebit și nemijlocit interes pentru țările slab dezvoltate din Africa,

⁸ V. I. Lenin, *Opere complete*, ed. a 2-a, vol. 1, București, Edit. politică, 1960, p. 135.

Asia, din America latină, pentru clarificarea căilor și perspectivelor de viitor ale statelor în care relațiile precapitaliste au încă un rol important în viața socială.

Istoriografia noastră a contribuit la cunoașterea și mai profundă a modului de acțiune al legilor orînduirilor capitalistă și socialistă. Cercetările istoriografiei românești sînt importante, printre altele, pentru cunoașterea căilor trecerii de la comuna primitivă la sclavagism și ale trecerii la feudalism; pentru cunoașterea caracteristicilor dezvoltării capitalismului în țările în care acesta a apărut mai tîrziu decît în Occident și în care s-au menținut mult timp resturile feudalismului (inclusiv subjugarea națională îndelungată a unei părți a națiunii); pentru înțelegerea drumului de dezvoltare a mișcării revoluționare proletare și de înfăptuire a revoluției socialiste.

Cercetarea istorică, fără a se confunda, precum am subliniat, cu sociologia, vine în contact cu aceasta, are o latură sociologică, în măsura în care pune în lumină legități ale dezvoltării sociale. Considerăm însă că în studierea tuturor problemelor menționate istoricii procedează nu ca sociologi sau nu numai ca sociologi, ci ca istorici, căci ceea ce cercetează ei este desfășurarea concretă a evenimentelor în ansamblul lor, tendințele generale, legice, fiind dezvoltate de istorici în măsura în care acestea s-au manifestat în particularitățile și singularitățile proceselor istorice concrete cercetate de ei. Socotim că sarcinile specifice ale istoriografiei marxiste vor fi în și mai mare măsură îndeplinite prin abordarea mai largă, mai deschisă, mai îndeaproape urmărită a problemei legilor ce se desprind din studierea istoriei concrete, mai cu seamă a istoriei capitalismului (cu deosebire a celui contemporan) și a socialismului. Aceasta nu înseamnă, cum am mai spus, abandonarea sarcinilor specifice ale istoriei, pe care alte discipline nu le pot rezolva, ci preocuparea crescîndă ca din reconstituirea cît mai exactă și mai completă a desfășurării în timp și spațiu a proceselor sociale să se desprindă tendințele necesare, legice, ce apar în înlănțuirea *concretă* a multilelor evenimente istorice. Dezvăluirea acestor tendințe este, credem, obiectivul la care concură și trebuie să concure stabilirea și studierea caracteristicilor individuale ale unui eveniment sau altul și, în general, descrierea mersului concret al procesului istoric.

Din cele expuse pînă aici reiese că din punctul de vedere al legăturii cu contemporaneitatea, important în istoriografie este în primul rînd modul de abordare al unei probleme. Abordarea cea mai actuală a unei probleme de istorie este în același timp abordarea cea mai științifică, sub cel mai larg orizont, abordarea care urmărește cea mai bogată aprofundare a realității, adică elucidarea *esenței* faptelor istorice, a legităților ce se manifestă în succesiunea faptelor istorice. Căci această elucidare este totdeauna utilă societății noastre profund interesate în orientarea științifică a propriei activități. Chiar și cercetarea unor probleme aparent atît de îndepărtate de contemporaneitate cum sînt cele arheologice este în realitate strîns legată de ea.

De la constituirea ca știință în secolul trecut, arheologia și istoria societății primitive au reprezentat arena unor vii lupte ideologice între concepțiile ateiste și cele teologice, între concepțiile rasiste și cele demo-

cratice, iar mai apoi între concepția marxistă și idealismul istoric. Și aceasta este pe deplin de înțeles, căci pentru concepția generală asupra căilor dezvoltării sociale are o însemnătate esențială lămurirea problemelor legate de cea mai lungă perioadă din istoria omenirii. Societatea umană a apărut acum 600 000-700 000 de ani, primele state sclavagiste au apărut acum 6 000 de ani, iar societățile feudale au apărut, se pare, între secolele al III-lea și al VII-lea ale erei noastre (unii dintre istoricii chinezi susțin că în China relațiile feudale au apărut la sfârșitul mileniului al II-lea — începutul mileniului I î.e.n., iar alții că acestea au apărut în secolele V—III î.e.n.). Istoria omenirii primitive este perioada care stă la baza întregii dezvoltări ulterioare a societății, este perioada în care unele noi forțe de producție — ca de pildă focul — au avut un efect eliberator, incomparabil superior celui avut ulterior de mașina cu aburi⁹. „Această « antichitate primitivă » — scria Engels — va rămâne în orice caz o epocă istorică de cel mai mare interes pentru toate generațiile viitoare, pentru că formează temelia întregii dezvoltări superioare de mai târziu, pentru că are drept punct de plecare desprinderea omului de lumea animală și drept conținut învingerea unor greutăți pe care oamenii asociați ai viitorului nu le vor mai întâmpina niciodată”¹⁰.

Studierea fiecărei etape a istoriei umane poate fi apreciată ca parte a cercetării fundamentale a fenomenelor sociale, care ajută la cunoașterea legilor generale ale acestor fenomene și furnizează o seamă de materiale și concluzii celorlalte științe sociale, contribuind la fundamentarea teoretică a orientării și reglementării conștiente a activității sociale. Rolul deosebit al istoriografiei în această direcție este legat și de faptul că, cercetînd succesiunea evenimentelor, ea dezvăluie *particularitățile concrete* ale acțiunilor legilor sociale.

După cum subliniază Marx, oamenii își făuresc singuri istoria, dar nu după bunul lor plac, ci în condițiile moștenite de la generațiile precedente, tradiția tuturor generațiilor anterioare influențînd întotdeauna pe cei în viață¹¹. Aceasta impune fiecărei societăți, fiecărei țări, fiecărei națiuni, ca în folosirea legilor generale, pretutindeni valabile, ale dezvoltării noii orînduiri socialiste, să țină seama de propria-i istorie, de tradițiile și particularitățile dezvoltării proprii, de modul concret în care sus-amintitele legi activează în împrejurări istorice date. Lenin sublinia necesitatea de „a cerceta, a studia, a descoperi, a ghici, a sesiza particularitățile naționale, specificul național al metodelor *concrete* ale fiecărei țări, de a îndeplini sarcina internațională *unică*, de a obține victoria asupra oportunismului și a doctrinarismului stîngist din sinul mișcării muncitorești, de a răsturna burgeoisia și de a instaura... dictatura proletară”¹².

În sesizarea particularităților de care vorbește Lenin, cercetarea istorică are — și trebuie să aibă — o contribuție de loc neglijabilă. Pe această linie, istoriografia românească se alătură cercetărilor întreprinse de celelalte științe sociale pentru a sesiza premisele istorice și condițiile

⁹ K. Marx și F. Engels, *Opere*, vol. 20, București, Edit. politică, 1964, p. 112—113.

¹⁰ *Ibidem*, p. 113—114.

¹¹ K. Marx și F. Engels, *Opere*, vol. 8, București, Edit. politică, 1960, p. 119.

¹² V. I. Lenin, *Opere*, vol. 31, București, E.S.P.L.P., 1956, p. 75.

specifice concrete în care se aplică în Republica Socialistă România legile generale ale orînduirii socialiste, pentru a concretiza și sistematiza bogata experiență a construcției noastre socialiste conduse de Partidul Comunist Român. În vremurile noastre, cînd ochii întregii lumi sînt ațintiți asupra sistemului socialist în ansamblu și asupra fiecărei țări socialiste în parte, aceasta va constitui un important aport al istoriografiei noastre la dezvoltarea istoriografiei universale.

Sublinierea faptului că elucidarea oricărei probleme a dezvoltării istorice a omenirii prezintă o anumită importanță actuală nu înseamnă, firește, negarea oricărei ierarhizări în importanța și actualitatea temelor de cercetare istorică, nu înseamnă că problemele de istorie pot fi abordate în indiferent ce ordine. Există în primul rînd în abordarea problemelor de istorie, ca și în orice știință, o ordine decurgînd din însăși logica cercetării și a conexiunii faptelor concrete. Temele nodale a căror elucidare deschide calea rezolvării unui cerc larg de probleme posedă totdeauna un grad înalt de actualitate. De pildă, cercetarea originii proprietății feudale în țările române, importantă pentru cunoașterea întregii istorii a feudalismului, este mai importantă decît cercetarea evoluției unuiu sau altuia dintre domeniile mănăstirești sau boierești, fiind însă de la sine înțeles că cercetarea problemelor parțiale este o condiție *sine qua non* a realizării sintezelor în problemele centrale, cu gradul de actualitate cel mai înalt.

Apoi, din ansamblul problemelor de istorie a căror cercetare contribuie la cunoașterea legilor sociale, se desprind unele probleme de importanță practic-politică nemijlocită. Lenin a subliniat importanța, în această direcție, a studierii mișcărilor revoluționare, a atras atenția asupra datoriei „de a scrie istoria contemporaneității... în așa fel încît să contribuie la lărgirea mișcării, la alegerea conștientă a mijloacelor, procedeele și metodelor de luptă...”¹³.

În problema sarcinilor partidului proletar în revoluția burghezodemocratică, Lenin a apelat deseori la experiența istorică a revoluțiilor burgheze din Occident din secolele XVII—XIX. Un deosebit loc acorda el învățămintelor istoriei în elaborarea teoriei dictaturii proletariatului. „Problema dictaturii proletariatului — scria Lenin — este problema fundamentală a mișcării muncitorești contemporane din toate țările capitaliste, fără excepție. Pentru a lămuri pe deplin această problemă trebuie să cunoaștem istoria ei... Apoi — și aceasta este, bineînțeles, principalul — istoria tuturor revoluțiilor clasei asuprite și exploatate împotriva exploatatorilor constituie pentru noi principalul material și izvor de cunoștințe în problema dictaturii (proletariatului — V.L.)”¹⁴.

Istoria mișcării revoluționare anterioare constituie astfel un tezaur de învățăminte pentru dezvoltarea ulterioară a mișcării. Studiind mișcarea revoluționară din România, experiența revoluției socialiste și a construirii noii orînduiri sociale în țara noastră, istoriografia marxistă românească aduce și trebuie tot mai mult să aducă o contribuție la înțelegerea dezvoltării societății zilelor noastre, la îmbogățirea culturii universale cu

¹³ V. I. Lenin, *Opere complete*, ed. a 2-a, vol. 9, București, Edit. politică, 1962, p. 210.

¹⁴ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 31, p. 324.

noi cunoștințe asupra căilor și metodelor concrete de înfăptuire a progresului social contemporan.

Istoria oricărei sfere a activității sociale înlesnește cunoașterea perspectivelor dezvoltării ei viitoare. Tocmai de aceea istoricii își îndreaptă nu o dată atenția spre acele evenimente trecute care pun probleme analoge cu cele ale vremii lor. Mommsen a studiat istoria Imperiului roman împins de preocuparea față de problemele Imperiului german. N. Bălcescu a scris *Istoria românilor sub Mihai Vodă Viteazul* fiindcă era preocupat de o problemă a vremii — lupta pentru unirea națională. Ferindu-se de analogii și extrapolări artificiale, istoriografia marxistă este sensibilă la problemele sociale care frământă contemporaneitatea, pornind de la ideea că studierea și rezolvarea oricărei probleme ce interesează societatea la un moment dat al evoluției ei necesită cunoașterea adecvată a istoriei obiectului social, a cărui dezvoltare contemporaneitatea este interesată s-o influențeze.

Congresul al IX-lea al P.C.R. a indicat cercetătorilor din domeniul științelor sociale o serie de teme care așteaptă să fie abordate — cum ar fi rolul partidului în perioada desăvârșirii construcției socialiste, rolul statului și evoluția funcțiilor lui, dezvoltarea națiunii în socialism, acțiunea legilor obiective în societatea noastră, dezvoltarea și rolul conștiinței socialiste, revoluția tehnico-științifică, problema industrializării socialiste a țării, problema agrară și rolul agriculturii în economia țării noastre, relațiile între țările socialiste și altele. La elucidarea fiecăreia din aceste probleme istoriografia poate și trebuie să participe nu numai prin studierea directă a istoriei *timpurilor noastre*, dar și prin studierea istoriei *anterioare* a ramurilor și domeniilor de activitate socială asupra cărora congresul a atras atenția oamenilor de știință. Istoria partidului clasei muncitoare și, în general, a partidelor politice din România, istoria statului, istoricul formării și dezvoltării națiunii române, dezvoltarea trecută a tehnicii, industriei, agriculturii, a conștiinței sociale — iată atâtea domenii prin a căror cercetare istoriografia poate înlesni elucidarea problemelor teoretice actuale ce stau în fața ansamblului științelor sociale și umanistice românești.

Actualitatea cercetărilor istorice constă, precum s-a subliniat, în dezvăluirea nu numai a *generalului* din fenomenele sociale, dar și a *particularului* și *singularului*, istoriografia studiind ansamblul laturilor dezvoltării sociale, interdependența și interconexiunea lor. Or, pentru contemporaneitate prezintă deseori o deosebită importanță tocmai laturile singulare, particulare ale faptelor istorice. Este cunoscută importanța pe care o are elucidarea trăsăturilor specifice ale etnogenezei fiecărei națiuni. În acest domeniu, cercetarea desfășurării concrete a unui singur eveniment are uneori o importanță științifică și generală deosebit de mare. De exemplu : stabilirea condițiilor și modului retragerii stăpînirii romane din Dacia în timpul lui Aurelian a avut o însemnătate hotărîtoare în explicarea formării poporului român și a continuității sale în nordul Dunării, în spațiul carpato-danubian. Sau, pentru a ne adresa altui domeniu al fenomenelor sociale, cunoașterea particularităților dezvoltării istorice a diferitelor instituții și relații sociale, de exemplu a proprietății funciare, a justiției, a învățămîntului, este necesară pentru reglementarea regimului lor juridic

sau a modului lor de funcționare¹⁵. Merită, de asemenea, reamintit că D. Gusti includea în mod obligatoriu cercetarea „cadrului istoric” în sarcinile monografiei sociologice. Aceasta este o idee ce ar trebui, credem, reținută și valorificată printr-o cercetare marxistă a „cadrului istoric” al fenomenelor ce interesează pe sociologi. Participarea istoricilor la cercetările sociologice concrete, menite să ajute la rezolvarea unor probleme actuale ale organizării vieții sociale contemporane, ar contribui, credem, la mai buna cunoaștere a „cadrului istoric” și deci a ansamblului acestor probleme.

Prin reconstituirea procesului de ansamblu, legic, al dezvoltării sociale, istoriografia îndeplinește, *ipso-facto*, o funcție socială specifică de cea mai mare însemnătate: ea redă tabloul evoluției valorilor umane, contribuie la păstrarea și de multe ori la readucerea acestor valori în circuitul culturii. Una din ideile cele mai răspindite în filozofia burgheză contemporană a istoriei este teza formulată la sfârșitul secolului trecut de neokantieni — Windelband, Rickert —, potrivit căreia raportarea la valori constituie criteriul selectării faptelor istorice. Dat fiind că orice fapt uman poate fi raportat la o valoare, criteriul preconizat de neokantieni este prea general și practic este superfluu, căci nu adaugă nimic ideii că orice fapt uman este un fapt istoric. Chiar dacă criteriul selectării faptelor istorice este altul decât raportarea la valori, nu este mai puțin adevărat că, reconstituind și înregistrând realizările din toate domeniile activității umane, istoriografia are un rol de seamă în conservarea și îmbogățirea tezaurului valorilor umane și îndeplinirea acestui rol îi asigură întotdeauna prezența în contemporaneitate (pentru o numeroasă gamă de valori, istoria își îndeplinește acest rol în colaborare cu etica, estetica etc.).

Firește, valorile nu constituie realități suprasensibile, eterne și absolute, cum considera Windelband, caracteristica esenței lor nu constă nici în „valabilitatea pură”, transcendentă, lipsită de atributul realității, cum credea Rickert, ele nu se reduc nici la expresia atitudinii subiective, emoționale a oamenilor față de obiecte, cum susțin neopozitiviștii. În valori se manifestă anumite relații între om și obiectul activității sale practice, anumite relații între om și natură, între oamenii înșiși, între om și propria sa creație. În valori se cristalizează norme, criterii care orientează activitatea umană. Contribuind la menținerea și amplificarea valorilor, istoria este *magistra vitae* în sensul cel mai larg, contribuie la orientarea vieții sociale a oamenilor.

¹⁵ Istoriografia, și mai ales geografia istorică, poate fi uneori de folos direct activității economice. Stabilirea locurilor în care de-a lungul istoriei au fost exploatate sau observate zăcăminte de minerale utile — pe lângă însemnătatea ce ar prezenta-o pentru studiile istorice — poate ajuta cercetările geologice. Cunoașterea mai profundă a istoriei folosirii resurselor naturale contribuie nu numai la lămurirea problemelor privind dezvoltarea modului de producție și a problemelor demografiei istorice, dar poate aduce sugestii și rezolvări unor probleme economice actuale. În U.R.S.S., de exemplu, arheologia a adus unele contribuții la descoperirea zăcămintelor utile și, pe baza descoperirii terenurilor irigate în urmă cu milenii în văile Sir-Darici și Amu-Darici și în zona Mării Caspice, a formulat propuneri privind extinderea agriculturii prin irigații (A. L. Mongail, *Археология и современность*, Москва, 1963, p. 63—64). Utilitatea pentru economie a unor informații istorice n-ar trebui pierdută din vedere.

Prin înseși studierea și dezvoltarea trecutului istoric, istoriografia contribuie la educarea generațiilor ce se succedă pe scena istoriei, la crearea și stimularea tradițiilor progresiste ale omenirii, a tradițiilor de luptă împotriva forțelor reacționare.

Reconstituind lupta maselor exploatate și asuprite pentru eliberare socială, reconstituind lupta poporului nostru pentru apărarea independenței naționale, consemnând realizările mărețe înfăptuite după eliberare în construirea socialismului, aportul poporului român la cauza comună a progresului societății umane, istoriografia noastră marxistă contribuie în mod direct la făurirea, îmbogățirea și afirmarea unor neprețuite valori spirituale : tradițiile progresiste, revoluționare, patriotice ale poporului român. Ea sprijină în chip nemijlocit educația maselor în spiritul continuării și dezvoltării acestor tradiții în noile condiții ale României socialiste.

Tradițiile progresiste pot fi însă de mai multe feluri. Ideologia mișcării progresiste a îmbrăcat uneori forma tradițiilor religioase (de pildă, mișcarea taboriților în evul mediu). În anumite condiții istorice, mișcarea de eliberare națională se dezvoltă sub steagul tradițiilor naționaliste. Tradițiile progresiste, revoluționare, la a căror dezvoltare se străduie să contribuie istoriografia marxistă, sînt tradiții bazate pe cunoașterea științifică a realității obiective. Valoarea fundamentală a cercetărilor tinzînd la conservarea și dezvoltarea valorilor create în cursul istoriei umane izvorăște din adevărul lor. Istoriografia marxistă își propune descoperirea modului de acțiune a legităților sociale obiective, elucidarea desfășurării obiective, adevărate a evenimentelor istorice, printre altele pentru că numai astfel valorile umane ale trecutului pot fi puse în deplina lor lumină.

Așa cum se subliniază în documentele Congresului al IX-lea al P.C.R., „trebuie aprofundate de pe pozițiile materialismului istoric cele mai importante etape și evenimente din istoria țării și a poporului român, oglindindu-se faptele în mod obiectiv, în deplină conformitate cu realitatea”¹⁶. Numai cu această condiție — a obiectivității — cercetarea istorică își poate îmbunătăți în permanență contribuția la îmbogățirea vieții spirituale a poporului, la dezvoltarea activității educative de masă, la demonstrarea superiorității ideologiei socialiste, singura în măsură de a dezvoltăi sensul și forțele motrice ale dezvoltării istorice.

Pentru întreținerea și dezvoltarea tradițiilor progresiste ale României, de o deosebită actualitate este elaborarea *Istoriei partidului*, care va constitui un puternic mijloc de educare a tinerei generații, a întregului popor, în spiritul mărețelor tradiții ale mișcării revoluționare din România. ale Partidului Comunist Român, conducătorul luptei pentru libertatea și fericirea patriei și poporului nostru¹⁷.

În timp ce unii, mai ales dintre cei care nu sînt istorici, nu văd nici o legătură între istorie și problemele contemporaneității, în istoriografia și filozofia burgheză a istoriei este răspîndită concepția că istoriografia reprezintă simpla proiectare în trecut a contemporaneității. După

¹⁶ Congresul al IX-lea al Partidului Comunist Român, București, Edit. politică, 1965, p. 92.

¹⁷ *Ibidem*, p. 87 88.

o celebră formulă a lui Benedetto Croce, „orice istorie veritabilă este istorie contemporană”¹⁸, căci istoria există numai în măsura în care este gândită, în prezent, de istoric sub impulsul nevoilor contemporaneității.

Croce a fost un idealist obiectiv, pentru el istoria este creația contemporană a spiritului *obiectiv*, a istoriografiei care gîndește istoria.

Varietate a idealismului subiectiv, pragmatismul a dus și mai departe ideea că istoriografia fiind un simplu răspuns la nevoile prezentului, este lipsit de sens să se vorbească despre istorie obiectivă. După J. Dewey, evoluția culturii ducînd la continua rescriere a istoriei, la apariția de noi puncte de plecare în căutarea izvoarelor, în examinarea și aprecierea datelor, potrivit concepțiilor contemporaneității, materialul utilizat la scrierea istoriei aparține perioadei în care este scrisă istoria, reprezintă doar un „instrument” de acțiune, a cărui funcție constă în satisfacerea nevoilor prezente și nu are nici un raport cu o realitate obiectivă (o astfel de realitate este în genere negată de pragmatişti, potrivit cărora existența se reduce la experiența subiectivă a omului). Istoriografia devine în concepția pragmatiştilor un simplu instrument folositor practicii sociale, dar lipsit de orice funcție reflectorie a realității istorice independente de istorici.

Este fără îndoială adevărat că evoluția societății influențează evoluția istoriografiei, a concepțiilor asupra evenimentelor istorice. Dovește însă această evoluție caracterul subiectiv al concluziilor istoriografiei, reducerea esenței lor la o construcție arbitrară a spiritului, dictată exclusiv de necesitățile momentane, conjuncturale, în continuă schimbare?

În orice ramură a cunoașterii, reflectarea adevărului obiectiv nu se realizează dintr-o dată, în întregime, ci în mod treptat, printr-o succesiune de aproximații ale adevărului obiectiv, prin progresia infinită a acestor aproximații, care cuprind adevărul obiectiv într-un grad tot mai înalt.

Istoriografia fiind știința dezvoltării sociale, este pe deplin firesc ca această dezvoltare să lărgască mereu perspectiva cercetării istorice, să atragă atenția istoricilor asupra unor noi laturi ale evenimentelor istorice, să-i îndemne și să-i ajute la oglindirea mai profundă a ineputabilei realități istorice. Lumina mai puternică proiectată de dezvoltarea istorică contemporană asupra istoriei trecute ajută la adaptarea mai corectă, mai completă, mai exactă, a *imaginii* evenimentelor istorice la *evenimentele* istorice înseși (adaptare ce nu trebuie confundată cu deformarea imaginii evenimentelor istorice potrivit diferitelor interese subiective). În evoluția concepțiilor istorice se manifestă astfel dialectica adevărului absolut și relativ, se manifestă perfecționarea, progresul cunoștințelor istorice înfăptuit prin succesiunea nesfîrșită de adevăruri relative, reprezentînd fiecare un moment, o treaptă a adevărului absolut.

Departate de la împiedica reflectarea realității istorice obiective, conștiința stringentei necesități sociale a cunoașterii istoriei umane, conștiința înaltei funcții sociale a cunoștințelor istorice constituie o condiție și un impuls ca istoriografia să urmărească cu maximum de responsabilitate dezvăluirea adevărului istoric.

¹⁸ Benedetto Croce, *Teoria e storia de la storiografia*, Bari, 1954, p. 4.

În fond, ideea pragmatismului că răspunsul la problemele contemporane sau crearea de instrumente utile activității umane sînt incompatibile cu dezvoltarea adevărului obiectiv reflectă o greșită înțelegere a raportului între practică și cunoaștere, presupune existența unei contradicții între interesele contemporaneității și dezvoltarea adevărului obiectiv. Practica nu se reduce însă la experiența subiectivă a individului, cum cred pragmatistii, practica reprezintă activitatea obiectivă a subiectului, reprezintă unitatea dialectică dintre subiect și obiect, verificarea caracterului material al gîndirii¹⁹. Practica este criteriul adevărului nu în sensul că tot ceea ce este util unui individ sau grup de indivizi este adevărat, ci în sensul că activitatea umană este aceea care verifică corespondența dintre realitatea obiectivă și imaginea ce și-o făuresc oamenii despre această realitate, căci numai o imagine adevărată a realității obiective permite oamenilor să realizeze țelurile urmărite prin acțiunile ce le desfășoară în cadrul acestei realități și pentru transformarea ei. Nu utilul este izvorul și condiția adevărului, ci adevărul se dovedește în ultimă instanță a fi util orientării activității umane. Nu orice idee asupra trecutului istoric utilizată pentru un interes contemporan, momentan, individual, de grup sau de clasă — este adevărată. Dar ideile adevărate asupra trecutului istoric se dovedesc în ultimă instanță utile intereselor dezvoltării progresiste a societății.

Evoluția istoriografiei este complicată de caracterul partinic al funcției ei sociale. În prezentarea și aprecierea evenimentelor istorice se manifestă punctul de vedere al unui anumit grup social și, ca atare, poziția contemporană a grupurilor și claselor sociale se reflectă în prezentarea și aprecierea evenimentelor istorice. Oglindirea intereselor sociale contemporane în concepțiile istorice este invocată de idealisti ca argument pentru demonstrarea inexistenței unui adevăr istoric obiectiv.

Dacă diferitele persoane sau clase și grupuri sociale apreciază în chip diferit realitatea istorică, nu înseamnă că n-ar exista o realitate istorică obiectivă, independentă de felul în care persoanele și grupurile își reprezintă această realitate. Experiența istorică și experiența zilnică a contemporaneității demonstrează caracterul *obiectiv* al realității sociale, dezvoltarea ei *independentă* de dorințele sau concepțiile unui grup sau altuia, ale unei clase sau alteia, ale unei persoane sau alteia. Aceasta nu înseamnă, desigur, că dorințele sau ideile diferitelor clase sau indivizi — dorințe și interese declanșatoare ale diverselor acțiuni — sînt lipsite de importanță pentru dezvoltarea socială, ci numai că rezultatul acțiunilor

¹⁹ Examinarea rolului practicii ca criteriu al adevărului în știința istorică depășește cadrul lucrării de față. (În legătură cu această problemă vezi L. H. Kogan, *Specificul folosirii criteriului practicii în știința istorică*, în *Practica, criteriul adevărului în știință*, București, Edit. științifică, 1960.) Subliniem doar două aspecte ale acestei probleme: a) legile dezvoltării istorice, precum și alte regularități ale istoriei umane, sînt verificate în practica transformării sociale; b) faptele istorice concrete sînt cunoscute prin intermediul izvoarelor istorice, ce reprezintă rezultate, cristalizări ale activității umane, ale practicii sociale, critica izvoarelor bizuindu-se de asemenea pe concluzii desprinse din practica vieții sociale. Criteriul adevărului unui fapt istoric concret constă în concordanța izvoarelor istorice, în concordanța rezultatelor acestui fapt istoric păstrate pînă azi; pe de altă parte, conservarea și, mai ales, depistarea, investigarea sistematică a izvoarelor istorice reprezintă o activitate practică.

umane este independent de dorințele și interesele oamenilor ; țelurile indivizilor sau grupurilor de indivizi se realizează numai în măsura în care corespund tendințelor contradictorii, dar obiective, ale mersului istoriei.

Adevărul istoric obiectiv, subliniază istoriografia marxistă, este independent de interesele diferitelor clase, partide, grupuri, persoane. Dar diferitele clase, partide, grupuri, prin însăși poziția lor în societate, nu au în egală măsură posibilitatea și interesul de a dezvălui adevărul istoric obiectiv. Situându-se în mod deschis pe punctul de vedere al oamenilor muncii și al luptei lor pentru comunism, istoriografia marxistă recunoaște fățiș că cercetarea adevărului istoric obiectiv folosește dezvoltării teoriei comunismului științific. Partinitatea istoriografiei marxiste implică recunoașterea posibilității și necesității dezvăluirii adevărului istoric obiectiv, recunoașterea faptului că prin îndeplinirea acestei sarcini istoriografia contribuie la progresul social.

Spiritul partinic al istoriografiei materialiste este însă profund ostil concepției istorice prezentiste, pragmatiste, care neagă existența adevărului istoric obiectiv și prezintă istoria exclusiv în funcție de conjunctura prezentului. Concepția materialistă a istoriei condamnă conjuncturismul, consideră că prevenirea, dezvoltarea, combaterea manifestărilor lui reprezintă o cerință vitală pentru dezvoltarea istoriografiei.

Spiritul partinic înaintat constituie un permanent impuls în cercetarea obiectivă a realității istorice și a legilor ei. Succesele obținute în această direcție de istoriografia marxistă au contribuit la creșterea influenței ei asupra conștiinței oamenilor, inclusiv în rândul istoricilor nemarxiști. Istoricul american L. Kriger, adversar al marxismului, într-un articol intitulat *Aplicarea marxismului în istorie*²⁰, scrie despre Marx că „metoda lui de integrare a activității umane în istorie, în orice perioadă a ei, este din punct de vedere intelectual mijlocul cel mai satisfăcător din toate cîte au fost gîndite vreodată”. În țările capitaliste, o dată cu istoriografia marxistă, tot mai puternică în Franța, Anglia, Italia, America latină, S.U.A., India, se dezvoltă orientări care recunosc deschis justetea unor teze ale marxismului. Astfel, Ferdinand Braudel, conducătorul școlii istorice franceze din jurul revistei „Annales”, ai cărei adepți sînt de multe ori și în diferite măsuri influențați de marxism, consideră că legile sociale descoperite de marxism sînt modele valabile în anumite cazuri, că „geniul lui Marx, secretul puterii sale prelungite”, constă în aceea că a fost primul care a fabricat adevărate modele istorice, plecînd de la „durata istorică lungă”, și recunoaște că acestea au o bază „solidă și bine țesută”, fiind valabile pentru anumite structuri sociale, atunci cînd se are în vedere evoluția acestora pe o durată lungă²¹. Este larg recunoscută în istoriografia burgheză contemporană influența pozitivă a marxismului în direcția impulsionării cercetărilor de istorie economică și socială. În țările nou eliberate, istoriografia marxistă influențează de asemenea dezvoltarea istoriografiei naționale nemarxiste.

²⁰ „Political Science Quarterly”, 1960, nr. 3.

²¹ F. Braudel, *Histoire et sciences sociales : la longue durée*, în „Annales”, 1958, nr. 4, p. 752.

La acest proces de afirmare a concepției materialiste a istoriei pe plan internațional participă activ și istoriografia românească, care are o valoroasă tradiție de integrare militantă în activitatea consacrată înlăptuirii progresului social. Reprezentanții de frunte ai istoriografiei românești, începând cu marii cronicari, cu Dimitrie Cantemir, cu istoricii Școlii ardelenne, cu ctitorii istoriografiei române moderne — N. Bălcescu și M. Kogălniceanu — cu George Barițiu și Bogdan Petriceicu Hasdeu, au văzut în cunoștințele istorice nu mijlocul satisfacerii unei simple curiozități, ci un îndemn pentru mai buna organizare a statului și societății, pentru afirmarea ideii de unitate a poporului român și a dreptului său la independență. Reprezentanții cei mai de seamă ai culturii românești au văzut în istorie școala patriotismului, a „patriotismului în marginile adevărului”, despre care vorbea Titu Maiorescu. Încă din al nouălea deceniu al veacului trecut, socialiștii români, grupați în jurul „Contemporanului” și al „Revistei sociale”, au inițiat efortul de cercetare marxistă a dezvoltării istorice a societății românești, au semănat germenii gândirii materialist-istorice românești, însuflețiți de dorința ca, prin cercetarea adevărului istoric obiectiv, să găsească mai repede calea desființării oricărei exploatare în țara noastră. Preluând aceste tradiții, istoriografia marxistă românească din zilele noastre se integrează în efortul întregului popor de desăvârșire a construcției socialismului, prin aportul mereu crescând la cunoașterea legilor sociale pe care acest efort se sprijină.

Cursul luat de istoriografia burgheză din secolul nostru trezește multora dintre cei ce vin în contact cu ea îngrijorarea față de influența ce o poate avea asupra contemporanilor. „Istoria — scria Paul Valéry — este cel mai primejdios produs pe care chimia intelectului l-a elaborat. Proprietățile sale sînt bine cunoscute. El face să viseze, îmbată popoarele, le creează false amintiri, le exagerează reflexele, întreține vechile lor plăgi, le chinuie în timpul de odihnă, le conduce spre delirul măririlor sau spre cel al persecuțiilor și face națiunile amare, trufase, insuportabile și vane. Istoria justifică ceea ce se vrea. Ea nu ne învață absolut nimic, căci conține totul. În starea actuală a lumii pericolul de a se lăsa sedus de istorie este mai mare decît oricînd”²². Aceste cuvinte dau o expresie sugestivă deziluziei, insatisfacției resimțite de intelectualii aflați departe de gîndirea marxistă, pentru care istoriografia se reduce la istoriografia burgheză. Acestei istoriografii, primejdioasă pentru contemporaneitate și pentru viitor, marxismul îi opune o istoriografie care nu înșală și nu îmbată popoarele, ci, dimpotrivă, le luminează, le ajută să-și înțeleagă prezentul și să întrevadă viitorul, le înlesnește înțelegerea legilor obiective ale dezvoltării istorice, a legilor ce fac inevitabilă victoria luptei pentru comunism. Este o istoriografie care seduce într-adevăr mințile oamenilor, căci se bazează pe forța adevărului istoric. La dezvoltarea unei astfel de istoriografii, răspunzînd necesității acute a contemporaneității de a avea o istoriografie consecvent științifică, se străduiesc să contribuie istoricii marxiști ai Republicii Socialiste România.

²² Paul Valéry, *op. cit.*, p. 63 64.

CONCEPȚIILE LUI ALEXANDRU D. XENOPOL ÎN PROBLEMA INDUSTRIALIZĂRII ROMÂNIEI *

DE

ION VEVERCA

Concentrându-și cu pasiune interesul spre studiile istorice, Alexandru D. Xenopol a manifestat un viu interes și pentru problemele economice. El a publicat o serie de studii și lucrări tratând atât probleme de istorie a economiei naționale, cât și probleme privind orientarea dezvoltării economice a României în anii de după proclamarea independenței. Un interes deosebit prezintă studiile și lucrările care se referă la problemele dezvoltării economice moderne a României.

În această privință merită subliniată în special poziția și concepțiile lui Alexandru D. Xenopol în problema industrializării României. Identificându-se în multe privințe cu interesele naționale, Xenopol a susținut, cu un înalt simț patriotic, că industrializarea României este singura cale capabilă să-i asigure ieșirea din starea de înapoiere economică în care se găsea, precum și consolidarea independenței politice.

Apreciind caracterul înaintat al acestei poziții, Partidul Comunist Român a ținut s-o menționeze în lucrările Congresului al IX-lea din vara anului 1965. În raportul Comitetului Central, prezentat de tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretar general al C.C. al P.C.R., a fost citat un fragment semnificativ din părerile lui A. D. Xenopol cu privire la importanța și necesitatea industrializării României.

Aceste indicații cu referiri directe sporesc interesul față de întreaga operă economică a lui Xenopol și constituie o sarcină de a continua și adânci studiul și analiza cuprinsului ei.

* Articolul a fost alcătuit pe baza unei lucrări mai ample de analiză a operei economice a lui Alexandru D. Xenopol, elaborată de autor. El își propune, așa cum rezultă din titlu, să fixeze și să analizeze una din laturile importante ale acestei opere, cea referitoare la poziția și concepțiile lui Xenopol în problema dezvoltării industriei naționale.

În cele ce urmează ne propunem să dăm o privire de ansamblu asupra poziției adoptate de Alexandru D. Xenopol în problema industrializării României și să analizăm concepțiile sale de bază, scoțind în evidență trăsăturile înaintate, precum și unele limite și inconsecvențe.

Urmind linia ideologică pentru care a luptat Dionisie Pop Marțian în epoca Unirii, Alexandru D. Xenopol a militat în perioada de după 1870, alături de P. S. Aurelian, cu multă perseverență pentru o dezvoltare multilaterală a economiei României și, în primul rînd, pentru o politică activă de industrializare a țării. Concepțiile sale în domeniul industrializării, prin accentul pus în unele din lucrările sale pe industria mare, adică pe industria de fabrică, mecanizată, trebuie considerate ca fiind unele din cele mai înaintate în acea vreme, iar analiza făcută stării de înapoiere a economiei României de pe urma situației de țară „eminamente” agricolă merită a fi apreciată drept una din cele mai pregnante și concludente în literatura noastră economică din secolul al XIX-lea.

Alexandru D. Xenopol a fost prezentat ca unul din exponenții de seamă ai protecționismului în literatura noastră economică din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, considerîndu-se protecționismul ca o latură fundamentală a gândirii sale¹. O asemenea caracterizare nu pare, la o analiză mai atentă a operei sale economice, îndreptățită. Fondul gândirii economice a lui A. D. Xenopol nu a constatat în susținerea expresă a unei politici vamale protecționiste. Se știe că, spre deosebire de P. S. Aurelian — exponentul cel mai stăruitor al introducerii unui tarif vamal protecționist —, A. D. Xenopol s-a îndoit de posibilitatea României de a recurge, din cauza poziției sale politice internaționale, la un regim de protecțiune externă pe calea tarifului vamal protecționist, preconizînd și recomandînd un regim de „protecțiune” internă prin acordarea de drepturi preferențiale industriei indigene cu ajutorul comenzilor de stat, prin premii, subvenții, măsuri fiscale, credite etc.

Alexandru D. Xenopol așază în centrul preocupărilor sale economice și atribuie importanță nu protecționismului în sine, ci în primul rînd ideii, mult mai cuprinzătoare și largă, a exploatării țărilor agrare, înapoiate economicește, de către țările industriale dezvoltate și apoi ideii necesității imperioase pentru România de a înlătura această exploatare printr-o dezvoltare multilaterală, punînd accentul pe dezvoltarea industriei și în special a așa-zisei industrii mari, adică a industriei de fabrică, mecanizate.

Trăsătura evidentă și importantă a întregii opere economice a lui Alexandru D. Xenopol constă în analiza deosebit de clară și concludentă a stării de înapoiere economică în care se găsea România în acea vreme de pe urma situației de țară „eminamente” agricolă și în susținerea nevoii urgente de a trece la lichidarea acestei înapoieri printr-un program larg de dezvoltare a industriei naționale cu ajutorul intervenției active a statului. Militînd în aceste două direcții, A. D. Xenopol a oglindit în opera sa

¹ Vezi, recenta lucrare, N. Gogoneață și Z. Ornea, *A. D. Xenopol. Concepția socială și filozofică*, București, Edit. științifică, 1965.

economică una din pozițiile concise și pregnante și în același timp cu unele din cele mai importante elemente înaintate față de problema industrializării României.

Deși a fost trimis la studii în străinătate de cercul „Junimii” și a rămas în legături strinse cu activitatea acestui cerc, condus de elemente conservatoare, A. D. Xenopol a manifestat în activitatea și cariera sa o poziție și convingeri anticonservatoare. Plasindu-se de la început pe pozițiile burgheziei naționale și în primul rînd ale burgheziei industriale, Xenopol a căutat să oglindească în lucrările sale cu caracter economic interesele de clasă ale acestei burghezii. De pe aceste poziții, ca economist, el nu era interesat și solicitat să camufleze și să înfrumusețeze starea de înapoiere economică în care se găsea România, ci s-o scoată cît mai pregnant în evidență, spre a putea argumenta în favoarea unei noi orientări în direcția dezvoltării economice multilaterale pe baza industrializării României. În același timp, de pe aceste poziții, Xenopol nu era interesat să apere și să înfrumusețeze regimul agrar existent, ci a căutat să atace pozițiile conservatoare, luînd apărarea țărănimii, din convingerea că acest regim de opresiune a țărănimii constituia o frînă puternică în calea dezvoltării economice, în calea lărgirii pieței interne și a dezvoltării industriale, și se opunea prin aceasta intereselor vitale ale burgheziei naționale în curs de dezvoltare.

Oglindind în lucrările sale cu caracter economic interesele burgheziei naționale din România și în special ale burgheziei industriale în curs de dezvoltare, A. D. Xenopol și-a concentrat atenția în trei direcții principale :

- 1) demascarea primejdiei menținerii României în situația de țară eminentamente agricolă ;
- 2) necesitatea imperioasă a industrializării și a promovării unei politici de intervenție activă a statului și de încurajare a dezvoltării industriei naționale ;
- 3) înlăturarea rămășițelor feudale și asigurarea dezvoltării capitalismului în agricultură.

ROMÂNIA, ȚARĂ EMINAMENTE AGRICOLĂ

Alexandru D. Xenopol n-a fost nici primul, nici singurul dintre economiștii noștri din secolul al XIX-lea care a căutat să arate neajunsurile importante pe care le avea România de pe urma caracterului de țară eminentamente agricolă. Dar se pare că nici unul nu a reușit la fel ca Xenopol să scoată în mod pregnant în evidență aceste neajunsuri și să pledeze atît de concludent în favoarea industrializării țării. Nici unul nu a reușit să combată cu mai multă convingere și cu mai multă tărie și să demaște atît de clar conținutul acestei formule, devenită, așa cum spunea Xenopol, „una din formulele de căpetenie din catechismul politico-economic al românilor”.

Pentru A. D. Xenopol era clar încă în 1872, curînd după ce s-a întors de la studii din Germania și cînd publică recenzia lucrării lui Ion

Ghica *Convorbiri economice*², că de pe urma situației de țară emina-mente agricolă România este sortită a servi „restului Europei de grînar pentru aprovizionarea ei foarte ieftină cu produse brute și de piață pentru desfacerea foarte avantajoasă a fabricatelor sale”³. El recunoștea prin această delimitare precisă rolul de hinterland agricol și de materii prime al țărilor industriale pe care-l juca în acel timp România în diviziunea internațională a muncii, rol ce i-a fost impus prin menținerea ei în situația de țară eminamente agricolă.

Menținîndu-ne într-o asemenea situație, arăta Xenopol, vom fi condamnați nu numai să vindem ieftin și să cumpărăm scump, ci să fim și dependenți de țările străine, care vor putea să se bucure de munca noastră, lăsînd majoritatea populației să trăiască în stare de mizerie materială și de întuneric al minții.

Subliniind clar nu numai ideea exploatării țării noastre prin schimb de către țările industriale, ci și ideea menținerii în situația de dependență economică, Xenopol arăta că ieșirea din această situație este o problemă vitală, „o chestie de viață și de moarte pentru noi”, cum se exprima el⁴.

Susținînd asemenea convingeri, Xenopol se plasa pe poziții înaintate, nu numai ca exponent al intereselor limitate de clasă ale burgheziei naționale, ci și ca exponent al intereselor naționale ale poporului român din acea vreme. În această privință, ca și în alte probleme, Xenopol se plasa pe aceleași poziții pe care le-a avut înaintea lui, ca economist, Dionisie Pop Marțian, apărîndu-le cu aceeași convingere și cu aceeași fermitate.

Trebuie subliniată părerea susținută de Xenopol și care la el apare mai clară și mai pregnantă decît la ceilalți economiști ai noștri aflați pe pozițiile burgheziei naționale în secolul al XIX-lea, că între starea materială (economică) a unui popor și starea sa politică și culturală există o foarte strînsă legătură și că, în ultimă analiză, progresul politic și cultural este condiționat de progresul material. De aici concluzia că fără progres material nu se poate aștepta nici înflorire politică și nici înflorire culturală. „Orice popor — afirma Xenopol — care tinde la propășirea sa trebuie mai întîi să-și asigure o bază materială pe care să înalțe propășirea sa”⁵.

Punînd în strînsă legătură dezvoltarea economică cu cea politică și culturală, Xenopol nu se plasa pe pozițiile materialismului istoric, dar se afla, în mod incontestabil, pe poziții înaintate, acordînd factorului economic o pondere importantă în dezvoltarea istorică a unui popor. Ca istoric, el și-a putut da seama de măsura în care starea noastră de înapoiere economică — datorită unor factori multipli — a fost și a rămas o piedică esențială în calea propășirii politice și culturale în tot cursul evoluției sale.

Tocmai din aceste motive, Xenopol a căutat să pledeze în favoarea unei noi orientări economice, care, asigurînd dezvoltarea paralelă a agri-

² A. D. Xenopol, *Convorbiri economice de Ion Ghica*, recenzie publicată în „Convorbiri literare”, an. VI, nr. 1, aprilie 1872.

³ *Ibidem*, p. 31.

⁴ *Ibidem*, p. 32.

⁵ A. D. Xenopol, *Studii economice*, Craiova, 1882, p. 2—3.

culturii, industriei și comerțului, să ofere o bază temeinică pentru bunăstarea populației, progresul politic și înflorirea culturală a României.

După convingerea sa, piedica esențială în calea bunăstării generale, a progresului politic și a înfloririi culturale consta în situația României de țară eminentamente agricolă, în faptul că nu produceam decât obiecte brute și importam de la străini toate produsele fabricate de care aveam nevoie.

Deși considera că nu e nevoie să demonstreze că România era o țară eminentamente agricolă, Xenopol a insistat asupra acestui lucru, examinând structura comerțului nostru exterior, situația industriei mici și mari, producția agricolă, spre a putea pune cât mai bine în lumină gradul în care depindeam de popoarele străine și neajunsurile strict economice, în afară de cele de alt ordin, pe care le aveam de suferit de pe urma acestei situații.

Pe baza datelor statistice, Xenopol a demonstrat că România producea în 1864—1880 aproape exclusiv „lucruri brute”, obiecte neprelucrate, la obținerea cărora lua parte mai mult natura, iar omul ajuta numai și înlesnea acțiunea naturii. O parte din aceste produse brute erau exportate în țările străine, de unde, prefăcute în obiecte prelucrate, erau aduse din nou în țară. În afară de aceste obiecte fabricate din materii prime exportate de noi, mai erau importate și alte produse industriale pentru nevoile de lux, în așa fel că importul de produse fabricate înregistra tendința de a crește mult mai rapid și de a depăși ca valoare exportul.

De pe urma acestei situații rezultau numeroase și grave neajunsuri, pe care Xenopol încerca să le prezinte cât mai concludent posibil.

În primul rând, el a fost preocupat să arate că pe cînd o țară agricolă cum era a noastră da la export „cantități enorme de muncă brută”, ea nu primea prin importul de produse industriale, în schimb, decât „o cîtime foarte mică de muncă inteligentă”. Astfel, ca țară agricolă, România da o mare parte din munca locuitorilor ei pentru o porțiune foarte mică din munca țărilor industriale.

De aici, după cum arăta Xenopol, rezulta un rău foarte mare, și anume acela că o țară eminentamente agricolă este forțată, ca să poată importa produsele de care are nevoie, să întrebuițeze o mare parte din producția sa agricolă pentru a putea plăti cu ea o porțiune foarte mică din munca altor țări, fiind condamnată la mizerie. Căci, scrie el, „un popor nu poate propăși decât în proporțiune cu ceea ce produce”⁶. Tocmai de aceea, susținea Xenopol, chestiunea dezvoltării industriei într-o țară nu este în primul rând „o chestiune de câștig, ci o chestiune de civilizație”⁷.

Plecînd de aici, Xenopol a căutat să demaște caracterul înrobitor al diviziunii internaționale a muncii pe care au căutat s-o impună țările industriale ale Europei și care a provocat atît de mari neajunsuri României. „Europa apuseană — scria Xenopol — aruncă asupra noastră munca cea mai grea și cea mai obositoare a agriculturii și păstrează pentru dînsa

⁶ A. D. Xenopol, *Studii economice*, p. 15.

⁷ *Ibidem*, p. 15.

munca cea mai nobilă, aceea care face mai multă economie de puteri și mai bine răsplătită, a industriei. Cu alte cuvinte, în societatea cea mare europeană noi românii sîntem însărcinați cu munca cea mai grosolană, avem rolul cel mai înjositor, cel mai apropiat de animale sau de mașinile fără conștiință; *sîntem reduși la starea de « ilotii civilizației »*⁸.

Se vede, așadar, că Xenopol a înțeles și exprimat deosebit de clar și de concludent nu numai exploatarea țării noastre prin schimbul de mărfuri de către țările industriale, ci și condamnarea noastră pe această cale de a rămîne o anexă agrară și de materii prime a țărilor industriale, care profitau de această stare de lucruri pentru a se îmbogăți și progresa pe spinarea și mizeria noastră.

Pe deasupra, rămînînd o țară eminentemente agricolă, producătoare de obiecte brute, România era expusă, după părerea lui Xenopol, la pericolul funcționarismului, al luptei înverșunate între numeroasele partide politice, lipsindu-i, după cum se exprimă el, „acea solidaritate de interese care singură e în stare să adune pe indivizii unei națiuni în un popor, în o unitate comună”⁹.

Subliniind aceste aspecte, Xenopol a căutat să susțină convingerea că, într-o țară eminentemente agricolă ca România, lipsa ocupațiilor variate și în special a industriei nu oferea posibilitatea unei legături economice mai strînse între oameni și, implicit, de legături culturale și sociale, îndrumînd pe cei care nu se ocupau cu agricultura să se îndrepte spre slujbele de stat, în așa fel ca „fiecare om ce va ști să minuiască pana să ceară statului o bucată de pîine”, obligînd statul, cum spune el, să întrețină „o clasă de paraziți” pe spinarea bieților țărani, singura clasă productivă. Astfel, arăta Xenopol, o țară eminentemente agricolă cum este România este fatal împinsă spre „boala cea rea și pierzătoare a funcționarismului”, care va genera, plaga politicianismului, încurajînd „lupta crîncenă și urîcioasă a partizilor personale”¹⁰.

PROBLEMA INDUSTRIEI ÎN ROMÂNIA

Stăruind asupra concepției sale fundamentale că „agricultura are nevoie pentru a înflori de o industrie puternic dezvoltată, care să meargă alături cu ea și pe același pămînt, pentru că numai din susținerile lor mutuale se pot dezvolta ambele aceste ramuri”¹¹, A. D. Xenopol a atras mereu atenția asupra necesității imperioase a dezvoltării industriei în România. El considera că fără dezvoltarea industriei economia țării noastre nu numai că nu va putea prospera, ci va ajunge să decadă din ce în ce mai mult, ducînd țara la o ruină inevitabilă.

Idealul împărtășit de Xenopol era acela al unei dezvoltări economice multilaterale, în așa fel ca România să ajungă să nu fie dependentă econo-

⁸ A. D. Xenopol, *Studii economice*, p. 187.

⁹ *Ibidem*, p. 7.

¹⁰ *Ibidem*, p. 9.

¹¹ A. D. Xenopol, *Starea noastră economică*, în „Convorbiri literare”, an. XI, 1877-78.

micește de alte țări. El nu nega solidaritatea de interese economice dintre diversele țări, dar stăruia ca punctul de greutate economică să fie așezat înăuntrul țării¹². După părerea sa, fiecare țară este datoare a dezvolta în sinul ei „toate soiurile de muncă permise de natura ei”¹³. Atunci, arată Xenopol, când o țară se dedă unui singur fel de muncă și încă celui mai de rînd, cum făcea România, este, după cum se exprimă el, „a se pune de bună voie în robirea străinului”¹⁴.

După părerea lui Xenopol, dezvoltarea industriei în România era chemată să constituie nu numai mijlocul de a spori bogăția țării și de a ridica bunăstarea poporului, ci și mijlocul de emancipare de sub robia și exploatarea țărilor industriale. Lipsa industriei reprezenta, după expresia lui Xenopol, „vițiul întregii noastre dezvoltări, pericolul care amenință chiar viața și existența noastră”¹⁵.

Militînd pentru o dezvoltare economică independentă și atribuind o importanță vitală dezvoltării industriei în țara noastră, Xenopol și-a dat seama că industria constituie cheia propășirii economice și că fără dezvoltarea industriei România nu va putea deveni o țară civilizată și nu se va putea menține printre țările civilizate.

Din acest punct de vedere, alături de Marțian, P. S. Aurelian și alți economiști, uneori mai pregnant ca aceștia, Xenopol trebuie considerat ca unul din cei mai reprezentativi protagoniști ai industrializării României în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Poziția sa principală în problema necesității dezvoltării industriei în România este o poziție înaintată, exprimînd în aspectele ei fundamentale, nu numai interese limitate de clasă, ci și interese naționale.

Dar Xenopol nu s-a mulțumit în lucrările sale economice să pledeze în general în favoarea dezvoltării industriei în România, ci a căutat să schițeze și căile concrete pe care le considera necesare să le urmeze această dezvoltare.

În rezumat, programul său prevedea următoarele idei centrale:

1. Industria în România nu se va putea dezvolta numai prin inițiativa particulară. Va trebui neapărat ca statul să intervină și să susțină un program larg de industrializare.

2. Dezvoltarea industriei va trebui să se facă în două direcții: prin dezvoltarea industriei mari, folosind ultimele rezultate tehnice la care au ajuns popoarele apusene spre a putea produce în țară obiectele importate, și prin dezvoltarea, la adăpostul industriei mari, a industriei mici, respectiv a industriei meșteșugărești.

3. În dezvoltarea industriei trebuie să se dea atenție specială industriilor bazate pe materii prime interne, căutîndu-se a se dezvolta mai ales acele industrii care-și trag materiile prime din lucrarea pămîntului.

4. Pentru încurajarea dezvoltării industriei, statul va trebui să recurgă la o politică protecționistă. Datorită poziției noastre politice internaționale, nu e cazul să recurgem însă în principal la o protecție

¹² A. D. Xenopol, *Studii economice*, p. 254.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ A. D. Xenopol, *Studii economice*, p. 4.

externă, pe calea taxelor vamale protecționiste, ci va trebui să dăm o importanță specială protecției interne, acordind un regim preferențial industriei indigene prin comenzi de stat și ale administrației locale, scutiri fiscale, premii, credite ieftine etc.

Cu privire la primul punct al acestui program, Xenopol a cântat să demonstreze că în marea majoritate a țărilor industriale din vestul Europei dezvoltarea industriei nu s-a făcut de la sine, ci prin intervenția și sprijinul statului. Ca exemplu, el citează cazul Angliei, Franței, Germaniei. Aceste țări, ca și multe altele, își datoresc, după părerea sa, înflorirea lor economică încurajării de către stat a industriei. „Oamenii mari ai tuturor timpurilor — scrie Xenopol — au găsit în acest sistem mijlocul de a ridica puterile productive ale națiunilor”¹⁶.

Dacă alte țări nu s-au putut bizui în dezvoltarea lor industrială pe inițiativa particulară, cu atât mai puțin, era de părere Xenopol, vom putea noi să ne bazuim pe această inițiativă. Pe lângă faptul că la noi în țară, afirma el, lipsește în general spiritul de inițiativă, atunci când inițiativa privată se manifestă ea este lipsită de seriozitate¹⁷. Ținând seama de această situație, Xenopol era de părere că va fi nevoie să recurgem, pe scară tot mai largă, la inițiativa și sprijinul activ al statului. Este un fapt evident, arăta Xenopol, că dacă am fi așteptat la noi să se facă căi de comunicație, șosele, poduri și drumuri de fier din inițiativă particulară, desigur că pînă astăzi nu ar fi existat „nici un cîmp de asemenea căi”¹⁸. Prin inițiativa și intervenția statului, în puțini ani România a fost înzestrată cu căi de transport aproape îndestulătoare. Tot așa, susținea Xenopol, trebuie procedat și în direcția înființării și dezvoltării de industrii.

În ce direcție trebuie să se îndrepte inițiativa statului în domeniul creării de industrii?

Trebuie arătat că în privința programului propriu-zis de industrializare, susținut de către Xenopol, există o inconsecvență. În perioada 1879—1882 Xenopol s-a declarat adeptul unui program de industrializare avînd la bază „*industria mare*”, adică industria de fabrică, folosind ultimele rezultate ale tehnicii moderne de producție¹⁹. Ulterior, în perioada 1895—1896, el se mulțumește cu un program de dezvoltare a industriilor agricole, apreciind că „în ele și numai în ele stă viitorul țării noastre, că ele sînt singurul mijloc de a readuce bogăția cea atît de zdruncinată prin schimbarea condițiilor de producere a singurei sale avuții de pînă acuma — cultura cerealelor”²⁰.

O asemenea schimbare de poziții față de direcția pe care o preconiza în perioada 1879 — 1882 nu pare explicabilă, cu atît mai mult cu cît Xenopol nu s-a mulțumit în această perioadă numai cu susținerea unei industrializări pe baza industriei mari, folosind ultimele rezultate și progrese ale tehnicii moderne, ci a criticat pe P. S. Aurelian, care susținea

¹⁶ A. D. Xenopol, *Studii economice*, p. 40.

¹⁷ A. D. Xenopol și A. Mironeanu, *Industria mătăsii*, București, 1896, p. 26 — 27.

¹⁸ *Ibidem*, p. 27.

¹⁹ „Va trebui să începem și în dezvoltarea industrială prin ultimele rezultate la care au ajuns popoarele apusene, prin industrii mari”, *Studii economice*, p. 236.

²⁰ A. D. Xenopol și V. C. Buțureanu, *Industria berei și impozitul*, București, 1895 p. 16.

părerea că România nu este încă coaptă pentru dezvoltarea industriei mari și preconiza ideea industrializării pe baza dezvoltării industriei mici și în principal pe dezvoltarea meseriilor. În afară de aceasta, în perioada 1882 — 1896 s-au înregistrat unele progrese evidente, mai ales după legea din 1887 pentru încurajarea industriei naționale în direcția dezvoltării industriei mari ²¹.

Cum se poate explica această schimbare de poziții la Xenopol?

O oarecare explicație încearcă să dea chiar Xenopol.

În broșura *Industria berei și impozitul*, publicată (în colaborare cu V. C. Buțureanu) în 1895, după ce subliniază din nou necesitatea dezvoltării, alături de agricultură, a industriei, Xenopol declară că „este înverderat că România nu va putea niciodată să devină o țară industrială în adevăratul înțeles al cuvântului. Pentru aceasta ne-am născut prea târziu în viața economică conștientă și nu ne este cu putință a concura cu acele popoare care posedă mare industrie, și anume de sute de ani. Ne mai lipsește apoi un element esențial pentru puțința dezvoltării industriale, anume cărbunele de pământ care se găsește numai în specia inferioară a lignitei” ²². Din aceste motive, Xenopol a ajuns la convingerea că România trebuie să-și îndrepte atenția în mod special spre industriile agricole. „Nu este — scrie el — decît un singur mijloc, care trebuie deci numaidecît îmbrățișat, *dacă nu vroim să pierim*, anume acela de a introduce în țara noastră toate acele ramuri de industrie care se țin de agricultură; adică să înființăm pretutindenea și cu cea mai mare deplinătate toate industriile agricole cu putință” ²³.

Explicația dată de Xenopol este paradoxală și neîntemeiată pe faptele reale. După 1882, și mai ales după 1887, industria mare nu numai că s-a putut înfirișca la noi, dar a cunoscut, cu toate consecințele nefaste ale convenției vamale cu Austro-Ungaria, un progres de necontestat. Astfel, în perioada 1866 — 1877 s-au înființat în medie anual cîte 8,2 fabrici, în perioada 1887 — 1893 cîte 14, iar după 1893 numărul lor a fost și mai mare ²⁴.

De ce, totuși, cu tot progresul incontestabil al așa-numitei industrii mari la noi în țară, Xenopol a renunțat la programul său înaintat din 1879 — 1882, care preconiza o industrializare a țării avînd la bază industria mare și folosirea tehnicii moderne și se declara în 1895 — 1896 adeptul unui program de industrializare bazat pe industriile agricole?

Un răspuns categoric în această privință ni se pare greu de dat. Este probabil că, preocupat de situația financiară proastă în care se afla România după 1890 și împărtășind convingerea că fără redresarea stării țărănimii — singura clasă, după el, care producea în acea vreme la noi avuții reale — nu va fi posibilă o redresare a comerțului exterior și a capacității de producție a țării (considerînd că agricultura reprezintă prin excelență această capacitate de producție), Xenopol a ajuns să creadă că

²¹ Vezi N. N. Constantinescu, *Aspecte ale dezvoltării capitalismului premonopolist în România*, București, Edit. politică, 1957, p. 43 și urm.

²² A. D. Xenopol și V. C. Buțureanu, *Industria berei și impozitul*, p. 10.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Vezi N. N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 43.

singura soluție capabilă să redreseze exportul, să transforme și să întărească capacitatea de producție a țaranului și deci capacitatea de producție a țării ar fi fost înființarea și încurajarea industriilor agricole.

Aceasta ar fi o explicație legată de schimbarea opticii de gândire determinată de o situație critică de moment, avînd la bază condiții mai mult sau mai puțin obiective.

S-ar putea să fi existat și motive de alt ordin, strict subiective.

Indiferent însă de motivele existente, această schimbare de poziții în ceea ce privește programul de dezvoltare a industriei la noi echivalează în concepțiile lui Xenopol cu o capitulare de pe pozițiile înaintate pe care s-a plasat în 1879 — 1882 și pentru care a pledat cu multă putere de convingere.

Aceste poziții înaintate merită, prin conținutul lor, o atenție mai largă, constituind o contribuție valoroasă a lui Xenopol la dezbaterea problemei industriei în România.

Examinînd problema industriei în România, Xenopol pleca în perioada 1879 — 1882 de la aprecierea că o industrie „propriu-zisă” nici nu există în țară, înțelegînd prin industrie propriu-zisă industria producătoare de obiecte fabricate peste trebuințele interne, capabile de a fi exportate. Cele mai multe din obiectele fabricate erau importate din alte țări și nu numai obiecte de lux, ci și obiecte de primă necesitate, ca sumane, frîghii, încălțăminte etc. Chiar industriile mici — prin care Xenopol înțelegea meșteșugurile —, fără de care, după părerea sa, nu poate trăi nici un popor, fie el chiar cel mai incult, nu erau reprezentate la noi în țară decît de către străini, pe cînd românii se îndreptau mai cu toții, fie către agricultură, fie către bugetul statului.

Pe baza acestor aprecieri, Xenopol era de părere că dezvoltarea industriei în România trebuia să se facă în două direcții : „...Mai întîi în privirea produselor importate, în sensul acela ca ele să fie pe cît se poate produse în țară — *industria mare*; apoi ca Românii să se dedea și ei la îndeletniciri industriale — *industria mică*”²⁵.

Xenopol nu acorda însă importanță egală industriei mari și industriei mici. El s-a declarat în favoarea dezvoltării cu preferință a industriei mari. „*Industria mare* — scria Xenopol — *este aceea ce trebuie să căutăm a dezvolta mai întîi în România*”²⁶.

Adoptînd acest punct de vedere, Xenopol a combătut punctul de vedere pe care-l susținea P.S.Aurelian, și anume că România nu era încă destul de coaptă pentru dezvoltarea industriei mari din lipsă de capitaluri, cunoștințe tehnice și brațe de muncă suficiente și că dezvoltarea noastră industrială ar trebui să se bazeze pe înființarea de industrii casnice și de meserii, aducînd argumentul că „aceasta este calea naturală a dezvoltării economice în toate țările și prin urmare nu poate fi altfel în țara noastră”²⁷.

²⁵ A. D. Xenopol, *Studii economice*, p. 82.

²⁶ *Ibidem*, p. 233.

²⁷ P. S. Aurelian, *Cum se poate fonda industria în România*, București, p. 7.

Xenopol era de părere în ceea ce privește problema capitalurilor că, în lipsa din țară a unor capitaliști însemnați, se vor putea, totuși, găsi cu ușurință în interior sumele necesare pentru înființarea de fabrici pe calea constituirii de societăți anonime, cu condiția însă ca întreprinderile respective să aibă șanse de reușită. El dădea ca exemplu în această privință capitalurile însemnate găsite de Societățile de asigurare „Dacia” și „România”, de Banca de scont și circulațiune, de Creditul mobilier și de Societatea de construcții ²⁸.

Referitor la cunoștințele tehnice necesare, Xenopol era de acord că ele lipseau, dar, după părerea sa, lipsa lor putea fi înlăturată prin mijlocul indicat chiar de Aurelian, și anume prin aducerea de maiștri străini cu scopul de a pregăti cadre noi în țară. Xenopol se referea în această direcție la exemplul fabricii de postav a lui Alcaz, la fabricile de zahăr de la Sascut și Chitila. Părerea sa era că „numai direcțiunea tehnică superioară va trebui deocamdată să fie străină, căci lucrătorii se găsesc în România” ²⁹.

Problema pieței de desfacere pentru fabricile ce se vor înființa era, după aprecierea lui Xenopol, o problemă rezolvată, căci întrucât aceste fabrici nu puteau avea ca scop deocamdată exportul de produse, ele aveau de acoperit nevoile interne existente, dispunând, astfel, de debușeu asigurat.

În ceea ce privește argumentul lui P.S. Aurelian că pe calea dezvoltării industriilor mici au pornit în procesul de industrializare toate țările din lume și că deci va trebui să urmărim și noi această cale, Xenopol susținea că acest argument deriva „dintr-o necunoștință a modului nostru de dezvoltare” ³⁰. Xenopol susținea, referindu-se la industrializare, că „va trebui să începem și în dezvoltarea industrială prin ultimele rezultate la care au ajuns popoarele apusene, prin industrii mari, pentru a dezvolta apoi pe cea mică, întrucât va fi cu puțință, la adăpostul ei” ³¹.

Rezultă, așadar, clar că Xenopol împărtășea în 1879 — 1882 convingerea că dezvoltarea industriei în țara noastră trebuia să se facă pe baza dezvoltării industriei mari, adică a industriei mecanizate, folosind ultimele rezultate ale progresului tehnic, iar dezvoltarea industriei mici, a industriei meșteșugărești, a cooperăției capitaliste simple, urma să se facă, în măsura posibilului, ca anexă a industriei mecanizate, cu ajutorul ei, la adăpostul ei.

O asemenea poziție reprezenta, în mod incontestabil, o poziție înaintată, demnă de reținut și subliniat.

În privința dezvoltării industriei mari, Xenopol propunea să se dea locul întâi *industriei miniere*. El a arătat că chiar din prea puținele cercetări geologice ce s-au făcut în țara noastră a rezultat că subsolul României cuprinde bogate zăcămintele miniere. Astfel, la Broșteni pe Bistrița, s-a constatat că există bogate zăcămintele de minereu de fier. Rămășițele vechilor mine, așa-numitele băi, indică, o dată cu locurile în care s-ar

²⁸ A. D. Xenopol, *Studii economice*, p. 234.

²⁹ *Ibidem*, p. 235.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, p. 236.

putea găsi metale și minerale, că străbunii noștri știau mai bine decât noi să se folosească de bogățiile subsolului. Dar spre a afla unde s-ar putea deschide mine, spunea Xenopol, ar trebui studii mult mai serioase, făcute de ingineri plătiți de către stat, căci particularii, în afară de faptul că nu dispun de atâtea mijloace pentru a cheltui adeseori fără rezultat sume însemnate de bani, nu sînt interesați să facă cercetări în altă parte decât pe moșiile lor. Numai statul, era de părere Xenopol, poate și este dator să facă asemenea cercetări, căci chestiunea minelor este o chestiune de interes public.

Pe baza acestor considerații, Xenopol a tras concluzia că întîia condiție ce trebuie îndeplinită ar fi *cercetările geologice*³².

O dată ce au fost întreprinse aceste cercetări, părerea lui Xenopol era că va trebui să vedem cum am putea determina capitaliștii străini să-și investească capitalurile în industria noastră minieră. Aprecierea sa era că noi nu dispunem decât de puțini capitaliști, iar pe aceștia nu i-am putea hotări să se apuce de o activitate pentru care le lipsesc și cunoștințele și curajul. Nu trebuie uitat apoi că la exploatarea rațională a unei mine se cer capitaluri însemnate. Tocmai de aceea, era de părere Xenopol, va trebui să li se procure capitaliștilor oarecare foloase. Ar trebui, după aprecierea sa, să se facă o lege a minelor cu prevederi deosebit de avantajoase pentru întreprinzători. Ar trebui să li se acorde concesiuni pe 10 sau 20 de ani, în care perioadă să fie scutiți de orice dări și taxe. Totodată, ar trebui construite de către stat drumuri și șosele bune, pentru ca minele să poată fi legate cu restul țării, precum și o școală de mine care să pregătească cadrele necesare.

Pe lângă dezvoltarea industriei miniere, Xenopol era de părere că s-ar putea dezvolta cu ajutorul statului industria pielăriei, a postavurilor, a țesăturilor de in, cîneapă și bumbac, industria hîrtiei, industria negrelii, a cerii tari și vaxului etc.

Susținînd că dezvoltarea industriei la noi nu se poate face fără inițiativa și protecția statului, Xenopol a împărtășit convingerea că sistemul protecționist ce va trebui să-l îmbrățișăm nu se va putea baza în principal pe protecția externă, adică pe o politică vamală puternic protecționistă, ci în primul rînd pe protecția internă, adică pe sprijinul direct acordat de către stat industriilor fie prin avantaje fiscale, fie prin achiziționări de produse.

Xenopol era de părere că România era prea slabă ca să poată rezista la presiunile puternice ale marilor state. El se referea în special la convenția comercială cu Austro-Ungaria, pe baza căreia am acordat și altor state avantaje asemănătoare. După părerea sa, convenția va trebui reînnoită, căci „totdeauna se va găsi interes politic, un interes de existență, care ne va impune o asemenea concesiune, așa că după cît se vede regimul protecționii prin taxe vamale a devenit pentru România un vis nerealizabil”³³.

În această privință, Xenopol a criticat poziția adoptată de P.S. Aurelian, susținînd că părerea acestuia cu privire la posibilitatea înființării

³² A. D. Xenopol, *Studii economice*, p. 84.

³³ *Ibidem*, p. 228.

unei protecții la granițele țării este „de un optimism nedreptățit”³⁴. Ar fi, susținea Xenopol, o înșelare periculoasă de a aștepta viitorul unei industrii în România de la înființarea unor taxe protecționiste, fiindcă statele europene interesate nu vor recunoaște drepturile noastre și nu vor părăsi poziția lor avantajoasă față de noi, impunându-ne cu forța interesele lor. De aceea părerea lui Xenopol era că trebuie „a ne îngriji de a întemeia industria în România prin singurul mijloc învoit de pozițiunea noastră politică : protecțiunea internă”³⁵.

Atitudinea aceasta a lui Xenopol față de problema introducerii unei politici vamale protecționiste vădește o neîncredere pe cât de nejustificată, pe atât de surprinzătoare în ceea ce privește posibilitățile de afirmare și consolidare a independenței noastre politice și economice. Cursul evenimentelor nu i-au dat dreptate lui Xenopol. Nu trebuie nesocotit însă nici faptul că punerea în aplicare a tarifului vamal protecționist nu a fost o chestiune ușoară, așa cum credeau între alții și P.S. Aurelian. Deși în 1886, după denunțarea convenției comerciale cu Austro-Ungaria, s-a pus în aplicare un tarif vamal protecționist pentru o serie întreagă de produse industriale, prin concesiunile făcute în special Germaniei, dar și altor țări, acest tarif și-a pierdut mult din eficacitatea pe care se scontă inițial. Abia în 1902, prin tariful Costinescu, protecționismul vamal a găsit cîmp mai larg de afirmare.

Pe de altă parte, nu trebuie uitat că în perioada de după 1886, pînă în deceniul al 4-lea al secolului al XX-lea, industria din România s-a dezvoltat nu numai la adăpostul protecției vamale, ci într-o măsură importantă datorită înlesnirilor fiscale, subvențiilor directe, comenzilor de stat, deci unor măsuri de protecție și încurajare interne, așa cum le preconiza și Xenopol.

În ce consta sistemul protecției interne preconizat de Xenopol?

După părerea lui Xenopol, statul trebuia să acorde preferință produselor indigene, chiar dacă la început erau mai inferioare și mai scumpe decît cele străine. Pe sprijinul particularilor, arăta el, nu se poate conta prea mult. Chiar dacă într-un moment de înflăcărare s-ar putea întîmpla ca populația să fie dispusă a face oarecare jertfe pentru binele obștesc, aceasta nu va întîrzia a se răci, iar vînzătorii și cumpărătorii vor începe a-și căuta foloasele mutuale³⁶.

Pe baza acestor aprecieri, Xenopol considera că este îndreptățit a susține că „protecțiunea internă a culturii economice a unui popor nu poate pleca cu izbîndă decît de la așezămintele sale publice”³⁷.

Dar statul și, în general, stabilimentele publice nu puteau da, după părerea lui Xenopol, sprijinul lor decît industriei mari. De aceea, susținea el, și din acest motiv industria mare era aceea care trebuia dezvoltată cu precădere la noi în țară³⁸.

³⁴ A. D. Xenopol, *Studii economice*, p. 229.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*, p. 230.

³⁷ *Ibidem*, p. 232.

³⁸ *Ibidem*, p. 233.

În afară de sprijinul acordat de către stat industriei prin preferarea achiziționării de produse indigene, industria trebuia încurajată, după aprecierea lui Xenopol, și prin alte mijloace, și mai ales prin premii, subvenții și scutiri fiscale.

Împotriva eventualelor obiecții că sistemul propus va costa mulți bani și că va putea părea împovărător, Xenopol răspundea : „Apoi fără jertfe și fără muncă nu știm să se fi dobândit vreodată în lumea aceasta vreo izbândă strălucită. Cîți bani nu se cheltuiesc oare în țara noastră pentru niște scopuri care n-au o nemijlocită utilitate și să fim economi, ba chiar zgirciți, acolo unde e vorba de a deschide poporului nostru noi ramuri de înavuțire ? Dar dacă va fi vreun ban cheltuit cu folos, va fi tocmai acela pus într-o îmbunătățire economică ; va fi o sămînță aruncată într-un pămînt mănăs, care va răsplăti însutit jertfa pusă în el. Numai o neîngrijire fenomenală a putut pînă acuma să facă a lipsi din bugetele noastre niște sume afectate la dezvoltarea agriculturii și a industriei noastre, cînd în alte țări, ce n-ar mai avea nevoie de încurajarea acestor ramuri de cultură, găsim zeci de milioane întrebuințate spre asemenea scopuri. Ne dăm cele mai lăudabile silinți pentru a dezvolta puterea armată, justiția, instrucția, căile de comunicație ; și mama tuturor acestor activități, aceea care le hrănește și le crește pe toate, izvorul avuțiilor noastre, îl lăsăm în părăsire. Îngrijim de ramurile arborelui, pe care le curățim, le îndreptăm, le sprijinim în contra furtunii ; dar rădăcina lui, din care aceste ramuri își trag puterea lor de viață, uităm s-o adăpăm cu apă răcoritoare. Curios sistem de cultură și de propășire cînd nu se îngrijește ceea ce este de căpetenie și se dă luare aminte numai lucrurilor lăturalnice ! ”³⁹.

Xenopol era de părere că tocmai țara noastră, care prin poziția ei era supusă a fi exploatată de puterile ce o înconjură, trebuia să jertfească mai mult pentru susținerea zdrobitoarei concurențe. „Trebuie — scria el — , pe lângă apărarea țării în contra pericolelor militare, s-o înarmăm împotriva unei alte cuceriri, care se face la întuneric și pe nesimțite, dar ale cărei izbînzii sînt mult mai trainice, de vreme ce se înalță pe pedestalul de granit al robirii economice ”⁴⁰.

Deși acest program de industrializare preconizat de către Xenopol reprezintă, în ansamblul său, o poziție înaintată pentru vremea și condițiile în care a fost conceput, el cuprinde unele contradicții și inconsecvențe care trebuie, măcar pe scurt, menționate. Astfel, pe de o parte, Xenopol subliniază, pe bună dreptate, pericolul cuceririi economice de către țările străine, iar pe de altă parte recomandă acordarea de avantaje pentru atragerea în țară a capitalului străin. La fel accentuează, pe de o parte, necesitatea inițiativei statului și a intervenției acestuia în procesul de industrializare, rezervînd statului un rol economic central, iar pe de altă parte este, totuși, de părere că acest rol trebuie să se reducă la încurajarea și stimularea inițiativei particulare etc.

³⁹ A. D. Xenopol, *Studii economice*, p. 243—244.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 244.

Contradicțiile și inconsecvențele manifestate de către Xenopol în problema industrializării României sînt, desigur, o expresie a limitelor înguste ale orizontului său de clasă și a oscilației burgheziei noastre în această perioadă de încheiere a coaliției burghezo-moșierești, care a avut înrîuriri atît de nefaste asupra dezvoltării economice a țării.

În ciuda acestor contradicții și inconsecvențe, elementele cu caracter înaintat din poziția și concepțiile lui A. D. Xenopol în problema industrializării României constituie o contribuție de importanță deosebită în gîndirea economică din țara noastră, meritînd a fi subliniată ca atare.

PĂSTORITUL ROMÂNESC ȘI PROBLEMELE SALE

DE

ION DONAT

1. *Teorii despre păstoritul românilor.* — 2. *Orientări statistice în cercetarea păstoritului dintre Carpați și Dunăre; recensămintele din epoca modernă; oile și păstorii în 1838.* — 3. *Păstoritul din Țara Românească în secolele XIV—XVIII.* — 4. *Cauzele erorilor la cercetătorii români ai păstoritului; mirajul „mioritic“.* — 5. *Despre organizarea cercetărilor viitoare; ipoteze de lucru.*

1

Literatura privitoare la păstoritul românesc, scrisă atît la noi, cît și peste hotare, cuprinde investigații din domenii diferite. Dezbaterea s-a purtat în cursul timpului de istorici și etnografi, de lingviști și cercetători ai folclorului; dar cu tot numărul mare al acestor studii, problema a rămas deschisă. Astăzi încă se fac eforturi de a prezenta pe proromâni drept o masă de păstori nomazi, care practic n-ar fi avut țară pînă tîrziu în secolul al XIII-lea¹. Pentru teoreticienii respectivi rămîne fără semnificație împrejurarea că de îndată ce-i cunoaștem, ca masă, pe românii de la nordul Dunării, din izvoare numeroase și sigure, aceștia ne apar ca o populație statornică, de agricultori și crescători de vite *pe moșia satului*. Se trece de asemenea în tăcere peste particularitățile pe care le-au avut la noi viața în cadrul obștii, organizarea trupului de moșie sătesc, vechea ordine de drept legată de stăpînirea pămîntului, originea terminologiei agrovitice etc., care toate reflectă, prin aspecte semnificative, acest

¹ Gy. Györfly, *Ein wohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV Jahrhunderts*, în *Etudes historiques*, Budapesta, 1960, p. 186—187; idem, *A honfoglaláskori népesség és népsűrűség. A népgyarapodás a XI—XII században* (Populația și densitatea populației în perioada așezării triburilor maghiare în Panonia. Înmulțirea populației în secolele XI—XII), în *Magyarország történeti demográfiája* (Demografia istorică a Ungariei), Budapesta, 1963; T. P. Vukanovici, *Les Valaques autochtones des Pays Balcaniques*, în „L’Ethnographie”, nr. 56 (1962), Paris, p. 11—41.

caracter de stabilitate, ce nu poate fi explicat decât printr-o străveche moștenire. De aceea teoria nomadismului pastoral românesc, ca și varianta sa atenuată, a transumanței care ar fi angajat întregul popor într-o mișcare pendulatorie anuală, între zona alpină a Carpaților și lunca Dunării, apar ca două concluzii dobândite artificial, prin reflecții de cabinet, care duc pur și simplu la eliminarea posibilității de a explica un număr covârșitor de elemente din viața poporului român; căci cine pornește de la baza pastorală și nomadă nu poate înțelege stările din perioada imediat următoare înființării statelor românești, care nu se puteau naște, așa cum le cunoaștem, pe o asemenea bază economică.

O altă față a problemei privește perioada veche, a migrațiilor. Atîta vreme cît cîmpia Dunării de jos a fost un „drum al popoarelor”, în această zonă nu se poate concepe, pentru autohtoni, o viață pastorală bazată pe mișcări de mare amploare. Un asemenea păstorit s-ar fi aflat în concurență directă cu cel al triburilor de ciobani turanici, atît pentru pășunile din cîmpie, cît și pentru locurile de iernat din lunca Dunării, spații unde ultimele migrațiuni au lăsat cele mai multe urme ale lor în toponimia de la sud de Carpați². Împotriva a ceea ce se afirmă de obicei, cu o astfel de economie pastorală populația dacoromană nu putea să reziste la nordul Dunării, căci păstorii noștri n-ar fi fost în siguranță decât în lunile de vară, în munți, pe cînd în timpul lungilor drumuri din cîmpie ei ar fi trebuit să înfrunte primejdii mult mai mari decît agricultorii așezați în regiuni retrase, la adăpostul înălțimilor și al pădurii. Teoreticienii nomadismului românesc, cu toate variantele sale, care pretind că indică mijloacele pe care le-ar fi folosit autohtonii *spre a se feri din calea migrațiunilor*, se găsesc în dezacord cu propria lor premisă, deoarece ei presupun de fapt prezența protoromânilor *în cea mai primejdioasă dintre zone*, unde turmele lor ar fi devenit o pradă ușoară și sigură. Se uită că, spre a putea exista, un păstorit bazat pe mișcări de mare amploare are nevoie fie de o forță militară proprie, capabilă să impună o anumită ordine în spațiul geografic respectiv — cum aveau popoarele nomade, dar cum n-au avut păstorii noștri —, fie de siguranța drumurilor, dată de o organizație de stat, cum se petreceau lucrurile în Balcani.

Trebuie remarcat aici și un alt fapt de cel mai mare interes pentru înțelegerea relațiilor dintre băștinași și triburile în migrațiune. Pe cînd păstoritul, prezentat de teorie ca ocupația exclusivă a protoromânilor, i-ar fi pus pe aceștia într-un antagonism, de neconceput istoricește, cu triburile de ciobani ajunse în cîmpia noastră, ocupația lor agricolă apare, dimpotrivă, ca un element de simbioză, căci nomazii au căutat și au prețuit pretutindeni colaborarea cu populațiile agricole. Că această colaborare a avut loc și în cîmpia Dunării este un fapt care nu numai că trebuie presupus, dar se poate și dovedi concret. Am amintit mai înainte că șesul și lunca dunăreană cuprind marea majoritate a numelor topice rămase de la ultimele populații nomade care au ajuns la Dunărea de jos. Aceste nume pecenegocumane fac parte de obicei din nomenclatura strict locală, cunoscută numai

² Ion Conea — Ion Donat, *Contributions à l'étude de la toponymie péchéndgue-comane de la Plaine Roumaine du Bas-Danube*, în *Contributions onomastiques*, București, 1958, p. 139 și urm.

micului grup de locuitori din jurul punctului numit astfel. Faptul că aceste nume au putut fi receptate și păstrate de români formează dovada că protopărinții localnicilor de azi au conviețuit aici cu nomazii din secolele X—XIII și că urmașii lor au rămas pe loc. Topirea timpurie și desăvârșită a acelei părți din populația nomadă care s-a teritorializat la noi arată în plus că românii din cîmpie erau mai numeroși decît acești nomazi, deși este evident că densitatea lor era mult mai mică acolo decît în zona carpatică, unde s-au născut primele cristalizări de stat românești, constatate în 1247, și unde va rămîne, pînă în secolul trecut, centrul demografic rural al statului „muntean”.

La originea teoriei despre păstoritul itinerant al protoromânilor stau mai ales două fapte indiscutabile, dar rău înțelese. Primul este existența, în Munții Pindului, a unei populații aromânești care a practicat, pînă în epoca noastră, un păstorit mai mult sau mai puțin nomad. Cu toate că în Peninsula Balcanică se găseau și comunități românești de agricultori³, drumurile lungi ale turmelor și problemele de tot felul, ce se legau totdeauna de trecerea acestora, au făcut ca elementul românesc cel mai bine cunoscut în Peninsulă să fie cel pastoral, cu atît mai mult cu cît acolo el era relativ numeros. Așa se explică de ce numele etnic al acestor păstori prin excelență a ajuns să desemneze ocupația însăși: *vlah* a devenit sinonim cu *păstor*. În secolele al XV-lea și al XVI-lea, în legătură cu coloniile românești din Carpații nordici, s-a petrecut o evoluție semantică analogă.

În al doilea rînd teoria se bazează pe faptul că la nordul Dunării există, pînă astăzi, păstori transhumanți, care vara își pasc turmele în Carpați și iarna coboară „la baltă”. Trecerea lor, de două ori pe an, pe „drumurile oilor” care împinzeau țara, a făcut ca și în acest caz turmele transhumante să fie cel mai bine cunoscute. S-a ajuns de aceea ușor să se presupună că păstoritul românesc cu cea mai mare pondere în ultimele secole a fost cel transhumant, iar această presupunere a facilitat nașterea teoriei că, într-o epocă mai depărtată, adică la origini, întregul popor românesc a trăit în acest regim de viață. Alături a apărut teoria nomadismului, care are, între altele, un izbitor viciu de logică. Această teorie ne obligă să acceptăm, ca dovedită, următoarea evoluție în istoria popoarelor din sud-estul Europei: pe de o parte protoromânii, popor născut din două neamuri sedentare și agricole — dacii și romanii — și-ar fi părăsit satele și viața așezată din cauza migrațiunilor; pe de altă parte, în același spațiu dunărean, populații străvechi nomade, venite din stepa răsăriteană, și-ar fi schimbat la rîndul lor felul de viață, dar de data aceasta în sens contrar, spre a trece la agricultură. Ceva mai mult: se acceptă implicit că migrațiunile au determinat *numai* pe urmașii daco-romanilor să adopte viața nomadă, în vreme ce toate celelalte populații sedentare din vecinătate și-au putut păstra felul de viață. În plus, trebuie subliniată împrejurarea că poporul care, potrivit acestei teorii, a devenit nomad, din sedentar cum fusese mai înainte, și ca atare a trăit mai multe secole fără un spațiu național propriu, era tocmai poporul cel mai numeros și, cu excepția grecilor

³ T. Capidan, *Românii nomazi*, București, 1931, p. 28 și urm.

și a albanezilor, cel mai vechi (deci cu cele mai adânci rădăcini în propriul său pământ), din sud-estul Europei.

2

Ceea ce atrage mai ales atenția celui ce analizează, cu spirit critic, aceste teorii despre păstoritul românesc, este constatarea că în studiile ce s-au scris în legătură cu acest subiect lipsește aproape cu totul *aprecierea cantitativă a fenomenelor cercetate*, care este singurul mijloc ce ne poate ajuta să deosebim fenomenele de masă de cele care au un caracter limitat sau excepțional. Această lipsă se constată începînd de la cercetarea etnografică. Dacă ne referim la situația din România, putem spune că problema pe care istoricii ar fi fost în drept a o aduce în atenția etnografilor, cerîndu-le să o rezolve cu precădere, date fiind implicațiile sale, era de a defini nu numai tipologic, ci și statistic, cele două mari categorii ale păstoritului de la nordul Dunării, cel transhumant și cel local (indiferent de variante); căci numai după ce s-ar fi cunoscut bine care a fost ponderea fiecăreia, se putea trece cu folos la acele generalizări care sînt utile și istoricului. Dar o asemenea preocupare n-a existat. Cu toate că astăzi avem mai multe scheme pentru tipologia pastorală românească ⁴, nu vom afla nicăieri date statistice *cu privire la categoriile stabilite* ⁵. În aceste condiții, continuă a fi foarte ușor să se ia excepția drept regulă.

Materialul statistic, care poate fi folosit în cercetările asupra păstoritului nostru, este relativ bogat. În el se găsesc referințe cu privire atît la păstori, cît și la obiectul păstoritului, adică la oi. Ca toate izvoarele de această natură, și statisticile noastre capătă un grad mai mare de exactitate și un conținut mai amplu abia către epoca modernă. Iată de ce este de preferat ca prelucrarea materialului statistic să se facă *mai întîi pentru această perioadă*, așa încît, comparînd între ele izvoarele cele mai sigure și mai bogate de care dispunem, să cîștigăm o orientare temeinică, la care să se poată raporta apoi referințele mai vechi, fragmentare și îndoielnice, care, luate singure, ne-ar putea face să greșim. Așa vom proceda în cercetarea de față.

Aici vom lăsa de o parte informația privitoare la Moldova și Transilvania — cu toate că pentru aceste țări ni s-au păstrat izvoarele cele mai vechi — și ne vom ocupa numai de sursele statistice referitoare la Țara Românească, deoarece teritoriul dintre Carpați și Dunăre joacă un rol deosebit în teoriile despre nomadismul și transhumanța românilor. Perioada cu o documentare statistică suficientă, analizată mai departe, cuprinde aproximativ 130 de ani și începe din timpul Regulamentului organic. Ce-i drept, în aceste izvoare nu se arată nemijlocit ponderea păstoritului transhumant față de cel local; dar, lîngă alte informații prețioase, ele ne ajută să rezolvăm indirect, așa cum vom vedea, și această problemă de bază.

⁴ Ultima, cu bibliografie, la Romulus Vuia, *Tipuri de păstorit la români*, București, 1964.

⁵ Date statistice privitoare la oi se întîlesc de altfel foarte rar în literatura păstoritului românesc. O excepție constatăm la E. de Martonne, care a dat astfel de date, pe județe, întovărășindu-le de o cartogramă, în *La Valachie*, Paris, 1902, p. 283 și 300.

Vom porni de la patru operații de recensămînt, care au avut loc în 1838 ⁶, 1860 ⁷, 1916 ⁸ și 1941 ⁹. Pentru aceeași perioadă, izvoarele pot fi înmulțite, mai ales cu material manuscris; dar informația ce s-ar adăuga astfel nu este esențială pentru ceea ce ne preocupă aici. Concluzia aceasta este valabilă și pentru răstimpul scurs între 1941 și zilele noastre.

În ce privește numărul oilor crescute de locuitorii din Oltenia și Muntenia propriu-zisă, în izvoarele de mai sus datele sînt prezentate după cum urmează: în 1838 și 1916 pe sate, plăși (respectiv plaiuri) și județe; în 1860 pe plăși și județe, iar în 1941 numai pe județe.

În 1838, numărul total al oilor, indicat în statistica din acest an, era în cifre rotunde de 1 805 000 de capete, urcîndu-se în 1860 la 3 750 000. Înmulțirea animalelor de muncă și rentă în epoca Regulamentului organic este un fenomen atestat de numeroase izvoare; dar marea diferență dintre cele două date nu se explică numai prin această înmulțire reală, ci și prin alte cauze ¹⁰, din care cea mai importantă este evaziunea statistică din 1838. În 1916, totalul oilor rămîne apropiat de cel din 1860, cifrîndu-se la 3 786 000 de capete, după care se ridică, în 1941, la 4 895 000 de capete.

Principala indicație pe care ne-o dau, pentru problema noastră, aceste patru izvoare statistice este repartitia teritorială a oilor. Potrivit teoriei despre transhumanța dintre Carpați și Dunăre, ne-am aștepta ca marea majoritate a oilor din Oltenia și Muntenia să se găsească în județele de munte, deoarece *păstorii transhumanți pe care îi cunoaștem din documente, din cercetări și pe temeiul tradiției au locuit în satele din vecinătatea munților, nu la șes sau pe Dunăre*. În loc să fie așa, materialul statistic descoperă situația neașteptată că majoritatea covârșitoare a oilor crescute de băștinași se găseau în județele dunărene (vezi tabelul nr. 1) ¹¹, unde ele nu puteau fi, în trecut, transhumate. În 1838, Gorjul avea 31 943 de oi, pe cînd în județul imediat vecin de la sud, Dolj, se găseau 130 330 de oi; Vîlcea avea 26 333 de oi, iar Romanaii 171 167; Argeșul avea 88 790, iar Telcormanul 260 125 etc.

Din Gorj pînă în Prahova, șase județe de munte cuprindeau 268 345 de oi, pe cînd din Dolj pînă în Ialomița cele șase județe dunărene complementare totalizau 905 302 oi. Așadar în județele de munte se găseau 22,8% din totalul oilor aflate în regiunea considerată în acest calcul, față de 77,2% în județele de cîmpie. În 1941, după o lungă perioadă în care condițiile din agricultură au determinat o repartitie mult mai echilibrată a oilor, relația de mai sus era totuși de 37,6%

⁶ *Statistica Țării Românești*, ed. Ion Donat și G. Releșan (în manuscris).

⁷ Recensămîntul lui Pop Marțian, în *Analele statistice pentru cunoștența părții muntene din România*, 1860, p. 41 și 47.

⁸ *Statistica animalelor domestice din aprilie 1916*, București, 1916.

⁹ Roman Cresin, *Recensămîntul agricol al României din 1941*, București, 1945, tab. 1 și 13.

¹⁰ Este probabil că în 1838 s-au numărat numai oile adulte, nu și micii, ca în celelalte recensăminte.

¹¹ Am scos din calcul județele Mehedinți, Olt și Rm.-Sărat, care din cauza poziției lor geografice, nu pot fi integrate unei scheme complementare, în care unui județ de munte să-i corespundă un județ de cîmpie, precum și județul Săcueni, desființat în 1844.

Tabelul nr. 1

Repartiția teritorială a oilor între 1838 și 1941 (cifre absolute)

a) Județe de munte

	Gorj	Vâlcea	Argeș	Muscel	D-ța	Prahova	Buzău
1838	31 943	26 333	88 790	40 214	44 639	33 426	118 911
1860	93 541	66 793	195 411	91 493	97 953	181 821	336 313
1916	135 881	113 967	183 625	77 623	78 798	164 363	290 164
1941	200 577	185 185	306 863	146 357	182 542	301 765	414 438

b) Județe de cîmpie

	Dolj	R-ți	Tel.	Vlașca	Ilfov	Ialomița	Brăila
1838	130 330	174 167	260 125	116 625	126 780	97 275	71 081
1860	285 100	286 472	382 556	202 714	215 446	418 013	293 768
1916	351 649	217 369	337 777	237 051	192 784	463 304	251 006
1941	458 925	301 159	432 258	296 833	249 210	528 399	325 515

pentru județele de munte, față de 62,4% pentru cele dunărene¹². Numai în colțul de răsărit al țării, *Buzăul*—județ de munte, dar și de cîmpie — a întrecut totdeauna micul județ *Brăila*.

Răspîndirea oilor, pe care o constatăm cînd le urmărim în cifre absolute, rămîne aproximativ aceeași și atunci cînd le calculăm proporția pe familii sau gospodării (vezi tabelul nr. 2). Toate acestea ne duc la o primă concluzie de caracter general: *în spațiul dintre Carpați și Dunăre, în timpul ultimilor 130 de ani, oile localnicilor, care vărau la munte și iernau în cîmpie, trebuie să fi fost cu mult mai puține decît cele crescute pe loc, care nu cunoșteau transhumanța.*

Constatările precedente se pot adînci prin analiza celui mai vechi din izvoarele folosite: statistica Țării Românești din 1838, care este în realitate primul recensămînt general al populației și agriculturii ce s-a făcut în Muntenia. Prioritatea sa față de recensămîntul lui Pop Marțian din 1859 — 1860 n-a fost recunoscută pînă acum, deoarece, rămînînd inedit, a fost confundat cu catagrafia fiscală a periodului al II-lea regulamentar, făcută în același an. Pentru problema noastră, statistica din 1838 este astăzi mult mai importantă decît recensămîntul lui Marțian (fără îndoială superior din punct de vedere al exactității), și aceasta nu numai fiindcă este mai veche, ci și pentru că documentele de înregistrare din 1859 s-au pierdut, ajungînd la noi doar centralizările, pe cînd cele din 1838 se păstrează în cea mai mare parte.

¹² Situația a continuat să fie relativ aceeași și după 1941. Vezi *Geografia economică a R.P.R.*, București, 1957, p. 261, unde se apreciază că, după Dobrogea, „regiunea cu cele mai multe oi ... este partea de est a Cîmpiei Române”.

Tabelul nr. 2
Cîte oi reveueau la o familie

a) Județe de munte

	Gorj	Vâlcea	Argeș	Muscel	D-ța	Prahova	Buzău
1838	1,2	1,0	4,0	2,9	1,8	2,4	8,8
1860	2,5	1,9	5,6	5,3	3,2	4,2	10,7
1916	3,2	2,5	3,9	3,0	1,6	2,6	5,7
1941	3,9	3,2	5,1	4,1	2,6	3,3	6,4

b) Județe de cîmpie

	Dolj	R-ți	Tel.	Vlașca	Ilfov	Ialomița	Brăila
1838	4,8	9,0	10,4	5,6	5,6	9,7	13,6
1860	5,9	9,8	13,1	7,7	4,0	22,7	22,7
1916	4,9	5,2	6,9	5,4	2,8	10,3	9,6
1941	4,6	5,2	5,7	4,6	3,0	8,4	10,2

În 1838 s-a recenizat, prin metoda directă, adică prin interogarea capului de familie, întreaga populație a țării, cu principalele caracteristici demografice (sex, vîrstă, neam, stare civilă, treaptă socială, situație față de bir, meșteșug etc.) și cu starea economică (inclusiv animalele). În legătură cu chestiunea ce ne preocupă, statistica cuprinde așadar două categorii de date: unele privesc pe păstori, adică pe acele persoane care se găsesc înscrise în recensămînt cu această meserie; altele se referă la locuitorii care, indiferent de ocupația declarată, posedau oi, ceea ce ne îngăduie a cunoaște numărul oilor din țară și repartitia lor pe familii, pe categorii sociale de proprietari și pe localități.

În ce-i privește pe păstori sau „ciobani”, cum li se spune regulat în acest izvor, numărul și caracteristicile lor personale nu pot fi încă precizate, deoarece statistica a fost prelucrată numai la nivelul *satului*, nu și la cel al *persoanei*. Putem spune totuși de pe acum că *persoanele înscrise cu ocupația de cioban se întîlnesc numai excepțional în statistică*. Chiar în satele în care exista un număr mare sau foarte mare de oi, locuitorii s-au declarat *plugari* sau, cînd era cazul, cu meserii sătești tradiționale: *cizmari*, *cojocari*, *olari*, *rotari*, *chirigii* etc. Aceasta înseamnă că sătenii considerau ocupația de crescător de oi ca făcînd parte din ocupația lor principală de agricultori, la fel cu creșterea vitelor mari și cu celelalte munci din gospodărie. O altă constatare privește vîrsta persoanelor declarate *ciobani*: în cea mai mare parte a țării, aceștia sînt aproape numai copii sau tineri necăsătoriți, de 15 — 16 ani, ceea ce arată că oile se întorceau seara în sat, sau că, în orice caz, nu plecau de pe moșia satului, căci dacă ar fi călătorit departe, gospodarii nu și-ar fi lăsat turmele în seama unor nevîrstnici.

În întreaga țară, față de 384 000 de familii se găseau, după cum am văzut, 1 805 000 de oi, revenind 4,7 oi de familie. În mediul rural această proporție era de 5 oi pentru o familie. Mica deosebire constatată, din acest punct de vedere, între mediul rural și proporția pe țară, se datorește, pe de o parte, slabei concentrări a locuitorilor în orașe și târguri, iar pe de alta caracterului încă profund rural al unei importante părți din populația așezărilor cu statut urban; căci dacă existau și orașe în care numărul oilor era cu totul neînsemnat, găsim în schimb altele unde proporția oilor pe cap de familie întrecea cu mult media pe țară, ca de exemplu *Buzăul*, în care față de 809 familii constatăm 9 057 oi, adică 11,7 oi de familie. În Oltenia se găseau mai puține oi pe cap de familie decât în Muntenia propriu-zisă (3,6 față de 5,4). Oile erau, în 1838, cum au fost de altfel totdeauna, mai numeroase în răsăritul acestui spațiu geografic decât în apusul său.

Distribuția oilor din mediul rural pe sate (vezi tabelul nr. 4) arată că în țară, din cele 3 405 așezări pentru care s-a putut face acest calcul¹³, 152 de sate (adică 4,4 % din total) erau lipsite de oi, iar alte 355 de sate (10,4 %) aveau mai puțin de 25 de oi. Urmău 249 de sate cu cîte 25 — 49 de oi și 358 de sate cu 50 — 99 de oi (aceste două grupe reprezentînd la un loc 17,8 % din total). Așadar, în aproximativ o treime din satele țării (mai precis în 32,6 %) fie că nu existau oi, fie că se aflau mai puțin de 100 de oi într-un sat. Grupa cea mai mare de sate, din scara de proporții a tabelului nostru, o formează cele 1 331 de sate (reprezentînd 39 %), în care se găseau de la 100 la 499 oi, urmată de 500 de sate (14,7 %) avînd de la 500 la 999 oi. Alte 449 de sate (11,4 %) aveau de la 1 000 la 4 999 de oi. În sfîrșit, mai găsim 17 sate în care se aflau între 5 000 și 9 999 de oi și un sat, *Slobozia* de pe Dîmbovnic (azi în r. Costești), care avea 12 553 oi. La un loc, satele cu peste 1 000 de oi reprezentau 14 % din totalul așezărilor rurale.

Am văzut că un fenomen permanent, constatat la toate nivelurile cronologice analizate aici, a fost marea deosebire, în ce privește numărul oilor, dintre județele de munte și cele de la Dunăre. Această deosebire este și mai izbitoare dacă considerăm datele din 1838 pe plăși și plaiuri; căci pe cînd în zona de munte și deal existau 10 asemenea împărțiri administrative în care reveneau de familie de la 0,2 la 0,9 oi (adică mai puțin de o oaie de gospodărie), la șes erau 13 plăși în care, pentru o familie, reveneau între 10 și 25 de oi. Dar principala orientare geografică ne-o dă, cu ajutorul hărții care însoțește studiul de față, analiza pe sate. Ea dezvăluie următoarea situație :

a) La nord, sub regiunea cu pășune alpină, care în 1838 era cuprinsă în așa-numitele plaiuri (unități administrative corespunzătoare plășilor din restul țării), se găseau oi, relativ numeroase, *numai într-un anumit număr de sate*. Aici aflăm și trei din cele 84 de sate din țară cu peste 2 500 de oi. După ceea ce știm din documente și din cercetările etnografilor, aproape toate turmele mari, originare din plaiuri, erau ale *ungurenilor* sau *mocanilor* veniți în cursul timpului mai ales din Marginea Sibiului și din Țara Bîrsei

¹³ Lipsesc satele din jud. Ialomița și cele din plasa Dumbrava jud. Dolj (material pierdut).

și așezați pe versantul sudic al Carpaților¹⁴. Ei practicau transhumanța, vărîndu-și oile în munții luați în arendă și iernîndu-le la cîmpie. Dintre satele de băstinași, despre unul singur, *Areful*, s-a arătat pînă acum că făcea de asemenea păstorit transhumant¹⁵, probabil sub influența ungurenilor. În rest, moșnenii posesori de munți fie că își învoiau oile la „ungurenii” arendași, fie că le duceau vara la munte, în stîne proprii. Iernatul se făcea la conace, unde își aveau strîns finul. Moșnenii practicau, cu alte cuvinte, ceea ce etnografia numesc „păstorit agricol cu stîna la munte”¹⁶. Așadar, în afară de arefani (și probabil de alte puține excepții nesemnalate încă), băstinașii din plaiuri (în majoritate moșneni) nu practicau transhumanța și nu creșteau decît puține oi, mai ales dacă nu aveau drepturi în munți. Oile din plaiuri reprezentau numai 10,2% din oile Țării Românești, iar media pe cap de familie atingea de-abia 3,9 oi, rămînînd sub media pe țară (5 oi de familie). Trebuie subliniat însă în mod deosebit că în aceiași munți ai Țării Românești pășteau și turmele transhumante ale „ungurenilor” locuitori ai Transilvaniei, *care erau mult mai numeroase decît ale „ungurenilor” din Muntenia și Oltenia*.

b) Sub plaiuri, între Baia de Aramă și Munții Buzăului, se găsea o a doua zonă, care cuprindea majoritatea satelor lipsite de oi, sau cu oi foarte puține, precum și toate plășile unde revenea mai puțin de o oaie de familie. Practic, aici nu existau nici turme, nici păstori, puținele oi fiind evident ținute la un loc cu celelalte animale din gospodărie. Rarele sate cu oi mai numeroase erau așezări în care se aflau și mici colonii de „ungureni”. Despre această regiune mai trebuie spus că forma zona cu cea mai deasă populație rurală și cu cele mai numeroase sate vechi din Țara Românească. Ea cuprindea de asemenea majoritatea satelor moșnenești de la sud de Carpați.

c) Restul țării, format din Cîmpia Română cu șesul Olteniei, cuprindea covîrșitoarea majoritate a oilor ce se creșteau de locuitorii Principatului muntean. Aceste oi nuse aflau nici ele repartizate egal pe teritoriu. Densitatea cea mai mare o aveau unele părți din Bărăgan și insulele de antestepă dintre Pitești, Roșiorii de Vede și Slatina, iar cea mai mică zona vechiului codru din Vlașca și Ilfov. Nu se cunosc informații potrivit cărora, în trecut, turmele crescute de băstinași în aceste părți ar fi migrat; dar este posibil ca cercetările viitoare să arate că unele mici colonii de „ungureni”, așezați în satele cîmpiei, au continuat să-și ducă oile la vărat în munte și după stabilirea lor definitivă la șes.

Am spus că statistica din 1838 ne oferă posibilitatea de a cunoaște și alte două aspecte ale creșterii oilor în Țara Românească: *starea socială a posesorilor de oi și repartitia oilor pe gospodării*. Cum însă materialul n-a

¹⁴ Acești „ungureni” au format de obicei sate care le poartă numele, în toponimice simple (*Ungureni*) sau compuse (*Novacii-Ungureni*, *Vaideii-Ungureni*, *Poseștii-Ungureni*. Cf., în opoziție cu acestea, numele *Novacii* —, *Vaideii* —, *Poseștii* —, *Pămînteni*). O parte din ei se păstrează și astăzi neamstecați cu pămîntenii. În Țara Românească s-au așezat și alți „ungureni”, care nu erau păstori, dar este probabil că toți cei din plaiuri au avut această ocupație.

¹⁵ R. Vuia, *op. cit.*, p. 180—181.

¹⁶ *Ibidem*, p. 68 și urm.

fost prelucrat pînă astăzi la nivelul persoanei și al gospodăriei, trebuie să căutăm deocamdată lămuriri pe căi indirecte sau să recurgem la sondaje. În ce privește prima problemă, sîntem ajutați de faptul că datele privitoare la gospodăria rurală a boierilor, mănăstirilor și arendașilor din 14 județe, pentru care se păstrează materialul de înregistrare, au și fost prelucrate. Constatăm astfel că, în aceste județe, 561 de gospodării rurale boierești posedau 15 761 de oi, că mănăstirile (din care însă cîteva n-au fost recenzate) aveau 9 435 de oi, și, în sfîrșit, că 875 de arendași aveau la rîndul lor 14 885 de oi. Împreună, toate aceste trei categorii posedau 40 081 de oi, din 1 435 171 de oi, cîte se găseau în cele 14 județe (adică 2,7 %). Aceasta înseamnă că boierii, mănăstirile și arendașii nu creșteau, decît în mod excepțional, oi în gospodăriile lor, proporția oilor deținute de ei fiind neînsemnată. Prin urmare, în 1838, oile din Țara Românească erau ale sătenilor.

Pentru cea de-a doua problemă am prelucrat datele privitoare la patru sate mai reprezentative. Două dintre ele, *Rucărul* (r. Muscel) și *Voineasa* (r. R. Vilcea), se găsesc în zona alpină și erau locuite în 1838 numai de moșneni posesori de munți. Celelalte două, *Mozăceni* și *Slobozia* (r. Costești), se află într-o zonă de antestepă, primul fiind un sat mixt, de moșneni și clăcași, iar al doilea, care este satul cu cele mai multe oi din țară, numai de clăcași. În *Slobozia* locuia și un arendaș care nu făcea el însuși agricultură, dar creștea un mare număr de animale : 46 de cai, 40 de boi, 85 de vaci, 30 de capre, 700 de porci, 14 bivoli, 10 măgari, plus 100 de oi.

În toate aceste sate se găseau locuitori care nu posedau oi (reprezentînd de la 6,2 la 50,9 % din totalul locuitorilor). Cele mai mari grupe de gospodării erau cele cu mai puțin de 100 de oi. În *Slobozia* se găseau 6 familii care aveau între 300 și 399 de oi, iar în *Rucăr* o familie care avea peste 400 de oi ; dar chiar acolo, majoritatea oilor se aflau dispersate într-un mare număr de gospodării, nu se concentrău numai în mina cîtorva locuitori (vezi tabelul 3).

Constatările de mai sus se pot rezuma astfel : a) oile din plaiuri — unde se găsea masa oilor transhumante — reprezentau în 1838 aproximativ 10 % din totalul oilor Țării Românești ; dar, deoarece în plaiuri erau și oi care nu migrau, proporția reală a oilor transhumante trebuie să fi reprezentat chiar mai puțin de o zecime din oile crescute de locuitorii țării¹⁷ ; b) ciobanii transhumați, locuitorii ai Țării Românești, erau, cu excepții neînsemnate, „ungureni” sau „mocani” imigrați din Transilvania ; c) moșnenii din zona de dealuri din nord-vestul Țării Românești creșteau foarte puține oi (aveau în schimb capre și porci) ; d) masa oilor se găsea în cîmpie, concentrată mai ales în cîteva zone de stepă și de antestepă. Pentru locuitorii băștinași ai Țării Românești, creșterea oilor era, așadar, o ocupație importantă la șes, nu la munte ; e) afară de „ungureni”, majoritatea persoanelor declarate, la recensămîntul din 1838, cu meseria de „cioban”, erau copii și tineri, ceea ce înseamnă că turmele lor pășteau în raza satului de origine.

¹⁷ Concluzia aceasta mi se pare întemeiată, cu toate că existau în țară și cîteva sate de ungureni transhumați în afara plaiurilor.

Tabelul nr. 3

Distribuirea oilor pe familii, în patru sate, în 1838

Satul	Numărul familiilor	Fără oi	Numărul oilor															
			1	9	10—24	25—49	50	99	100—149	150—199	200—249	250	299	300—349	350	399	400	și peste

Sate de munte

1. Rucăr (j. Muscel)	369*	188	44	89	22	17	4	3	—	1	—	—	1
2. Voineasa (j. Argeș)	80**	32	18	19	9	1	1	—	—	—	—	—	—

Sate de cîmpie

3. Mozăceni (j. Argeș)	286	89	29	66	69	26	6	1	—	—	—	—	—
4. Slobozia (j. Argeș)	209***	13	3	51	54	50	17	8	4	3	4	2	—

* Exclusiv 7 familii de țigani robi care nu posedau oi.

** Idem 2 familii.

*** Idem 88 de familii.

Concordanța, oglindită în tabelele 1 și 2, între datele celor patru recensăminte pe care le-am analizat, ca și faptul că cele mai multe indicații privitoare la distribuția oilor pe sate, ale statisticii din 1838, sînt confirmate de statistica animalelor domestice din 1916, care dă și ea numărul oilor pe sate, formează dovada că, în ce privește aspectul pe care l-am urmărit aici, *stările din 1838 au rămas aceleași în tot cursul istoriei moderne a României*. Cu alte cuvinte, în cei 130 de ani din urmă, „pămîntenii” din Oltenia și Muntenia n-au practicat transhumanța, care a fost specifică „ungurenilor”¹⁸, atît celor așezați la sudul Carpaților, cît și celor care veneau cu turmele de peste munte, oile acestora din urmă fiind cele mai numeroase. Datorită condițiilor din agricultură, create mai ales de împrăștierea succesivă, un număr din ce în ce mai mare de „ungureni” și-au părăsit ocupația tradițională, ceea ce a micșorat tot mai mult ponderea păstoritului transhumant.

3

Care a fost însă situația înainte de epoca regulamentară și de începutul secolului al XIX-lea? Pentru Țara Românească nu se cunosc, privitor la oi, izvoare statistice mai vechi de anul 1800, care să poată fi folosite pentru analize *similare celor precedente*. Sîntem de aceea obligați să apelăm la alte surse de informație și în special la documentele interne. Prin natura

¹⁸ Vezi și observația făcută de Mara N. Popp, *Ciobănia din dreapta Oltului*, București, 1933, p. 3: „Cel puțin în Oltenia, ciobănitul este o ocupație exclusivă a ungurenilor”.

lor, aceste acte au însușirea de a reflecta obiectiv realitatea (n-au scopuri „istorice”) și de aceea peisajul economic și social pe care îl putem reconstitui astfel este veridic. Cantitatea acestui material istoric, mică pentru secolul al XIV-lea și al XV-lea, crește mult în veacurile ce urmează, ajungând în secolul al XVIII-lea de-a dreptul copleșitoare. Ceea ce reiese, din toate aceste documente, ca un fapt în afara oricărei îndoieli, este că populația rurală din Țara Românească trăia în așezări stabile (în sate pe care le constatăm, într-o proporție impresionantă, existând secole în șir, sub același nume și în același loc) și că practica agricultura îmbinată cu creșterea vitelor. Țăranii nu-și părăseau așezările decât dacă fugeau de exploatarea feudală și de fiscalitate. Acești fugari nu treceau granița decât dacă locuiseră în sate de margine, căci un exod al locuitorilor din mijlocul țării, care ar fi trebuit să călătorească zile și săptămâni întregi cu bagaje și vite pînă la unul dintre hotare, este de neconceput: fugarii ar fi fost fără îndoială opriți pe drum de oamenii stăpînirii și de cordonul de sate de la graniță, care aveau obligația drastică de a opri pe pribegi. „Spargerea satelor” însemna deci mai ales fuga locuitorilor pe alte moșii, uneori destul de apropiate, dar unde ei nu puteau fi găsiți cu ușurință. Fenomenul a fost caracteristic îndeosebi cîmpiei. Fuga țăranilor din satele de origine nu însemna că ei își părăseau și ocupația de plugari spre a deveni păstori, nomazi sau transhumanți. Cînd îi regăsim în slobozii, ei continuă să fie tot agricultori. *Băjenia, fenomen cu aspecte regionale, n-a schimbat proporția dintre agricultori și păstori.*

Caracterul agricol al populației din Țara Românească nu poate fi pus la îndoială pentru nici o perioadă cuprinsă în răstimpul din care ne-au rămas acte interne. În această privință este lămuritoare împrejurarea că în cele circa 6 000 de documente de acest fel din secolele XIV—XVI — adică în materialul cel mai vechi pe care îl avem —, nu se găsește decât un act în care sînt menționați, în treacăt, păstori, și aceasta în Balta Ialomiței¹⁹, veche regiune de iernat a „ungurenilor”.

Sublinierea caracterului agricol al țărănimii noastre în ultimele șase veacuri ar fi inutilă dacă nu ne-am întîlni iarăși, chiar pentru o epocă relativ nouă, cu o altă teorie, după care locuitorii Principatelor Române ar fi fost, încă în secolul al XVIII-lea, o populație de păstori nestatornici, seminomazi, semisălbatici, care nu era în stare să se adapteze vieții organizate²⁰. Teza, formulată în pragul secolului nostru de istoricul maghiar burghez Jancsó Benedek și amplificată apoi de cei ce l-au urmat, căuta să convingă pe contemporani că numărul mare al românilor din Transilvania se datorește venirii lor din Principate în epoca fanariotă. Această emigrare, cauzată de exploatarea feudală și de stoarcerile fiscului, ar fi fost posibilă datorită tocmai caracterului pastoral și neașezat al populației din Țara Românească și Moldova. În fond, avem de-a face cu aceeași

¹⁹ Documente privind istoria României, B. Țara Românească, veac XIII—XV, p. 50.

²⁰ Vezi D. Prodan, *Teoria imigrației românilor din Principatele Române în Transilvania, în veacul al XVIII-lea*, Sibiu, 1944, p. 13. Studiul cuprinde numeroase citate din autorii teoriei, ca cel următor: „elemente păstorești, fugare, semisălbatic, seminomad”, p. 10—11. Vezi și cap. „Păstorit-nomadism”, p. 123 și urm.

teorie a nomadismului pastoral românesc, aplicată la două epoci diferite, din care pentru prima se putea cel puțin invoca lipsa izvoarelor scrise.

Dar și în vremea mai veche a existat, în Țara Românească, un element prin excelență pastoral și transhumant: aceiași „ungureni” sau „mocani” constatați pentru secolul al XIX-lea, care treceau munții cu turmele, pe temeiul unor așezăminte de vamă străvechi și arendau, din tată în fiu, pășunea alpină de la proprietarii ei din țară. Într-unele locuri, ca la izvoarele Lotrului, aceste arendări succesive i-au făcut ca, de la o vreme, să se considere stăpîni deplin ai munților²¹. Încă de atunci, o oarecare parte din „ungureni” sau „mocani” se așezaseră la sud de Carpați, în sate care, după cum am spus, le purtau numele. Primul din aceste sate apare în domnia lui Mircea cel Bătrîn (i s-a zis mai întîi *Ugrii*, apoi *Ungurei* și *Ungureni*). În documentele de pînă la 1625, din care cunoaștem aproximativ 3 000 de sate, găsim doar șase numite *Ungureni*²², pe cînd după această dată mai apar 80²³, cele mai multe după 1700 (fig. 1). Românii din Transilvania care au înființat aceste sate n-au fost, în toate cazurile, păstori; dar chiar așa, creșterea numărului de sate numite *Ungureni* — care reflectă intensitatea generală a imigrării transilvănenilor în Țara Românească²⁴ și răstoarnă astfel teoria Benedek — oglindește implicit înmulțirea, aici, a păstorilor transhumanți²⁵; iar această înmulțire atestă, la rîndul ei, că intensitatea transhumanței în spațiul dintre Carpați și Dunăre a crescut în veacurile la care ne referim. Cu toate acestea, numărul păstorilor propriu-ziși a rămas totdeauna neînsemnat: în 1720, administrația austriacă a conșcris un număr de 587 de persoane sub titlul de „servitori și păstori”²⁶, — ceea ce înseamnă că numai o parte din aceștia erau păstori.

Cît despre repartitia teritorială a oilor, ea a fost, desigur, analogă celei pe care am găsit-o în secolul al XIX-lea. Modificările au mers aici în direcția micșorării proporționale a numărului de oi din cîmpie, nu

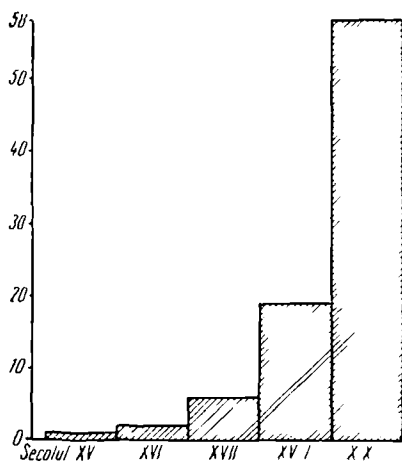

Fig. 1. — Apariția în documente a numelui de sat *Ungureni* (pe secole).

²¹ Ion Donat, *Hotarele Otteniei* (cu bibliografie), în *Arhivele Otteniei*, XVI (1937), p. 236.

²² *Indicele numelor de locuri* al colecției citate (veacurile XIII—XVI și 1601—1625).

²³ Inclusiv satele numite *Mocani*. Lista lor se va da, cu noi analize, în alt loc.

²⁴ Această imigrare a provocat, în unele locuri, proteste din partea vechilor locuitori ai țării. Un text ne păstrează, de pildă, următoarea exclamație dezaprobată: „Tota Transilvania ad nos venit” (Ion Conea, *Tota Transilvania ad nos venit*, Craiova, 1942).

²⁵ Vezi și o observație mai veche, la D. Prodan: „Nu Țările Române alimentează păstoriul ardelean, ci, dimpotrivă, Ardealul alimentează păstoriul din țările române” (*op. cit.*, p. 126).

²⁶ C. Giurescu, *Material pentru istoria Otteniei sub austriaci*, vol. I, p. 475—476, citat de Prodan, *op. cit.*, p. 141.

dimpotrivă. Această micșorare a fost provocată mai întâi — fie și temporar — de războaiele antiotomane din secolul al XVIII-lea și de la începutul celui următor, al căror teatru a fost îndeosebi cîmpia Dunării; iar în al doilea rînd, de „revoluția agrară”, care după 1829, ca și în urma împrăștiării din 1864, a modificat adînc relația dintre izlaz și suprafața arată.

În concluzie, se poate spune că nici pentru secolele XIV—XVIII nu descoperim vreo dovadă că populația originară din Țara Românească ar fi practicat alt fel de păstorit decît cel agricol, bazat pe mișcări de mică amploare. Și în această perioadă, transhumanța pastorală a caracterizat numai pe „ungureni” care veneau din Transilvania, sau care erau așezați într-un număr de sate, la sud de Carpați. Transhumanța a fost, cu alte cuvinte, și în secolele XIV—XVIII, un fenomen limitat din punct de vedere economic și excepțional din punct de vedere etnografic.

Situația existentă în ultimele șase veacuri nu oferă, așadar, nici un argument pentru teza că protopărinții românilor, care au creat voievodatele din secolul al XIII-lea și Țara Românească, ar fi fost păstori transumanți sau nomazi. Diploma din 1247 se referă de altfel, în mod evident, la o populație agrară statornică.

4

Constatările la care am ajuns nu se potrivesc cu concluziile ce se pot abstrage din anumite opere scrise în legătură cu viața pastorală a românilor și nici cu cele mai multe dintre cercetările etnografilor. Cu drept cuvînt constată Tiberiu Morariu, în prefața tipologiei pastorale a lui Romulus Vuia, apărută recent : „În trecut, ocupațiile poporului român nu au fost studiate în complexitatea lor, neglijîndu-se nu numai activitatea productivă de bază, care a fost agricultura, ci și tipurile mai însemnate de păstorit... În cercetarea păstoritului românesc, atenția s-a îndreptat înainte vreme îndeosebi asupra celui transhumant, deși în realitate el a fost practicat doar de un număr restrîns de sate... Exagerările care s-au făcut în această privință... atît în țară, cît și peste hotare, au dus la crearea unei imagini false asupra sensului și proporțiilor acestei îndeletniciri din trecut a poporului român, implicînd și anumite concluzii eronate asupra dezvoltării istoriei sale”²⁷.

La fixarea acestei „imagini false” au contribuit atît cauzele amintite în capitolele precedente, cît și un număr de factori la fel de străini de cercetarea științifică. Astfel, admirația provocată de frumusețea baladei *Miorița*, (a cărei origine populară este discutabilă) a determinat pe cîțiva fierbinți exegeți ai ei să pună, fără a-și îngădui măcar vreo îndoială, semnul egalității între român și păstorul *Mioriței* (despre care textul ne sugerează că era transhumant), ca și între *pămîntul românesc* și „*spațiul mioritic*”. Dintre cei mai vechi, Ovid Densusianu a muștrat sever pe istoricii timpului său fiindcă pretindeau că „țăranul nostru ar fi fost altădată în primul rînd agricultor..., falsificînd fapte elocvente din trecutul nostru”. Dacă

²⁷ Romulus Vuia, *op. cit.*, p. 5.

ar fi fost cum zic istoricii, remarca el, „o enigmă, o surprinzătoare răsărare de poezie ar apărea atunci... minunatele versuri ale *Mioriței*, pentru că cum ne-am putea închipui că un popor de plugari ar fi ajuns să conceapă o poezie de o așa admirabilă viziune păstorească?”. Densusianu sublinia de asemenea că „e o anomalie, o contradicție, ca pe de o parte să credem că ne coborim din strămoși plugari, iar de alta să punem în fruntea poeziei noastre rustice o baladă păstorească, să o socotim ca expresia cea mai înaltă a sufletului celor de la țară, creația noastră clasică în gen popular”²⁸. Un număr de alți autori au căutat să explice prin transhumanță sau chiar prin nomadism pastoral condițiile de naștere ale poporului român, caracteristicile lui sufletești fundamentale („matricea sa stilistică”), existența toponimiei slave în România etc. Frecvența acestor teze în lucrările cercetătorilor noștri explică, într-o anumită măsură, de ce peste hotare au apărut altădată, și apar încă, lucrări în care protoromânii sînt prezentați ca nomazi.

În legătură cu teoreticienii români ai transhumanței și ai păstoritului nomad este caracteristică următoarea constatare : nici unul dintre acești teoreticieni n-a fost istoric propriu-zis. Faptul are și un aspect metodic. În reconstituirea trecutului, istoricul este obligat, prin însăși metoda sa, să țină seama de *totalitatea informației existente*, el nu-și poate îngădui să pretindă că a găsit explicația unei anumite situații, dacă această explicație este contrazisă de întregul context al istoriei. Teoriile de care ne-am ocupat sînt însă soluții unilaterale ale unor probleme rupte artificial de ansamblul din care fac parte. Nu este de mirare deci că autorii acestor teorii, care nu se puteau articula cu masa cunoștințelor despre trecut, s-au aflat, ca Densusianu, în dezacord cu istoricii.

5

Constatările precedente arată un fapt de care nu s-a ținut suficient seama pînă acum : planificarea cercetărilor de teren privitoare la păstorit nu se poate face, în bune condiții, decît dacă este cunoscută situația din țară, cel puțin în ce privește densitatea oilor și frecvența păstoritului ca meșteșug. S-a văzut că recensămintele noastre moderne cuprind asemenea informații, dar ele n-au fost luate în seamă nici atunci cînd fuseseră tipărite. Aceste informații s-ar fi putut completa apoi prin anchete speciale, din care una ar fi fost util să se refere la păstori transhumanți contemporani ; căci este greu de justificat faptul că, cu toată importanța nemăsurată ce s-a acordat acestei teme, noi nu cunoaștem nici măcar numărul păstorilor de azi care în cursul vieții lor au călătorit cu turmele între munți și locurile de iernat din cîmpie. Studiul transhumanței actuale ar trebui să pornească de la anchetarea acestora, de la cunoașterea vieții lor și a condițiilor concrete în care și-au exercitat ocupația.

O asemenea bază de informație, mai ales statistică, ar fi oferit orientări utile în ce privește satele unde urma să se cerceteze și ar fi sugerat, în același timp, o serie de analize comparative între tipurile de păstorit

²⁸ Ovid Densusianu, *Viața păstorească în poezia noastră populară*, ed. a 2-a, București, 1943, p. 29—30.

specifice unor regiuni anumite, ceea ce ar fi pus pe etnografi în fața unor probleme noi. Pe de altă parte, este probabil că cunoașterea ponderii reale a transhumanței și a datelor de ansamblu despre păstoritul contemporan ar fi împiedicat, în bună măsură, îndelungatul joc de ipoteze cu privire la locul deținut de această ocupație în viața economică a poporului român.

Valoarea de orientare a datelor statistice este, în anumite privințe, cu atât mai mare cu cât aceste date sînt mai vechi. Iată de ce în viitor materialul de cifră ce se referă la obiectul păstoritului, adică la oi, ar trebui prelucrat în întregime. Cîștigul practic al procedării este arătat, pentru Țara Românească, de harta și tabelul statistic despre situația din 1838, ce însoțesc acest studiu și care nu numai că ridică, pentru etnograf, probleme nepuse încă, dar îi semnaleză în același timp și regiunile unde va putea încerca să le rezolve.

Din punct de vedere istoric, ar fi de cel mai mare interes să se întocmească în primul rînd o *monografie completă a transhumanței*. Nevoia de a cunoaște bine limitele și ponderea fenomenului în vremea noastră impune, cum am arătat, identificarea exactă, pe teren, a tuturor persoanelor și grupurilor sociale (sate, familii) care au, sau au avut în trecutul apropiat această ocupație. Considerat în general, păstoritul transhumant este o meserie care se moștenește din tată în fiu, ceea ce ar trebui exemplificat printr-un număr cît mai mare de genealogii de păstori. În Transilvania, această ocupație caracterizează pe locuitorii unui mic număr de sate de la nord de Carpații Meridionali, care se deosebesc izbitor de marea masă agricolă a românilor ardeleni. „Ungureni” sau „mocanii” formează o categorie etnografică aparte, care poate fi cercetată ca o unitate. S-a văzut însă că într-unele cazuri, ca în cel al *Arefului*, pămîntenii au îmbrățișat și ei această ocupație, în condiții care nu sînt suficient lămurite. Mult mai des vom întîlni însă „ungureni” pierduți în masa băștinașilor, pe întreaga arie a transhumanței. Nu numai regiunile vecine cu munții, dar și Cîmpia Română sînt pline de vechi neamuri de „ungureni” veniți cu turmele, care au trecut la agricultură sau la alte ocupații. Această trecere s-a făcut lent și adesea a avut reveniri. *Vor fi fost cazuri cînd grupe sau indivizi răzleți, așezați la cîmpie, au continuat o vreme să practice transhumanța*. Faptul s-ar cere studiat în ce privește însemnătatea și urmările sale.

Evoluția în timp a transhumanței trebuie urmărită cu cea mai mare atenție, pe baza tuturor izvoarelor unde se găsește menționată. Spre a se pune capăt, în sfîrșit, speculațiilor fără bază istorică, ar fi util ca aceste izvoare (tipărite și manuscrise) să fie adunate într-o culegere specială, care probabil nu va avea un cuprins prea bogat, căci documentele despre păstori și turmele în transhumanță sînt rare și au, în Țara Românească și Moldova, un conținut limitat îndeosebi la chestiuni care privesc vama de la graniță, calitatea de sudiți a ungurenilor, arendarea terenurilor de pășunat și trecerea turmelor prin sate.

Apariția, în mijlocul neamului românesc, agricol și sedentar, a unui grup specializat în păstoritul transhumant, ridică probleme ce vor trebui încă studiate. Fenomenul a avut, evident, un caracter de excepție: în

Oltenia se spune, cu ironie, despre pămînteanul devenit păstor, că „s-a băgat ungurean la oi” (ceea ce mai arată că și astăzi „categoria etnică” poate ajunge să denumească, la fel ca în evul mediu, meseria de păstor); dar, deși excepțional, fenomenul nu este unic: în România au existat sate și grupe de sate specializate în diverse meserii, cu o greutate economică mai mică decît cea a păstoritului transhumant, totuși demnă de luat în seamă.

O altă variantă de păstorit, relativ neînsemnată ca pondere, dar a cărei cercetare ar avea, pentru istoric, o importanță deosebită, dacă s-ar face unitar, este păstoritul de munte bazat pe mișcări de mică amploare. Indiferent de tipurile pe care le poate distinge etnograful, caracteristica dominantă a acestui păstorit rămîne faptul că oile și oamenii care le cresc sînt închiși tot timpul anului în regiunea munților: vara la stîină, pe înălțimi mari, apoi în zone de popas la urcat și coborît și, în sfîrșit, în sat sau în apropierea acestuia, acolo unde se strînge finul pentru iarnă. Deoarece contactul cu lumea de la șes a fost aici rar și neînsemnat, influențele primite în tehnică și terminologie trebuie să fi fost puține, ceea ce ne permite să presupunem că acesta este cel mai arhaic și mai curat păstorit românesc. Legăturile sale cu agricultura străveche a regiunii și anumite aspecte caracteristice, menționate mai departe, ne duc către această ipoteză.

Păstoritul din cîmpie, care a avut cea mai mare importanță economică, ridică la rîndul său noi probleme de cercetare. Pînă acum, întrucît nu se cunoaștea modul de repartitie teritorială a oilor, aceste probleme nu puteau fi sesizate. Dar, mai întîi, simpla aglomerare *într-un sat* a unui număr de oi, care întrecea de 5—6 ori pe al celor *dintr-o plasă* cu oi puține, trebuie să fi creat acolo situații specifice, care au fost rezolvate tehnic într-un chip deosebit. Se impune deci ca etnografia acestor sate să fie cercetată, cu atît mai mult cu cît este probabil că ele au încă situație de vîrf. Apoi faptul că satele cu oi foarte multe s-au găsit în anumite părți ale cîmpiei, în stepă și în „cîmpuri”, pe cînd în zona vechiului codru dinspre Dunăre numărul oilor a fost neînsemnat (în pădure nu se putea face păstorit *mare*), ridică într-un mod mai direct decît s-a făcut pînă acum problema relațiilor cu mediul și totodată unele probleme istorice.

Am văzut că, după cît se știe, oile originare de la șes ale „pămînturilor” nu părăsesc hotarul satului decît cel mult spre a pășuna pe moșii vecine. Acest păstorit va trebui cercetat în comparație cu celelalte tipuri atît în ce privește laturile tehnice, cît și ca terminologie. În legătură cu aspectul din urmă se pot semna de pe acum cîteva fapte caracteristice. La mijlocul secolului trecut, așezările păstorești care apăreau în toponimia vremii sub numele de *Stîna* (în formă simplă sau cu un determinativ, ca în *Stîna Mare*, *Stîna lui Pătru*) se găseau, afară de trei excepții, numai în zona alpină, cum rezultă dintr-o hartă topografică ridicată în 1857²⁹, după care am întocmit schița alăturată (fig. 2). Pe de altă parte, toponimicele *Odaia* și *Tîrla*, extrase dintr-un bogat material de documente și hărți privind veacurile XIV—XIX, apar numai în cîmpie, iarăși cu trei

²⁹ Ridicarea lui Fligely, litografiată în 1864 sub titlul *România Meridională*, 110 foi, scara 1 : 57 600 (Cabinetul de hărți al Academiei). În documentele interne și în hărțile mai vechi decît aceasta, stîinile nu au fost menționate decît excepțional.

excepții³⁰. Vuia a constatat și el, pentru primele decenii ale veacului nostru, că adăposturile ciobănești din cîmpie: *saivanul*, *zăvada*, *surla* și *perdeaua* „erau atît în ce privește numele, cît și construcția, puțin cunoscute și răspindite în păstoritul de la munte”³¹. În alt loc, tot el mai arată că pe atunci „în Cîmpia Dunării stîna se numea *perdea* sau *tîrlă*”³². Așadar,

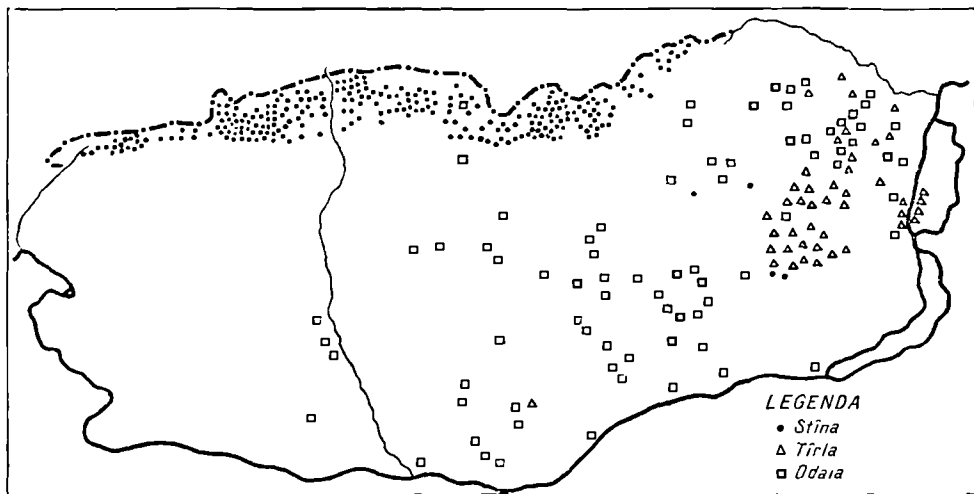

Fig. 2. — Răspîndirea toponimicelor: *Stîna*, *Tîrlă*, *Odaia*.

cel puțin în vremea mai veche, așezarea păstorească se chema, la munte, cu un termen despre care s-a spus că este o moștenire a substratului, un cuvînt dac³³, iar la șes cu mai mulți termeni de împrumut, din care cel puțin *odaie* este cuman³⁴. Existența acestui paralelism terminologic amintește un altul, din același domeniu al păstoritului. În româna populară crescătorul de oi este numit, în mod obișnuit, printr-un termen latin :

³⁰ Ion Donat, *Cîteva aspecte geografice ale toponimiei din Țara Românească*, în *Fonetică și dialectologie*, IV (1962), p. 123—126. Vezi schița de mai sus.

³¹ Vuia, *op. cit.*, p. 44. Vezi și *ibidem*, p. 42, nola 7, unde se mai adaugă termenii *hodaie* și *geandîr* sau *landîr*.

³² *Ibidem*, p. 46.

³³ B. P. Hasdeu, „Columna lui Traian”, V, p. 105; VII, p. 31; S. Pușcariu, *Contribuții fonologice*, în „Dacoromania”, III, p. 381 și urm.; idem, *Limba română*, I, p. 176, 286. Și Philippide, *Originea românilor*, I, p. 443—4, discută posibilitatea ca *stîna* să fie trac; dar I.I. Russu, *Limba traco-dacilor*, nu-l cuprinde în lista respectivă de termeni. Originea latină o presupune C. Giuglea, *Cuvinte și lucruri*, în „Dacoromania”, II, p. 558 și urm. Cihac, *Dict. d'étym. daco-rom.*, p. 361, considera termenul slav, ca și Densușianu, *Istoria limbii române*, trad. J. Byck, vol. I, p. 179 și 186, și Rosetti, *Istoria limbii române*, ed. a 4-a, vol. III, p. 98—9 (cu unele îndoieli). În *Dicționarul limbii române moderne* n-are etimologie, ceea ce exprimă îndoiala.

³⁴ C. C. Giurescu, *Împrumuturi cumane în limba română: odaie și cioban*, în *Studii și cercetări lingvistice*, XII (1961), p. 205 și urm. Autorul semnalează lucrarea lui H. F. Wendt, *Die türkischen Elemente im Rumänischen*, Berlin, 1960, care consideră că tot de origine cumană sînt termenii pastorali *cișlă*, *saia*, *vătăf* etc.

păcurar, dar și printr-unul cuman : *cioban*³⁵. Dacă pornim de la concluzia, la care am ajuns mai înainte, că triburile turanice pastorale din secolele X—XIII s-au așezat în cîmpia Dunării *peste o populație românească preexistentă*, atunci sîntem conduși către încheierea că termenul *cioban* a intrat în română pe calea coabităției din cîmpie, la fel cu termenul *odaie*³⁶, a cărui arie originară s-a văzut că era în această zonă. În condițiile simbiozei cu românii, influența vechilor populații turcice în domeniul păstoritului de stepă și de cîmp era cu totul firească : de neînțeles ar fi fost situația contrară, care, dacă s-ar constata, ar face dovada că elementul românesc nu se găsea în cîmpie în perioada respectivă. Urmele turcice din etnografie, ca și toponimia peceneg-cumană, prezintă deci un interes cu totul special.

Aceste urme sînt probabil mai numeroase decît cele identificate pînă acum. În ce privește terminologia pastorală va trebui să se cerceteze dacă unii din termenii întîlniți numai în cîmpie și pe care autorii de pînă acum i-au considerat, fără excepție, împrumuturi din turca osmană³⁷, n-au pătruns în limba noastră în același fel ca *odaie* și *cioban*. Hotărîtor, în această privință, nu este faptul că vocabulele se întîlnesc și în turca cea nouă, deoarece aceasta se aseamănă mult cu limba pecenegilor și cumaniilor. Ceea ce trebuie să se examineze mai întîi este dacă realitățile istorice puteau îngădui asemenea împrumuturi de la turcii Imperiului otoman, care n-au fost ciobani la nordul Dunării decît cel mult în raiale și deci n-au venit în contact nemijlocit, de producție, cu țărani noștri³⁸. Totodată ar trebui stabilită, pe baza textelor, vechimea acestei terminologii, căci s-ar putea să constatăm că anumiți termeni sînt mai vechi în română decît epoca în care au fost posibile împrumuturile din turca osmană. Colaborarea etnografilor cu lingviștii se impune aici de la sine și va folosi fără îndoială ambelor părți, mai ales dacă răspîndirea elementelor de cultură materială va fi urmărită metodic, printr-un atlas, căci acesta ar constitui un prețios instrument de orientare pentru cercetările de dialectologie.

În afară de tehnică și terminologie, cercetările comparate privitoare la păstoritul de munte și de cîmp ar trebui orientate și către problemele pe care le ridică speciile de oi. Știm, mai ales din mărturiile unor ciobani, consemnate în literatura păstoritului, că oile originare din șes trăiesc greu la munte, unde adeseori se îmbolnăvesc și pier. Este necesară și aici o

³⁵ Vezi nota precedentă. Despre *cioban*, Hasdeu, *Etyim. mag. Rom.*, III, sub *baci*, scrisese : „Cuvîntul nostru cioban, deși persan la origine, totuși ne-a venit nouă foarte de demult, prin turani, nu însă despre miază-zi de la turcii osmanlii, . . . ci despre răsărit : de la acele triburi din veacul de mijloc, care l-au lăsat de asemenea rușilor și polonilor și dintre care pecenegii și cumani . . . au trăit printre români secolii întregi”.

³⁶ *Odaia* este adăpostul vitelor mari, dar și al oilor. Ca termen păstoresc îl semnalează și Vuia (mai sus, nota 31). Așa apare și în folclor, de exemplu în versul din Alecsandri, *Poezii populare ale românilor*, p. 54 : Porni Costea oile / De umplu hodăile.

³⁷ Vezi și Vuia, *op. cit.*, p. 42, nota 7.

³⁸ Vezi și C. C. Giurescu, *loc. cit.*, p. 213

Județul sau plasa (plaiul)	Numărul familiilor	Numărul oilor din sate	Cîte oi la o familie	Numărul satelor	Repartiția satelor	
					Fără oi	1—24
ȚARA ROMÂNEASCĂ	350 056	1 762 291	5,0	3 405	152	355
% din totalul satelor	—	—	—	100	4,4	10,4
MUNTENIA	211 077	1 249 596	5,9	2 216	89	176
% din totalul satelor	—	—	—	100	4,0	7,9
ARGEȘ	22 539	92 304	4,0	206	7	30
Aref (plai)	1 653	8 971	5,4	20	—	—
Argeș	1 670	3 170	1,9	22	2	6
Găleşti	2 700	45 557	16 6	22	—	1
Loviște (plai)	1 387	8 895	6,4	19	—	—
Olt	4 727	4 964	1,1	38	3	7
Pitești	5 181	8 952	1,8	48	2	12
Topolog	4 094	8 028	1,9	37	—	4
BRĂILA	3 494	69 784	18,8	41	—	1
Balta	2 869	54 216	18,9	27	—	—
Vădeni	625	15 568	24,9	14	—	1
BUZĂU	12 644	109 404	8,6	152	2	2
Clmpul	4 710	48 275	10,2	70	2	1
Pîrscov	2 966	22 050	7,4	32	—	—
Sărata	2 460	19 220	7,8	24	—	1
Slănic (plai)	2 508	19 909	7,9	26	—	—
DÎMBOVIȚA	23 751	43 604	1,8	227	19	36
Bolintin	4 430	16 691	3,8	42	—	3
Cobia	4 047	6 870	1,7	43	7	6
Dealul	3 325	1 392	0,4	30	5	8
Dîmbovița (plai)	1 390	1 638	1,2	14	1	3
Dîmbovița	3 024	1 386	0,5	28	4	8
Ialomița (plai)	2 027	2 765	1,4	16	—	3
Ialomița	4 508	12 862	2,3	54	2	5
IALOMIȚA	10 075*	97 275**	9,7
ILFOV	22 872	126 780	5,6	359	25	37
Ciocănești	3 144	32 170	10,2	44	1	1
Dîmbovița	3 126	13 334	4,7	62	11	5
Gherghița	3 244	20 862	6,4	56	—	2
Oltenița	3 313	18 853	5,7	35	1	—
Sabar	5 062	30 223	6,0	78	2	8
Snagov	4 983	11 338	2,3	84	10	21
MUSCEL	12 368	38 588	3,1	124	4	16
Argeșel	2 481	10 414	4,2	24	1	1
Dîmbovița (plai)	1 452	9 464	6,5	17	—	1
Nucșoara (plai)	1 058	8 040	7,6	11	—	—
Podgoria	3 513	2 108	0,6	29	2	7
Rîuri	3 864	8 562	2,2	43	1	7

* Afară de jud. Ialomița și plasa Dumbrava din jud. Dolj (material pierdut).

** Inclusiv orașele Călărași și Urziceni (date nerepartizate).

Românească (mediul rural)

Tabelul nr. 4

după numărul oilor*

25—49	50—99	100—499	500—999	1 000 — 2 499	2 500 — 4 999	5 000— 9 999	10 000 și peste
242	358	1 331	500	383	66	17	1
7,1	10,6	39,1	14,7	11,3	1,9	0,5	—
153	234	883	348	271	49	12	1
6,9	10,5	39,9	15,7	12,4	2,2	0,5	—
26	33	68	21	15	3	2	1
—	2	7	7	4	—	—	—
2	5	5	1	1	—	—	—
—	—	5	4	7	3	1	1
1	1	12	3	2	—	—	—
4	8	15	1	—	—	—	—
12	10	10	1	—	—	1	—
7	7	14	4	1	—	—	—
2	5	6	9	16	7	2	—
—	—	2	6	12	5	2	—
—	—	4	3	4	2	—	—
2	5	62	44	32	2	1	—
1	3	32	16	14	—	1	—
—	—	14	11	6	1	—	—
1	2	7	7	5	1	—	—
—	—	9	10	7	—	—	—
35	38	76	18	4	1	—	—
1	4	23	8	3	—	—	—
5	7	13	4	1	—	—	—
8	6	3	—	—	—	—	—
3	2	5	—	—	—	—	—
4	8	4	—	—	—	—	—
3	3	6	1	—	—	—	—
11	8	22	5	—	1	—	—
...
15	38	168	50	23	3	—	—
—	1	18	13	8	2	—	—
4	8	28	5	1	—	—	—
4	3	35	9	3	—	—	—
—	5	17	7	5	—	—	—
3	6	41	12	5	1	—	—
4	15	29	4	1	—	—	—
16	23	45	10	9	—	1	—
2	5	11	2	1	—	1	—
—	1	9	2	4	—	—	—
—	—	6	3	2	—	—	—
5	9	6	—	—	—	—	—
9	8	13	3	2	—	—	—

(urmare)

Județul sau plasa (plaiul)	Numărul familiilor	Numărul oilor din sate	Cîte oi la o familie	Repartiția satelor		
				Numărul sateelor	Fără oi	1 24
OLT	15 683	120 220	7,6	171	3	2
Oltul de Jos	4 322	29 162	6,7	37	—	1
Oltul de Sus	3 751	21 995	5,9	44	2	—
Șerbănești	3 591	49 220	13,9	35	—	—
Vedea	4 069	19 842	4,9	55	1	1
PRAHOVA	11 380	31 057	2,7	144	10	25
Cîmpul	2 692	14 186	5,3	43	2	3
Filipești	4 892	5 603	1,1	55	6	18
Prahova (plai)	2 576	7 782	3,0	26	1	2
Tîrșor	1 220	3 486	2,9	20	1	2
R. SĂRAT	13 172	83 316	6,3	176	7	6
Grădiștea	1 986	16 613	8,4	21	—	2
Marginea de Jos	1 608	17 694	11,0	26	—	—
Marginea de Sus	3 400	9 572	2,8	40	5	4
Orașul	1 072	9 535	8,9	16	—	—
Rîmnicul (plai)	1 377	6 791	4,9	16	1	—
Rm. de Jos	1 701	16 008	9,4	27	—	—
Rm. de Sus	2 028	7 103	3,5	30	1	—
SĂCUIENI	20 725	72 076	3,5	228	8	14
Cîmpul	2 779	23 815	8,6	27	—	—
Despre Buzău (plai)	6 446	20 656	3,2	63	—	—
Podgoria	3 117	5 624	1,8	39	2	3
Teleajen (plai)	5 005	10 092	2,0	53	3	7
Tohani	3 378	11 889	3,5	46	3	4
TELEORMAN	22 483	253 014	11,2	189	—	1
Cotmeana	3 868	35 829	9,2	37	—	—
Marginea	4 832	72 558	15,0	40	—	—
Mijlocul	3 921	68 439	17,5	32	—	—
Teleorman	3 397	29 419	8,7	37	—	1
Tîrgul	6 465	46 769	7,2	43	—	—
VLAȘCA	19 889	112 174	5,6	199	4	6
Balta	3 485	25 120	7,2	36	—	—
Cîlniște	2 931	6 375	2,2	31	—	1
Izvorul	4 207	37 665	8,9	34	—	—
Marginea	3 177	24 647	7,8	37	1	—
Ogrezeni	6 089	18 367	3,0	61	3	5
OLTENIA	138 979	512 695	3,7	1 189	63	179
% din totalul satelor	—	—	—	100	5,3	15,1
DOLJ	24 921	129 753	5,2	209**	—	7
Amaradia	7 327	29 097	4,0	78	—	3
Balta	3 617	33 788	9,0	26	—	1
Cîmpul	2 871	22 414	7,8	33	—	—
Dumbrava	4 376	18 904	4,3
Gilort	2 539	5 787	2,3	21	—	—
Jiul	4 199	19 763	4,7	51	—	3

* Cifre deduse.

** Afară de satele din plasa Dumbrava (material pierdut).

(urmare)

după numărul oilor

25—49	50—99	100—499	500—999	1 000— 2 499	2 500— 4 999	5 000— 9 999	10 000 și peste
1	12	85	32	27	7	2	—
—	3	15	12	4	1	1	—
—	3	26	6	7	—	—	—
—	1	9	4	14	6	1	—
1	5	35	10	2	—	—	—
13	19	60	12	5	—	—	—
1	6	21	7	3	—	—	—
6	8	16	—	1	—	—	—
2	3	12	5	1	—	—	—
4	2	11	—	—	—	—	—
6	16	79	41	20	1	—	—
—	—	7	5	7	—	—	—
1	2	10	7	5	1	—	—
3	4	18	5	1	—	—	—
—	1	6	8	1	—	—	—
—	2	8	4	1	—	—	—
—	2	13	7	5	—	—	—
2	5	17	5	—	—	—	—
23	38	100	32	12	1	—	—
—	2	5	11	8	1	—	—
4	12	37	7	3	—	—	—
5	13	13	3	—	—	—	—
9	7	22	5	—	—	—	—
5	4	23	6	1	—	—	—
2	4	42	39	78	19	4	—
—	—	10	11	15	1	—	—
—	1	5	4	20	10	—	—
—	—	4	3	18	3	4	—
2	3	9	11	10	1	—	—
—	—	14	10	15	4	—	—
14	8	92	40	30	5	—	—
1	—	13	12	10	—	—	—
2	8	18	2	—	—	—	—
—	—	9	9	12	4	—	—
—	—	17	13	5	1	—	—
11	—	35	4	3	—	—	—
89	124	448	152	112	17	5	—
7,4	10,5	37,7	12,8	9,4	1,4	0,4	—
12	17	105	39	26	1	2	—
5	12	41	10	6	1	—	—
—	—	9	4	10	—	2	—
1	—	15	11	6	—	—	—
...
2	—	16	3	—	—	—	—
4	5	24	11	4	—	—	—

(urmare)

Județul sau plasa (plaiul)	Numărul familiilor	Numărul oilor din sate	Cîte oi la o familie	Repartiția satelor		
				Numărul satelor	Fără oi	1 — 24
GORJ	28 783	34 94	1,2	261	35	78
Amaradia	5 476	4 376	0,8	49	4	15
Gilortul	7 716	2 333	0,3	57	9	25
Jiul	4 045	4 371	1,1	43	10	18
Novaci (plai)	3 505	12 290	3,5	32	1	1
Tismana	4 400	2 385	0,6	43	9	15
Vilcan (plai)	3 641	8 990	2,5	37	2	4
MEHEDINȚI	40 746	150 080	3,6	344	3	25
Baia	5 758	10 476	1,6	65	1	6
Blahnița	6 331	18 021	2,8	43	—	—
Cîmpul	6 643	34 506	5,2	46	—	—
Cloșani (plai)	2 598	29 124	11,2	28	—	—
Dumbrava	7 268	40 246	5,5	63	—	—
Motru	5 370	10 017	1,9	45	1	4
Ocolu	5 578	7 690	1,4	54	1	15
ROMANAȚI	18 683	172 001	9,2	175	1	1
Balta	2 908	45 413	15,6	26	—	—
Cîmpul	3 772	47 254	12,5	41	—	—
Mijlocul	4 138	44 359	10,7	43	1	—
Ocolul	4 44	22 516	5,1	35	—	—
Tesluiul	3 422	12 459	3,6	30	—	1
VÎLCEA	25 838	25 918	1,0	200	24	68
Cerna	2 944	471	0,2	20	—	14
Cozia (plai)	3 310	3 500	1,1	25	6	5
Horezu (plai)	4 023	4 547	1,1	31	7	10
Oltețu	5 275	5 166	0,9	45	5	15
Oltu	5 142	7 827	1,5	36	2	6
Otăsău	2 676	2 002	0,7	23	2	12
Rîmnic	2 568	2 405	0,9	20	2	6

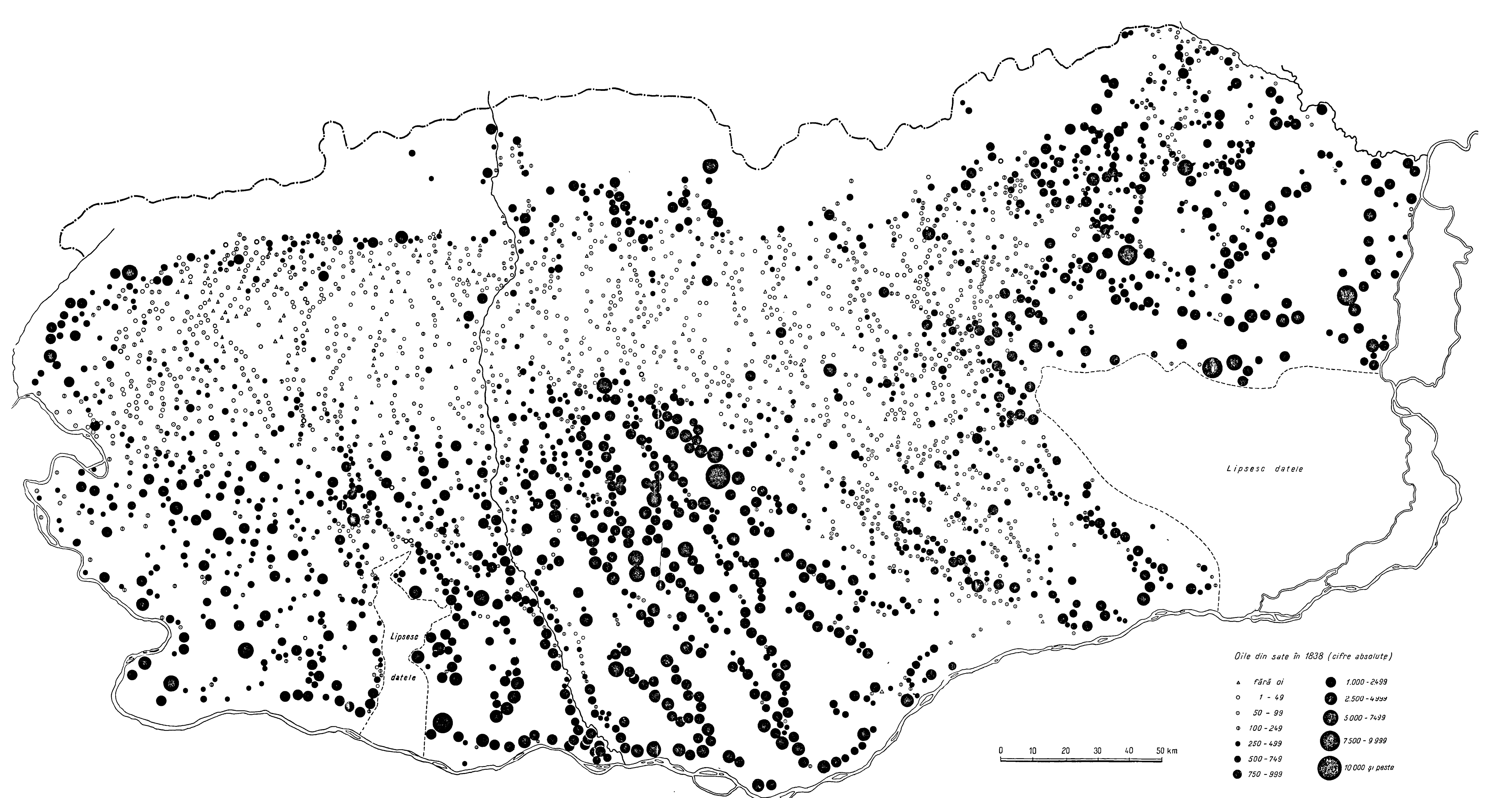
documentare științifică, iar faptul ar trebui cercetat în legătură cu consecințele sale istorice, căci s-ar putea descoperi astfel o adevărată limitare biologică a transhumanței.

(urmare)

după numărul oilor

25—49	50—99	100—499	500—999	1 000 2 499	2 500— 4 999	5 000— 9 999	10 000 și peste
31	33	69	1	5	—	—	—
9	7	13	—	1	—	—	—
10	8	5	—	—	—	—	—
2	5	5	2	1	—	—	—
1	3	19	5	2	—	—	—
4	6	9	—	—	—	—	—
5	4	18	3	1	—	—	—
16	42	172	49	32	4	1	—
8	13	35	2	—	—	—	—
1	3	27	5	—	—	—	—
—	2	21	12	9	2	—	—
1	1	6	11	7	1	1	—
—	1	41	10	10	1	1	—
3	9	22	5	1	—	—	—
3	13	20	2	—	—	—	—
4	6	59	47	44	11	2	—
—	—	4	3	16	2	1	—
—	—	10	20	6	4	1	—
2	3	8	13	11	5	—	—
1	1	19	6	8	—	—	—
1	2	18	5	3	—	—	—
26	26	43	7	5	1	—	—
2	3	1	—	—	—	—	—
1	3	8	2	—	—	—	—
2	4	7	—	—	1	—	—
9	3	10	2	1	—	—	—
6	6	11	3	2	—	—	—
4	2	2	—	1	—	—	—
2	5	4	—	1	—	—	—

Toate aceste cercetări vor face din păstorit un teren de colaborare pentru un larg cerc de specialiști. Așa s-ar putea rezolva definitiv o problemă de bază din trecutul poporului român.

Oile din sate în 1838 (cifre absolute)

▲ fără oi	● 1.000 - 2.499
○ 1 - 49	● 2.500 - 4.999
◉ 50 - 99	● 5.000 - 7.499
⦿ 100 - 249	● 7.500 - 9.999
● 250 - 499	● 10.000 și peste
● 500 - 749	
● 750 - 999	

0 10 20 30 40 50 km

LEGISLAȚIA AGRARĂ DIN PERIOADA 1907—1912 * ȘI APLICAREA EI

DE

M. IOSA

Elaborată sub presiunea luptei maselor țărănești din primăvara anului 1907, legislația agrară a fost dezbătută pe larg într-o serie de lucrări, precum și în presa vremii.

Printre cei care au analizat legislația agrară se numără în primul rând N. Iorga. Ales pentru prima dată deputat al colegiului al II-lea de Iași, N. Iorga a criticat legislația propusă de guvernul liberal, văzînd în ea un paleativ. „Aceste reforme, în felul cum s-au făcut — spunea el, referindu-se la reformele parțiale propuse de liberali —, nu pot mulțumi pe foarte mulți oameni cari, deși nu au dreptul de a vorbi în Parlament, împărtășesc ideile și sentimentele mele... Reformele acestea nu rezultă dintr-o largă anchetă economică, care trebuia făcută pretutindeni; nu rezultă dintr-o consultare a țărănimii, și nici măcar dintr-o participare a tuturor elementelor pe care le cuprinde această Cameră”¹. După cum însuși mărturisea, el se aștepta, în urma jertfelor făcute de țărănime, la reforme mai largi și mai cuprinzătoare, care să ducă la ameliorarea situației acesteia. Cu toate acestea, din „oportunitate”², așa cum spunea chiar el, a votat legile propuse.

La rîndul său, Gh. Ionescu-Șișești, deși vedea în legile din 1908 inangurarea unei „ingerințe în favorul unei clase, ingerință isvorită din

* Întrucît anul 1912 încheie seria măsurilor adoptate după 1907 în problema agrară, am luat ca limită acest an. Spre sfîrșitul anului 1913, de teama izbucnirii unor noi răscoale și pentru a împiedica o eventuală unire a lor cu mișcarea muncitorească în dezvoltare, clasele dominante au fost nevoite să promită o expropriere parțială a marii proprietăți moșierești.

¹ N. Iorga, *În era „Reformelor”*. *Discursuri politice 1907 — 1909*, Vălenii de Munte, 1909, p. 64 — 65.

² N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, vol. X, Bucarest, 1945, p. 360; cf. *Istoria românilor*, vol. X, București, 1939, p. 305.

concepția statului social de armonie, echilibru și dreptate”³, totuși considera că ele nu-și vor găsi aplicabilitatea din cauza administrației, care nu era la înălțimea chemării sale. „Nu-i suficient o legiuire sau o reformă pe care s-o faci bine — conchidea el — dar s-o aplici rău, prin organe lipsite de ideal și de competență, fără continuitate și fără tăria de a rezista necesităților de partid”⁴.

Pagini substanțiale a acordat legislației agrare C. Dobrogeanu-Gherea, care conchidea că, pe terenul relațiilor agrare existente în România, reformele inițiate de liberali nu puteau să ducă la schimbări în situația țărănimii⁵.

Istoriografia noastră din ultimele două decenii, ocupându-se de studierea răscoalei țăranilor din 1907, s-a referit și la consecințele ei, implicit la legislația care i-a urmat⁶. În mod succint, unele studii⁷ au scos în relief caracterul burghezo-moșieresc al legislației, fără însă a fi întreprins o analiză complexă a legislației și a felului în care ea a fost aplicată.

Răscoala a înspăimântat clasele dominante, obligându-le nu numai să recunoască existența unei serioase probleme agrare în România, dar — din teama de a nu fi puse din nou în fața unei răscoale asemănătoare aceleia din 1907 — să încerce să îmbunătățească chiar într-un fel oarecare situația maselor țărănești.

Încă în timpul desfășurării răscoalei, guvernul liberal, venit la cîrma țării cu asentimentul întregii coaliții burghezo-moșierești, a lansat în numele regelui un manifest în care, în afara unor ușurări neînsemnate, de natură fiscală mai ales, promitea măsuri noi, privind îmbunătățirea situației maselor țărănești⁸. Aceste măsuri aveau să facă, câteva luni mai târziu, obiectul legislației agrare de după 1907.

³ Gh. Ionescu-Șișești, *Politica agrară*, București, 1913, p. 96.

⁴ *Ibidem*, p. 196.

⁵ C. Dobrogeanu Gherea, *Neoiobăgia*, București, 1910, p. 315 și 355.

⁶ Vezi articolele și studiile prilejuite de semicentenarul răscoalei țăranilor din 1907, publicate în culegerea *Studii și referate privind răscoalele țărănești din 1907*, apărută sub egida Academiei în 1957.

⁷ M. Ionescu, *Despre însemnătatea și urmările răscoalei din 1907*, apărut în „Studii”, 1957, nr. 2.

⁸ Manifestul prevedea :

- a) desființarea taxei de 5 lei prevăzute prin legea pentru asigurarea în contra lipsei de porumb, provenită din secetă, precum și a taxei pe vin ;
- b) venitul la proprietățile mici țărănești să fie calculat la impunere ca la cele mari, ceea ce ar fi însemnat o reducere a impozitului funciar plătit de țărani ;
- c) proprietățile statului sau ale așezămintelor publice să fie lucrate în regie sau arendate direct la țărani, să nu se mai dea la arendașii străini, pentru a suprima intermediarii și a micșora obligațiile țăranilor ;
- d) o lege pentru ușurarea învoielilor agricole între țărani și proprietari sau arendași ;
- e) o lege pentru înființarea Casei rurale, spre a înlesni țăranilor luarea în arendă sau cumpărarea de proprietăți ;
- f) maximumul de suprafață arendată să nu treacă de 4 000 ha de fiecare arendaș („Monitorul oficial”, nr. 278, 13 martie 1907).

Unele dintre aceste măsuri, acelea referitoare la desființarea taxei de 5 lei pentru asigurare în timp de secetă cu porumb, la desființarea taxei pe vin, precum și la evaluarea venitului proprietății țărănești deopotrivă cu acela al proprietăților mari, au și fost puse în aplicare imediat după publicarea manifestului ; celelalte măsuri însă au fost traduse în practică abia în anii următori, 1908 — 1909.

Sub presiunea continuă a frământărilor și mișcărilor țărănești din vara și toamna anului 1907, guvernul liberal a elaborat o serie de legi care au fost supuse — pentru a fi „cercetate” și „studiate” — unei comisii agrare⁹, constituite atât din reprezentanți ai partidului liberal, cât și din ai celui conservator.

Legile agrare elaborate de guvernul liberal au fost rezultatul unui acord între diferitele fracțiuni ale claselor dominante. Inițial au existat între conservatori și liberali unele disensiuni. Conservatorii calificau reformele, mai ales legea învoielilor agricole — în care se punea pentru prima oară și problema izlazurilor —, ca „neconstituționale”. Printre altele, Nicolae Filipescu acuza guvernul că „n-a legiferat după formele obicinuite ale regimului parlamentar și constituțional”, că „chestia izlazurilor nu figurează în Manifest”¹⁰, condiționând acceptarea legii numai în cazul în care ea „nu atingea principiul proprietății”¹¹. Conform proiectului inițial prezentat de guvern, moșierii erau obligați să vîndă comunelor 1/8 din suprafața de pămînt pentru izlaz. În cele din urmă a intervenit însă acordul între cele două partide, în dauna țăranilor, înlocuindu-se clauza vînzării obligatorii a unei părți din pămîntul moșieresc pentru izlaz printr-o clauză prevăzînd vînzarea „de bunăvoie”. În ședința din 3 noiembrie de la Ministerul de Interne — la care au luat parte Take Ionescu, Nicolae Filipescu și Al. Marghiloman din partea opoziției conservatoare, Emil Costinescu, I.I.C. Brătianu și A. Djuvara din partea guvernului¹² — s-a ajuns, ca și în alte situații, în scopul apărării marii proprietăți moșierești, la înțelegerea dintre burghezie și moșierime. Cel care a mijlocit acordul a fost Take Ionescu; el se mîndrea, mai tîrziu, cu faptul că a făcut „să renunțe dinșii (liberalii — *M.I.*) la acea servitute de pășunare pe care noi o credeam neconstituțională”¹³.

Prima lege votată a fost aceea a învoielilor agricole. Legea din 23 decembrie 1907/5 ianuarie 1908 admitea, față de multitudinea felurilor de învoieli existente pînă atunci, numai două feluri de învoieli: în bani sau în dijmă de-a valma, interzicînd formal munca la tarla. Totodată, ea prevedea o serie de dispoziții ca: a) limitarea dreptului de arendare la 20 ha; b) retribuirea muncitorilor agricoli numai în bani și deci interzicerea sistemului de plăți în natură sau în fise practicat pînă atunci; c) interzicerea plocoanelor și a tuturor celor cunoscute sub denumirea de rușfeturi; d) durata contractelor pentru cei ce se angajau a efectua munci la un an; e) valabilitatea numai a contractelor scrise; f) fixarea prețurilor regionale maxime pentru arendă, dijmă și pășune pentru țăranii învoiți și minime de plată în bani pentru țăranii învoiți să lucreze moșiile cu inventarul lor și pentru muncitorii agricoli; g) constituirea izlazurilor comunale prin vînzarea de bunăvoie între proprietari și comună. Stabilirea prețurilor regionale cădea în competența unor comisii regionale alcă-

⁹ Comisia agrară era formată din 55 de deputați și senatori, dintre care 35 mari proprietari, 19 avocați și numai un singur țăran (vezi „România muncitoare”, nr. 17 din 24 — 30 iunie 1907).

¹⁰ *Dezbatările Adunării deputaților pe 1907 — 1908*, ședința din 12 decembrie 1907, p. 135.

¹¹ Al. Marghiloman, *Note politice*, vol. I, București, 1927, p. 63.

¹² Ibidem, p. 65.

¹³ *Dezbatările Adunării deputaților pe 1911 — 1912*, ședința din 7 decembrie 1911, p. 78.

tuite din cîte doi reprezentanți ai țăranilor și doi ai proprietarilor, cărora li se adăuga un inspector agricol de fiecare județ.

O prevedere importantă era și aceea referitoare la dijmuit, care, în afară de cazuri de forță majoră, trebuia început la cel mai târziu 15 zile după terminarea fiecărui fel de recoltă¹⁴. Legea prevedea că „în orice caz recolta țăranului nu se putea ține pe cîmp peste acest termen mai mult de 10 zile pentru oleaginoase, de 20 zile pentru porumb și de 30 zile pentru celelalte culturi”¹⁵, urmărind, cel puțin formal, să reglementeze într-o oarecare măsură această problemă de pe urma căreia sufereau masele țărănești.

Pentru supravegherea și punerea în practică a legii învoielilor agricole s-au prevăzut organe speciale, în fruntea acestora situîndu-se Consiliul Superior al Agriculturii, care avea în subordinea sa comisiile regionale și inspectorii agricoli județeni.

Moșierii și arendașii au eludat în diverse moduri aplicarea legii, iar țăranii, neavînd suficient pămînt de muncă, au fost nevoiți să accepte condițiile impuse de cei dintîi. Pe de altă parte, organele însărcinate cu supravegherea aplicării legii învoielilor erau insuficiente pentru a urmări aplicarea ei.

Dijma la tarla a fost de cele mai multe ori înlocuită printr-o formă echivalentă a sistemului muncii în dijmă, prin arenda în bani transformată în muncă. De altfel, însuși textul legii (art. 3) permitea înlocuirea dijmei la tarla prin arenda în bani, transformată în muncă.

Sistemul convertirii arenzii în bani în munci corespunzătoare era foarte răspîndit. Inspectorul agricol al județului Neamț scria în acest sens : „Zilnic primesc reclamațiuni din partea delegaților de țărani . . . că li se oferă pămînt numai pentru achitarea arendei locului”¹⁶. În Moldova, unde arenda în bani se practica pe scară mai largă, „prețul arenzii — semnala ziarul „România agricolă” — se evaluează în muncă. Sistemul acesta — relata organul respectiv — convenea proprietarilor, care puteau în acest fel, fără să folosească bani, să-și facă muncile cu țărani îndatorați”¹⁷. Era deci tendința ca moșierii să-și asigure forța de muncă necesară, folosind sistemul „arendărilor” de nevoie, la care recurgeau țăranii săraci, care nu se mai puteau împotrivi transformării lor în muncitori agricoli. „Nevoia mare de pămînt a țăranilor — arăta inspectorul agricol al județului Dolj — înlesnește reușita . . . proprietarului, care impune locuitorilor să semneze contracte prin care se obligă să facă diferite munci, mai cu seamă seceră, și să declare primarului și notarului că prețul muncilor l-au primit integral, fără să-l fi primit”¹⁸.

¹⁴ Vezi textul legii în *Dezbaterile Adunării deputaților pe 1907 — 1908*, p. 96.

¹⁵ În caz de întîrziere, fie din partea proprietarului sau arendașului moșiei, fie din partea țăranului, dijmuirea urma să se facă din oficiu de către administratorul plășii, asistat de doi consilieri comunal, care în termen de 24 de ore trebuiau să încunoștiințe partea cealaltă de ziua hotărîtă pentru dijmuit. Această zi nu putea fi fixată mai târziu decît trei zile de la reclamație (*Dezbaterile Adunării deputaților pe 1907 — 1908*, p. 96).

¹⁶ Arh. st. Buc., fond. Cons. Sup. Agr., dos. 292/1908, f. 3.

¹⁷ Cf. „România agricolă” din 1 august 1910.

¹⁸ Arh. st. Buc., fond. Cons. Sup. Agr., dos. 85/1908 — 1909, f. 29.

De cele mai multe ori însă munca la tarla se practica folosindu-se procedeul celor două contracte : unul prin care se constata că locuitorii au luat pământ în arendă, pe care l-au achitat, și altul prin care se arăta că țărani au primit bani spre a face moșierului diferite munci, în special seceră, fără ca aceștia să fi primit vreun ban. Așa de pildă, pentru 2 ha, care în bani făceau 120 de lei, țărani de pe moșia Stolnici, jud. Argeș, trebuiau să muncească proprietarului 3 pogoane de grâu cu desăvîrșire (arat, semănat, grăpat, secerat, treierat și dus la magazie), 2 pogoane cu porumb, 3 zile cu carul, 6 zile plivit și 3 pogoane ogorit¹⁹. În jud. Romani, după cum arată inspectorul agricol Radu Mandrea, „țărani erau impuși să plătească arenda, pentru pământul cultivat cu porumb, muncind locurile de grâu ale proprietarului”. Dar chiria pământului era de 60, 50 și 40 de lei/ha, după categoriile stabilite de comisia agrară, pe cînd prețul de cultură a unui hectar de grâu era de numai 36 de lei, astfel că țărani erau nevoiți să muncească locuri de grâu proprietarului nu în întindere egală, ci cu mult mai mult, și anume : în regiunea I cu aproape 50% mai mult, iar în regiunea a II-a cu 25% mai mult, numai în regiunea a III-a menținîndu-se o anumită echitate între pământul muncit și cel primit²⁰.

Pe lîngă munca la tarla au continuat să se practice rușfeturile, obligații suplimentare impuse țăranilor. Vom da aici doar cîteva din numeroasele exemple care arată, pe de o parte, eludarea dispozițiilor legii învoielilor agricole, iar pe de alta condițiile grele impuse maselor țărănești. Într-o plîngere a lor împotriva arendașului Sadovski, 169 de locuitori din comuna Bălășoeni, jud. Ilfov, arătau că pentru cele 6 pogoane luate în arendă, pentru care trebuiau să plătească dijma una din două, fiecare era obligat să muncească 1 1/2 ha de porumb, o zi cu mîinile și o jumătate de zi cu carul, să transporte 21 hl la București sau Jilava, să facă o zi cu mîinile și să dea un coș porumb pîndărit²¹. Un alt exemplu : obștea satului Gabru, aparținînd comunei Terpezița, jud. Dolj, se plîngea că „arendașul Constantinescu a declarat că dă la fiecare locuitor cap de familie, de la 1 la 3 pogoane în condițiile legii, adică din cinci părți două el, dar să-i facă următoarele munci : 2 zile la prășit, un pogon cu rapiță secerat și lăsat pe loc, 2 zile cu mîinile, 2 zile cu carul și cu boii la treierat de rapiță, 2 zile cu mîinile la mașinile domniei-sale la seceratul grîului, 2 pogoane secerate de om, 1 pogon cărat și altul lăsat pe loc, 2 zile cu carul la căratul grîului, 2 zile cu mîinile, 1 pogon de porumb cules și băgat în pătul și dreaptă plată le dă cocenii la terminarea porumbului ; 2 zile cu boii la semănat sau la cultivare ; dacă nu acceptau condițiile, țăranii trebuiau să-i plătească cu bani îndoîți”²².

Moșierii și arendași au eludat — deși unii autori au încercat să demonstreze contrariul²³ — și prevederile cu privire la maximul de arendă și minimul de salariu, încasînd de la țărani prețuri peste plafonul

¹⁹ Arh. st. Buc., fond. Cons. Sup. Agr., dos 5/1909, f. 10.

²⁰ Ibidem, dos. 79/1909, f. 8.

²¹ Arh. st. Buc., fond. Min. Just., Dir. judiciară, dos. 119/1910, f. 109.

²² Arh. st. Craiova, fond. Pref. Dolj, dos. 30/1913, pachet 4, neinventariat.

²³ Constant Georgescu, *Rezultatele reformelor agrare*, București, 1913, p. 12.

stabilit de comisiile regionale și, în schimb, plătind muncitorilor agricoli sume cu mult mai mici decât cele fixate ²⁴.

Pentru eludarea maximului de arendă în bani : 1) se impunea țăranului, înainte de încheierea contractului scris, în care se respecta maximul, să verse o sumă de bani oarecare ; în caz că n-avea bani i se cerea poliță pentru suma ce se percepea pentru arendă ; 2) se impunea țăranului să recunoască că pământul luat în arendă era de primă calitate... , pe cînd în fapt i se oferea pămînt de calitate a doua sau a treia.

În ce privește eludarea minimului de salariu : a) se impunea țăranului să recunoască în contract că a primit suma corespunzătoare muncilor angajate conform tarifului, în fapt însă el primea mai puțin ; b) se avansa în timpul iernii hrana pentru vite sau pentru familia sa, care se evalua peste prețul curent. La încheierea contractului țăranul recunoștea însă că a primit toate sumele în contul muncilor ; în realitate, munca lui era plătită sub minim.

În fondul Consiliului Superior al Agriculturii pe 1908 — 1912 sînt nenumărate plîngerii ale țăranilor în care se arată că, în cazul arenzii, erau impuși să plătească peste prețul maxim, în timp ce munca lor nu numai că nu era plătită la „maximum”, dar chiar sub plafon ²⁵.

Prețul scăzut al muncilor agricole era recunoscut chiar și de unii dintre inspectorii agricoli. Așa, de pildă, inspectorul agricol al județului Roman scria : „Munca în timpul secerișului cu oameni neangajați (muncitori salariați — *M.I.*) s-a plătit anul acesta dezastruos, cu 11,20 lei — 14 lei/ha, în loc de 20 lei de ha, cit am prevăzut noi” ²⁶. Același lucru îl recunoștea și un cercetător al timpului : „Unde se obișnuia arenda în bani, — arăta el — adică unde țăranii plăteau prețul pămîntului în formă de muncă, sumele arenzii erau calculate de regulă mult prea urcate și prețurile muncii lor prea mult scăzute, așa încît proprietarii și arendașii făceau o dublă afacere” ²⁷. Numai în toamna anului 1910, cînd recolta a fost abundentă, și deci exista pericolul să nu poată fi strînsă la timp, moșierii și arendașii au fost nevoiți să plătească un preț apropiat celui fixat de comisiile regionale.

O problemă importantă, de care masele de țărani își legaseră mari speranțe, era aceea a izlazurilor. Vorbînd despre răscoalele din 1907, un autor scria că „nu numai foamea și mizeria... i-a împins la acele... mișcări, dar că chiar foamea și mizeria bietelor dobitoace ce-i ajută în toate și întotdeauna în ale lor nevoie le-au dat curajul... în a-și cere dreptul la viață” ²⁸. Într-adevăr, în județe ca Dorohoi, Botoșani, Vaslui, Fălciu, Tutova, Covurlui, Brăila, Vlașca, Teleorman, Dîmbovița, Romanai, Dolj etc., intens populate, suprafața pășunilor deținută de țărani nu atingea decît abia 2—3%, arareori ajungînd pînă la 13% din întreaga

²⁴ Arh. st. Buc., fond. Cons. Sup. Agr., dos. 35/1908 — 1909, f. 16 ; dos. 110 1908 — 1909, f. 14 ; dos. 219/1908, f. 9.

²⁵ Arh. st. Buc., fond. Cons. Sup. Agr., dos. 297/1908, f.1.

²⁶ *Ibidem*, dos. 242/1909, f.1.

²⁷ M. Șerban, *Problemele noastre social-agrar*, București, 1914, p. 135.

²⁸ C. Filipescu, *Pășunatul și hrana vitelor. La ce nevoi răspunde legea învoielilor cu privire la formarea izlazurilor*, București. 1908, p. 59.

întindere a izlazului. În jud. Dorohoi, de pildă, țărani, care posedau 77 de vite din 100, iar moșierii 23 de vite, dispuneau de numai 6 ha pășune la 100, în timp ce moșierii stăpîneau 94 ha ²⁹. Așa cum fusese formulat aliniatul referitor la izlaz din legea pentru învoielile agricole, nu era menit să satisfacă nevoia de izlaz a țăranilor. N. Iorga arăta indignat în Cameră că „nu mă pot împăca cu forma nouă care s-a stabilit în ceea ce privește izlazurile, formă în care se îngăduie a se refuza izlazul unor anume categorii de țărani și se lasă la amabilitatea și filantropia proprietarului, fără nici o sancțiune reală...” ³⁰, socotind măsura înlăturării prevederii obligativității prin lege a moșierilor de a acorda izlaz țăranilor drept o posibilitate a refuzării lui ³¹.

După intrarea în vigoare a legii învoielilor agricole, unii moșieri, din teama de a nu fi expuși furiei maselor în eventualitatea unor noi mișcări, care se și semnalaseră la începutul anului 1908, au făcut oferte pentru izlazuri; alții le-au oferit spre vânzare, cu scopul de a-și degreva moșiile față de Creditul rural sau de alți creditori particulari, ori pentru ca, cu sumele obținute, să-și completeze capitalul disponibil pentru a-și cumpăra moșii noi; majoritatea însă, peste 40%, n-au făcut nici un fel de oferte ³².

Pe de altă parte, este de consemnat faptul că proprietarii solicitau în schimb prețuri extrem de mari. Frații Brătianu, de pildă, au oferit țăranilor din jud. Vâlcea izlaz pe un preț care depășea cu 72 de lei, pentru fiecare hectar, prețul maxim fixat de comisia regională, sub pretext că ar fi fost de o „calitate superioară”. După cum relatează o gazetă a timpului ³³, ei au încasat de la țărani, peste prețul maxim, un plus de 2 610 lei.

De aici se pot lesne deduce avantajele mari pe care le-au obținut moșierii din vânzarea izlazurilor (în măsura în care au făcut aceasta) și totodată condițiile împovărătoare în care țăranimea și-a putut obține o parte a izlazului necesar.

Față de întinderea totală de 311 196 ha cât ar fi trebuit să fie suprafața izlazurilor comunelor, după mai bine de patru ani de la adoptarea legii, aceasta nu era decât de 81 077 ha, adică abia 1/4 din cât se prevăzuse. Bineînțeles, această întindere era departe de a satisface nevoile maselor țărănești.

Așa cum am arătat, mulți moșieri au refuzat însă să vîndă izlaz, găsind mai avantajos sistemul „învoielilor”, care le asigura nu numai prețuri mari ³⁴, dar și brațele de muncă pentru efectuarea muncilor agricole, țăranul angajîndu-se să facă o serie de munci ³⁵.

²⁹ C. Filipescu, *Pășunatul și hrana vitelor. La ce nevoi răspunde legea învoielilor cu privire la formarea izlazurilor*, București, 1908, p. 59.

³⁰ N. Iorga, *În era „Reformelor”*. *Discursuri politice 1907 — 1909*, p. 153.

³¹ Mai mult chiar, întrucît art. 12 al legii preciza că acolo unde erau păduri pe moșii proprietarii erau scutiți să dea pămînt pentru izlaz, legea permitea sustragerea unor importante terenuri, oferind proprietarilor posibilitatea de a-și păstra în întregime moșiile. De „bunăvoință” moșierilor depindea în continuare, întrucît legea nu prevedea nici un fel de referiri, pășunatul vitelor țăranilor pe miriștile proprietarilor.

³² M. Șerban, *op. cit.*, p. 34.

³³ „Liberalul-democrat”, Prahova, din 18 iunie 1909.

³⁴ În fondul Cons. Sup. al Agr. pe anii 1908 — 1909, dar mai ales în fondul Min. Justiției, Dir. Judiciară, de la Arh. st. Buc., se găsesc multe plîngerii ale țăranilor care se referă tocmai la prețurile duble pentru pășunat impuse de către proprietari.

³⁵ Arh. st. Buc., fond. Cons. Sup. Agr., dos. 80/1909, f. 3.

Cu toate că legea învoielilor agricole a ameliorat situația țăranilor, ea nu a adus și nici nu putea să aducă, atita vreme cât era menținut intact regimul proprietății, schimbări esențiale în relațiile de muncă din agricultură.

La 12/25 aprilie 1908 a fost votată legea pentru „mărginirea dreptului de a ține în arendă moșii”, cunoscută mai ales sub denumirea de legea „împotriva trusturilor arendășești”. Legea interzicea luarea în arendă sau în exploatare a unei suprafețe de pământ mai mari de 4 000 ha cultivabile. Aplicarea acestei măsuri ar fi frînat abuzurile săvîrșite în anii precedenți la sate, ar fi atenuat exploatarea maselor de țărani, știut fiind că „trusturile arendășești” dețineau zeci și sute de mii de hectare în arendă. „Trustul Fischer”, de pildă, deținea în arendă în 1905, în cele aproape 10 județe ale țării, o suprafață de 236 836 ha, din care 159 399 ha pământ cultivabil ³⁶, iar restul pădure, storcînd de la țărani prețuri deosebit de mari. În această privință este elocventă plîngerea țăranilor din satele Flămînzii, Novaci și Stroiești din județul Botoșani, în care arătau că „în cei 10 ani, din urmă arendașul Fischer ne-a jupuit în așa fel că nu ne-a mai rămas prin ocoale nici cite o vacă cu lapte pentru copii” ³⁷. La rîndul său, „trustul Juster” deținea în arendă mai bine de 30 000 ha. Excluzînd orice concurență, „trusturile arendășești” puneau țăranilor condiții oneroase, încît acestora nu le rămînea decît sau să primească acele condiții înrobitoare, sau să flămînzească. Dar măsura luată pentru „mărginirea dreptului de a ține în arendă suprafețe peste 4 000 ha cultivabile” era limitată prin însuși art. 4 al legii, care preciza că „contractele în executare la promulgarea legii se vor respecta pînă la 23 aprilie 1912” ³⁸, ceea ce însemna posibilitatea pentru arendași de a ține în continuare moșii în arendă de peste 4 000 ha, și deci desfășurarea activității în mod legal a „trusturilor arendășești”. Beneficiînd de o asemenea favoare, „trusturile arendășești” puteau să-și continue activitatea, acționînd prin diverși interpuși, care formal arendau pe contul lor, dar în realitate în contul „trusturilor” ³⁹.

La 30 decembrie 1907/12 ianuarie 1908, a fost votată și legea pentru judecătoriile de ocoale ⁴⁰, care era strîns legată de legea învoielilor agricole. Această lege desființa vechile judecătorii de pace, apărute prin legile din 1894 și 1896, înființînd judecătorii de ocoale. Fiecare judecătorie de ocol se compunea dintr-un judecător, dintr-un magistrat stagiar, dintr-un grefier și din secretarul comunei respective. Sarcina lor era de a merge în zile fixate, cel puțin de două ori pe lună, în comunele din ocoluri pentru a-și „exercita funcțiunile”. Ei trebuiau să judece procesele țăranilor cu proprietarii și arendași chiar în comunele respective. Aplicarea întocmai a

³⁶ „Danubiul” din 12 iunie 1905, p. 1.

³⁷ Arh. st. Botoșani, fond. Pref. Botoșani, dos. 93/1907, vol. III, f. 36.

³⁸ Vezi legea în C. Hamangiu, *Codul general al României*, vol. IV, supliment 1907 — 1908, p. 568.

³⁹ Ziarul „Tribuna” din Craiova denunța un trust arendășesc care amenința „să acapareze cea mai mare și mai fertilă parte a județelor de cîmp” („Tribuna”, Craiova, nr. 2 din 17 iunie 1911, p. 2).

⁴⁰ C. Hamangiu, *op. cit.*, p. 232 și urm. Legea este precedată și de regulamentul de funcționare.

acestei legi ar fi adus reale foloase țăranimii, știut fiind ce povară și ce ruină constituiau procesele cu proprietarii, țăranii trebuind să se deplaseze în alte părți, să suporte cheltuieli mari etc. Adeseori însă judecătorii părtineau pe moșieri și arendași, astfel că, deși bună, legea nu era aplicată. „Domnii judecători — arătau unii inspectori agricoli — de cele mai multe ori cînd supuneau judecării pe proprietar sau arendaș ca contravenit la art. 57, 76, 80, 89 și 108 (din legea învoielilor agricole — *M.I.*) achită pe contravenient sub motiv că în momentul prezentării în instanță legea era satisfăcută sau nedreptatea reparată”⁴¹, de unde rezultă că legea nu se aplica întocmai.

La 21 februarie/5 martie 1908 a fost votată legea pentru înființarea Casei rurale. Aceasta trebuia să cumpere moșiile proprietarilor scoase în vânzare, să le parceleze și mai apoi să le vîndă în loturi de cîte 5 ha țăranilor cumpărători de pămînt. În momentul cumpărării, Casa rurală percepea de la țăranii un acout în bani de 15% din valoarea pămîntului cumpărat dacă lua un singur lot, acoutul ajungînd pînă la 35% dacă cumpăra cinci loturi. În 1910, legea Casei rurale a suferit unele modificări (art. 27 și 46), prevăzîndu-se vânzarea către țăranii de loturi mai mari de 5—25 ha, de 50 și chiar de 75 ha⁴².

Casa rurală acorda împrumuturi comunelor pentru plata izlazurilor ; de asemenea ea putea să arendeze pămîntul cumpărat, pe care nu-l putea vinde.

Fiind o casă de bancă, ea satisfăcea și interesele financiare ale burgheziei, oferind acesteia avantajul plasării capitalurilor, de pe urma cărora încasa venituri mari. Dar, totodată, Casa rurală venea și în sprijinul moșierimii, oferindu-i posibilitatea de a-și vinde terenurile cu prețuri avantajoase. O serie de moșieri înglodați în datorii și care, în lipsa Casei rurale, ar fi fost obligați să-și vîndă moșiile pe prețuri derizorii⁴³, puteau să obțină prețuri dintre cele mai avantajoase. Trebuie spus că prin Casa rurală și-au vîndut moșiile mai ales proprietarii avînd între 100 și 500 ha, înglodați în datorii, și nicidecum cei care aveau proprietăți mari, de peste 500 ha. În al doilea rînd, Casa rurală a cumpărat moșii mai ales în regiunile puțin populate, unde chestiunea agrară nu era atît de presantă ca în regiunile de șes, deosebit de populate. Pe de altă parte, multe moșii au fost cumpărate cu prețuri mari, care nu numai că n-au putut fi vîndute țăranilor înstăriți din cauza prețului mare solicitat, dar nici chiar arendate. Ca urmare, în timp de mai bine de 4 ani, Casa rurală n-a cumpărat decît 88 701 ha⁴⁴, din care a vîndut țăranilor numai 12 426 ha. Față de suprafața cumpărată era, firește, mult prea puțin. Explicația constă în aceea

⁴¹ Arh. st. Buc., fond. Cons. Sup. Agr., dos. 5/1908, f. 13.

⁴² Ștefan Meitani, *Roadele Casei rurale*, în „Democrația”, an. I, 1913, nr. 2 din 15 aprilie, p. 57.

⁴³ În expunerea de motive asupra legii pentru înființarea Casei rurale, Anton Carp, raportorul legii, arată : „Prin acest proiect de lege se fac înlesniri și proprietarilor de moșii. Proprietarul, care trebuie să-și vîndă moșia silit de trebuințe, va găsi în instituțiunea Casei rurale un cumpărător mai mult, și astfel el nu va fi nevoit să-și vîndă moșia pe un preț depreciat” (*Dezbaterile Senatului pe 1907 — 1908*, ședința din 29 martie 1908, p. 699).

⁴⁴ C. Georgescu, *op. cit.*, p. 23 ; cf. Ștefan Meitani, *Roadele Casei rurale*, în „Democrația”, an. I, nr. 2 din 15 aprilie 1913, p. 57.

că prețul de vânzare cerut de Casa rurală era prea mare ⁴⁵ și că deci erau puțini acei țărani care dispuneau de bani.

Dacă Casa rurală a vândut puțin pământ țăranilor, în schimb a arendat acestora suprafețe tot mai mari. Numai între 1910 și 1913 suprafața arendată a crescut de la 14 500 ha la 35 000 ha ⁴⁶. Arendarea se făcea în condiții avantajoase, țăranii plătind numai un procent de 6% din prețul de cumpărare. Cei care luau însă pământ în arendă prin Casa rurală erau mai ales țăranii înstăriți și care, în acest fel, aveau posibilitatea de a-și procura veniturile bănești cu care să cumpere mai târziu loturi individuale.

În mîinile țăranimii, mai ales a celei înstărite, a intrat de asemenea și o parte a pămîntului moșiilor „bunurilor de mină moartă” ⁴⁷, pe care statul le-a vîndut în loturi acelora care au putut plăti avansul de 15%. Numai în cursul anului 1912 au trecut în proprietatea țăranilor un număr de 2 570 ha ⁴⁸.

Mult mai însemnată pentru țăranime a fost măsura care da obștilor de arendare dreptul de a lua în arendă moșiile statului și ale instituțiilor. Prin luarea în arendă a moșiilor statului și instituțiilor, țăranii constituiți în obștii puteau să obțină venituri mai mari și în acest fel să-și îmbunătățească situația.

Clasele exploatatoare vedeau în obștile de arendare o posibilitate de întărire mai ales a țăranimii înstărite. „Prin extinderea lor (a obștilor de arendare. — *M.I.*) — nota un publicist burghez — se va îmbunătăți mult situația sătenilor și se va ajunge pe calea cea mai sigură și fără adînci revoluții sociale la echilibrul firesc al distribuirii proprietății funciare a țării” ⁴⁹. Trebuie notat că autorul respectiv avea în vedere îndeosebi țăranimea înstărită, care putea să-și procure mijloacele materiale prin luarea în arendă a pămînturilor statului, instituțiilor, mănăstirilor etc.

Numărul obștilor de arendare, al membrilor lor și al suprafețelor a sporit în mod simțitor. Dacă în 1907, de pildă, erau numai 65 de obști, cu un număr de 6 023 de membri și cu o suprafață de 42 500 ha, în 1912

⁴⁵ Într-un studiu intitulat *Un testament de politică agrară*, publicat în „Arhiva pentru știință și reforma socială”, an. I, nr. 1 din aprilie 1919, Maximilian Popovici, unul din conducătorii Casei rurale, arată că în multe regiuni ale Moldovei Casa rurală a cumpărat moșii care nu numai că n-au putut fi vîndute, dar nici arendate la obști sau individual după tariful regional; astfel că unele moșii, ca de pildă Bădenii din jud. Iași, Dărăbani și Mileanca din jud. Dorohoi, au rămas pîrloagă. . . ” (p. 80).

⁴⁶ Cf. Ștefan Meitani, *op. cit.*, p. 58.

⁴⁷ Legea „bunurilor de mină moartă” a fost votată la 18/31 martie 1912, în timpul guvernului conservator. Cît de „interesată” erau însă moșierii, în frunte cu P. P. Carp, în aplicarea acestei măsuri, rezultă din aceea că în preajma votării legii, P.P. Carp a cumpărat moșia Durnești, aparținînd societății „Dacia” — care trebuia, conform legii, să treacă în proprietatea statului și deci la țărani — pe numele soției sale, prin intermediul lui P. Missir, vicepreședintele Senatului și membru în consiliul de administrație al societății „Dacia”. La puțin timp după cumpărare, a arendat moșia lui Froim Fischer, unul din frații care constituiseră faimosul trust Fischer, pe numele cumnatului acestuia. În publicistica vremii acest procedeu folosit de P.P. Carp a făcut vîlvă mare și este cunoscut sub numele de „Afacerea Carp-Durnești” (vezi „Tribuna”, nr. 464 din 6 ianuarie 1912).

⁴⁸ C. Georgescu, *Exproprierea*, în „Viața românească”, 1914, nr. 3, p. 362.

⁴⁹ C. Filipescu, *Bilanțul economic al obștilor de arendare*, București, 1909, p. 3.

eran deja 389 de obști cu 55 707 membri și o suprafață de 286 800 ha⁵⁰. Obștile de arendare au procurat într-o măsură mai largă pământ țăranilor. Acolo unde s-au constituit, ele au înlăturat pe intermediari, creînd posibilitatea unei îmbunătățiri în situația materială a țăranimii. Avînd în vedere însă condițiile cerute la înființarea obștii (depunerea unei garanții de 10 % din suma subscrisă etc.) obștile satisfăceau mai ales interesele țăranimii înstărite, care, dispunînd de bani, posedînd un număr mai mare de vite, putea să se folosească în mai mare măsură de avantajele obștilor, putea să ia mai mult pământ în arendă.

La rîndul lor, în măsura în care au înlăturat pe cămătari, băncile populare au înlesnit țăranilor împrumuturi cu o dobîndă mai scăzută, constituînd un început pe calea îmbunătățirii economice a acestora. În genere, băncile populare acordau țăranilor împrumuturi cu o dobîndă de 12—16 %. Pînă în 1912 ele au acordat împrumuturi de peste 130 000 000 de lei, din care mai bine de 50 % erau folosite pentru cumpărări de vite și pământ⁵¹. În 1907, de pildă, 37,75 % din împrumuturi au fost destinate cumpărării de vite, procent care s-a menținut cu mici excepții pînă în 1912 (33,45 % în 1908 ; 33,44 % în 1909 ; 33,10 % în 1910 ; 32,34 % în 1911). În aceeași perioadă, împrumuturile destinate pentru cumpărări de pământ au crescut de la 15,15 % în 1907 la 22,34 % în 1912⁵².

Numărul băncilor populare a crescut de la 2 410 în 1908, cu 346 707 membri și un capital de circa 37 000 000 de lei, la 2 951 în 1913, cu 583 632 de membri și un capital de 107 000 000 de lei⁵³. După cum se vede, capitalul băncilor populare a crescut într-un ritm mai rapid decît numărul lor și al deponenților.

Măsurile luate prin legislația agrară au accentuat procesul diferențierii țăranimii. Deși datele statistice nu permit urmărirea acestui proces, totuși, așa cum arătau în Cameră unii deputați, numărul țăranilor săraci era în continuă creștere. Deputatul Al. Giulea, caracteriza în felul următor situația creată după 1907 în jud. Dolj : „În foarte multe părți nu mai sînt decît două feluri de oameni : proletari, dar proletari în adevărată accepțiune a cuvîntului, oameni care n-au de loc pământ, sau, dacă au, au o bucătică de pământ cu care nu poate trăi el și familia sa ; apoi pe deasupra lor vine pătura subțiată a cîtorva înstăriți...”⁵⁴. Într-adevăr, din numărul de aproape 1 300 000 de gospodării țărănești, 400 000⁵⁵, după unii autori, 500 000⁵⁶ după alții nu posedau nici un fel de pământ. În afară de acestea, gospodăriile cu pînă la 3 ha nu puteau să-și procure nici jumătate măcar din necesarul existenței și, ca atare, trebuiau să se

⁵⁰ A. C. Galan, *Însemnătatea obștilor de arendare în istoria noastră agrară*, București, 1914, p. 13.

⁵¹ Vezi Grigore I. Crăsnaru, *Băncile populare. Ideal și realitate*, București, 1915, p. 20.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Anuarul statistic al României pe 1915 — 1916*, București, 1919, p. 88 — 89.

⁵⁴ *Dezbaterile Adunării deputaților pe 1911 — 1912*, ședința din 24 februarie 1912, p. 883.

⁵⁵ Dr. C. Popescu, *De ce trebuie îmbunătățită soarta țăranilor*, București, 1914, p. 13.

⁵⁶ G. Maior, *România agricolă, studiu economic*, București, 1911, p. 195 ; vezi și *Dezbaterile Adunării deputaților pe 1907 — 1908*, p. 32.

„învoiască”. În aceeași situație se aflau și multe gospodării, avînd pînă la 5 ha, care de asemenea se „învoiau” la proprietari.

Firește, numai criteriul suprafeței agricole nu este concludent în a elucida procesul diferențierii țărănimii; trebuie avut în vedere și repartitia vitelor și, în genere, a inventarului agricol. Din păcate, datele statistice sînt și în această privință extrem de sărace. Cu toate acestea, încă la începutul secolului al XX-lea, numărul vitelor gospodăriilor sărace, în comparație cu acela al țăranilor înstăriți, era în continuă scădere. Procentul cel mai mare al celor complet lipsiți de vite îl dau mai ales județele cu o întinsă suprafață agricolă, și anume: 34% jud. Olt, 33% jud. Ilfov și Prahova, 27% jud. Dolj și Putna, 26% jud. Brăila și Covurlui⁵⁷ etc. La cei lipsiți complet de vite, trebuie adăugați și cei 351 178, adică aproape 50% din totalul de 711 491 care aveau numai 1—2 vite; totodată, 107 634, adică aproximativ 13%, aveau între 5 și 10 vite, iar 5 435, adică 0,7%, aveau între 11 și 20 de vite mari⁵⁸.

Paralel cu aceste măsuri, clasele exploatatoare au întărit aparatul administrativ și de represiune la sate, sporind numărul plășilor și al agenților puterii executive, precum și numărul jandarmilor. Legea pentru organizarea comunelor și administrația plășilor prevedea sporirea numărului plășilor și al agenților puterii executive. Conform art. 194 din lege, administratorul de plasă era însărcinat cu poliția administrativă comunală și rurală, „luînd orice măsură pentru privergherea și menținerea ordinii și siguranței publice”⁵⁹. În caz de „rebeliuni” sau „întruniri seditioase... care ar amenința pacea publică sau siguranța”, cînd forța jandarmilor n-ar fi putut fi suficientă, legea da dreptul administratorilor de plasă de a cere intervenția forței armate⁶⁰ (art. 85). Totodată, legea prevedea „răspunderea bănească a comunelor pentru toate stricăciunile și pagubele rezultate din delikte sau răzvrătiri”. De teama izbucnirii a noi mișcări țărănești, cercurile guvernante burghezo-moșieresti au luat măsuri noi, menite să întărească aparatul administrativ la sate.

O importanță deosebită au acordat burghezia și moșierimea jandarmeriei. Prin legea din 25 martie 1908 se modificau unele articole din vechea lege a jandarmeriei din 1893. Primul articol al noii legi definea scopul jandarmeriei, care era acela de „a veghea în comunele rurale la siguranța publică, la menținerea ordinii și la executarea legilor”⁶¹. Principala îndatorire a jandarmeriei trebuia să fie „o supraveghere activă neîntreruptă și o acțiune preventivă și represivă”⁶². Burghezia și moșierimea sperau prin aceasta să fie scutite în viitor de noi mișcări țărănești și să aibă asigurată liniștea și inviolabilitatea proprietății lor. Jandarmii erau datori să dea concursul primarilor și notarilor pentru menținerea ordinii și siguranței publice.

⁵⁷ C. Filipescu, *Pășunatul și hrana vitelor*, București, 1908, p. 55.

⁵⁸ D. Hurezeanu, *Problema agrară și lupla țăranimii, 1904 — 1906*, București, 1961, p. 64.

⁵⁹ *Dezbaterile Adunării deputaților pe 1907 — 1908*, p. 945.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ C. Hamangiu, *op. cit.*, vol. IV, p. 398.

⁶² *Ibidem*, p. 400.

Potrivit art. 10, în fiecare comună se înființa câte un post de jandarmi pedestri, compus din cel puțin doi jandarmi⁶³, ceea ce mărea efectivul jandarmilor la 6 230, față de numărul de 2 960 existenți pînă la 1907. Deși satisfăcuți oarecum cu această măsură, totuși unii moșieri socoteau sporul neînsemnat⁶⁴. Politicianul C.R. Geblescu propunea ca la fiecare două comune să fie patru jandarmi, din care doi călări să facă patrulă în timpul nopții. „În timpul zilei — arăta el în continuare — s-ar putea face patrulă de cavalerie militară, socotindu-se câte 20 călăreți de plasă, care încontinuu să viziteze comunele”⁶⁵. De aici se vede cît de mare preț puneau moșierii pe această forță represivă, menită să le asigure liniștea.

În vederea întăririi acțiunii de supraveghere și represiune la sate și orașe, clasele dominante au desființat Direcția administrației generale a personalului, a contenciosului etc., înființînd două direcții : 1) Direcția administrației generale a personalului și 2) Direcția poliției și siguranței generale.

Prin luarea acestor măsuri, de întărire a aparatului administrativ de supraveghere și represiune, clasele dominante urmăreau să împiedice în viitor dezlănțuirea a noi mișcări țărănești.

Lupta revoluționară a maselor țărănești din primăvara anului 1907 și legislația agrară care i-a urmat au pus în fața tuturor grupărilor și curențelor ideologice necesitatea unei luări de poziție în problema agrară în general și țărănească în special.

Dintre acestea, singura forță politică care s-a ridicat hotărît în apărarea maselor țărănești a fost mișcarea muncitorească, care a desfășurat numeroase acțiuni de luptă politică : greve, întruniri și demonstrații de simpatie și solidaritate cu țărănimea răsculată în 1907.

După răscoală, mișcarea muncitorească în plină dezvoltare și-a intensificat preocupările pentru problema agrară și țărănească. Ridicîndu-se împotriva politicii și a măsurilor cu caracter represiv ale claselor dominante, mișcarea muncitorească a făcut și unele propuneri, care, deși nu satisfăceau în totul revendicările țărănimii, depășeau cu mult propunerile burgheziei și moșierimii. În august 1907, în cadrul unei întruniri de protest împotriva masacrelor săvîrșite asupra maselor țărănești, muncitorii din București au votat o moțiune în care, printre altele, cereau „exproprierea în folosul țărănimii a tuturor moșilor de la 500 ha în sus”. Într-o serie de alte întruniri de protest, mișcarea muncitorească a demascat caracterul legiuirilor agrare adoptate de clasele dominante de teama luptei țăranilor. Chiar în ziua deschiderii parlamentului, care avea să discute legiuirile agrare, conducerea mișcării muncitorești a lansat un apel prin care, deza-

⁶³ C. Hamangiu, *op. cit.*, vol. IV, p. 398.

⁶⁴ „Agrarul” — organul marilor proprietari — din 15 ianuarie 1908 scria : „Sporul e așa de neînsemnat, încît nu prezintă prea multă importanță. Țara are acum nevoie de măsuri serioase și hotărîtoare”.

⁶⁵ C.R. Geblescu, *Problema agrară în România*, 1907, p. 3.

probînd propunerile de reformă ale liberalilor, arăta sprijinul pe care trebuia să-l dea proletariatul maselor țărănești⁶⁶.

Mișcarea muncitorească nu s-a limitat numai să demaște caracterul limitat al legiuirilor agrare, ci a propus și unele soluții în rezolvarea problemei agrare. Astfel, programul Uniunii socialiste, publicat în *Calendarul muncii* pe 1909, prevedea în problema agrară: „exproprierea silită a tuturor proprietăților mari și formarea unui fond funciar național, din care să se arendeze, pe termene lungi, asociațiunilor țărănești sau țărănilor particulari, crearea de islazuri etc.”⁶⁷. Deși acest program nu corespundea năzuințelor maselor țărănești, totuși era mult mai înaintat decît legiuirile claselor dominante.

Reconstituirea Partidului Social-Democrat din România în 1910 a însemnat un succes al clasei muncitoare din țara noastră. Programul său era cel mai înaintat program politic din acel timp. Deși nu vorbea despre alianța clasei muncitoare cu țărănimea, el sesiza în mod just necesitatea luptei comune, întrevăzînd posibilitatea și necesitatea alianței dintre proletariet și țărănime.

Pentru țărănime, programul P. S. D. prevedea o serie de revendicări ca: „desființarea rămășițelor feudale din raporturile de producție agrară, răscumpărarea unei părți din marea proprietate, crearea unei legislații speciale, credite”⁶⁸ etc., dar acestea n-aveau efectul scontat atîta timp cît nu se punea problema exproprierei totale a proprietății moșierești. De altfel, Congresul de reconstituire a P. S. D. din 1910 nici nu a dat o formă definitivă programului agrar, însărcinînd o comisie cu cercetarea chestiunii agrare și prezentarea unui program la viitorul congres.

În genere, în problema agrară mișcarea muncitorească a manifestat serioase slăbiciuni, în sensul că, neluînd în considerație potențialul revoluționar al țărănimii, nu a elaborat un program agrar revoluționar. Deși elementele revoluționare au desfășurat o activitate susținută în rîndul maselor țărănești și au sprijinit lupta lor pentru condiții mai bune de muncă, pentru pămînt, totuși ele nu au reușit să contrapună unor lideri din conducerea P. S. D. un program agrar revoluționar care să mobilizeze masele la luptă.

Deși nu satisfăcea revendicările țărănimii, exprimate cu atîta claritate în timpul desfășurării răscoalei din februarie-martie 1907, totuși legislația agrară din perioada 1907 — 1912 a lărgit în mod obiectiv calea dezvoltării relațiilor capitaliste la sate.

Legislația avea un caracter limitat de clasă, lăsînd neatinsă baza marii proprietăți moșierești. Principalul obiectiv urmărit de clasele conducătoare prin adoptarea legislației a fost atenuarea contradicțiilor la sate și înlăturarea eventualității izbucnirii unei răscoale de proporțiile celei din 1907.

⁶⁶ Vezi *Documente privind răscoala țărănească*, selectate de D. Hurezeanu, în „Analele Institutului de istorie a partidului de pe lîngă C.C. al P.M.R.”, 1962, nr. 3, p. 176 — 177.

⁶⁷ *Documente din mișcarea muncitorească 1872 — 1916*, ed. a 2-a, București, Edit. C.G.M., 1947, p. 424 — 425.

⁶⁸ *Ibidem*.

PARTICIPAREA DIPLOMATICĂ A MOLDOVEI LA APLANAREA NEÎNȚELEGERILOR POLONO-TĂTARE, ÎN 1763

DE

V. MIHORDEA

Războiul de șapte ani — precedat de inversarea alianțelor de pînă atunci¹ — a fost ultimul conflict general în Europa înainte de revoluția franceză, cînd începe lupta dintre Anglia și Franța pentru colonii și preponderență mondială, accentuîndu-se în același timp rivalitatea dintre Austria și Prusia pentru întîietate în cuprinsul Germaniei. Dar faptul cel mai însemnat al acestui eveniment, cu importanță deosebită pentru politica Europei răsăritene, îl constituie transformarea în alianță a antagonismului secular dintre Franța și Austria. Favorizînd, pe de o parte, planurile de expansiune ale țarismului — o dată cu urcarea pe tron a Ecaterinei a II-a² — de a alipi în primul rînd teritoriile ucrainene și bieloruse care se mai aflau sub stăpînirea Poloniei³, apropierea de Austria a venit, pe de altă parte, în contrazicere cu sistemul politic al Franței în Europa orientală, bazat încă din vremuri mai vechi pe alianța cu Polonia, Suedia și Turcia. Interesat în a nu lăsa capitalul comercial rus să pătrundă în Orientul apropiat, în dauna comerțului francez, guvernul din Versailles a stabilit cu aprobarea Porții, încă din prima jumătate a secolului, un consulat în Crimeea, apoi va instaura *diplomația secretă* spre a-și întări influența în Polonia, care din cauza organizării sale interne ajunsese în

¹ Prin tratatul de la 1756, Franța renunță la alianța cu Prusia și se aliază cu Austria și Rusia. Prusia încheie alianță cu Anglia, adversara Franței.

² Potenkin și colab., *Istoria diplomației*, vol. I, București, p. 289 — 290.

³ Un interesant pasaj dintr-o scrisoare a lui Vergennes, ambasador francez la Constantinopol, trimisă colegului său de la Varsovia, Paulmy, la 3 mai 1763, precizează în această privință, „Je dois à y suppléer en usant de dextérité pour éclairer discrètement le ministère ottoman en ce que la Pologne souffre des entreprises de la Russie, sur ce qu'elle a à craindre de ses vues ultérieures, et de l'animosité de la faction dévouée à cette puissance” (Biblioteca Institutului Franței, manuscrise, vol. 1233, fol. 50).

stare de totală descompunere politică, condamnată să devină o pradă ușoară a vecinilor săi⁴.

Pînă în 1756, data tratatului de alianță cu Austria, influența franceză a fost necontestată în cuprinsul statului otoman, întrucît Imperiul habsburgic era dușmanul comun atît al Turciei, cît și al Franței. Datorită acestui fapt, ambasadorul din Constantinopol, pentru a fi în directă legătură cu cel din Varșovia, a putut cuprinde nestingherit în cîmpul de activitate al diplomației franceze Principatele române și în special Moldova, plasînd acolo secretari domnești⁵ și alți agenți⁶, așa cum la curtea hanului avea un consul. Deoarece principatele erau considerate ca „ferestrele Imperiului otoman spre Europa”, informațiile trimise la Poartă în mod obligatoriu de către domni erau modificate de secretari în sensul vederilor diplomației franceze, mai cu seamă cele referitoare la frămîntările politice din republica polonă⁷. În felul acesta, principatele dunărene erau aduse să contribuie în mod indirect la promovarea intereselor diplomației franceze în Orient⁸. Poziția aceasta a început să fie subminată cu lovituri în plin prin străduința diplomației anglo-prusiene, care prezenta turcilor apropierea Franței de Austria ca un act de trădare a intereselor otomane pe plan european. Agenți ai lui Frederic al II-lea au apărut în Moldova⁹ și pe lîngă hanul Crimeei¹⁰, cu scopul de a-l determina pe acesta din urmă să execute fie o invazie în Transilvania supusă coroanei de Austria¹¹, fie o campanie contra Rusiei¹². Ca să neutralizeze acțiunea trimișilor prusieni nu numai

⁴ *Istoria diplomației*, vol. I, p. 314.

⁵ Seria lor începe în 1749, cu Fr. Thomas Linchou, în vremea în care diplomația secretă era în plină desfășurare, continuîndu-se cu Pierre de la Roche și alții.

⁶ În timpul aplanării conflictului polono-tătar, agent al diplomației franceze în Moldova era și chirurgul Ioan Benedict Locman, trimis din partea domnului la curtea hanului.

⁷ Relatarea pe larg a acestui procedeu este redată în V. Mihordea, *Politica orientală franceză și țările române în secolul al XVIII-lea*, București, 1937, p. 99 — 102.

⁸ *Ibidem*, p. 177 — 184 și 533.

⁹ În raportul ambasadorului francez la Varșovia, Paulmy, către primul ministru Choiseul, de la 8 aprilie 1762, se vorbește despre „un secrétaire prussien qui est depuis six mois à Jassy et reçoit souvent des courriers de Breslau, et un autre officier est arrivé de Constantinople en Moldavie pour relever celui-ci. Enfin, un quatrième émissaire prussien y est encore arrivé et doit passer à Constantinople” (Arh. Ministerului Afacerilor Străine francez, fond. Pologne, vol. 271, fol. 202). La 22 mai, același ambasador raporta: „L'on me mande de Moldavie que les courriers du roy de Prusse pour Constantinople continuent à passer fréquemment par Jassy, capitale de cette principauté. Sa Majesté prussienne paroît porter toujours son attention de ce côté-là et un des agents de ce Prince dont j'ai eu l'honneur de vous parler c'est établi à Jassy avec le titre de consul” (*ibidem*, fol. 309).

¹⁰ Agentul permanent al lui Frederic pe lîngă han era Boskamp, olandez de origine și „fost 2 — 3 ani profesor de limbi la Constantinopol” (Iorga, *Documentele familiei Callimachi*, vol. II, București, 1903, p. 448). La 3 februarie 1762 internunțul austriac Schwachheim raporta lui Kaunitz că de mult timp se duc negociații între han și regele Prusiei (*ibidem*, p. 444, nr. 65).

¹¹ Raport al internunțului Schwachheim, în Iorga, *op. cit.*, p. 448, nr. 72. Cf. Virgil Șotropa, *Tătarii în Valea Rodnei*, Cluj, 1925, p. 20. Raportul ambasadorului Paulmy spune că hanul, clștigat de regele Prusiei, făcea pregătiri „sans l'aveu de la Porte” (Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 272, fol. 40 — 41).

¹² Raportul aceluiași ambasador de la 19 iunie 1762, vorbind despre „l'assemblée d'une armée tartare sur les frontières”, spune că „ces mesures sont dirigées contre les Russes, ou contre les Autrichiens” (*ibidem*, vol. 271, fol. 419). Vezi și expunerea lui Ervin Peters, *Die Orientalpolitik Friedrichs des Grossen*. . . , Halle, 1914, p. 7.

la Constantinopol, unde se urmărea a se ajunge la un tratat de alianță cu Poarta, dar și în țările vasale Imperiului otoman, eforturile diplomației franceze n-au cunoscut nici o limită¹³. Sumele fabuloase¹⁴, răspindite de Frederic al II-lea pe malurile Bosforului din subsidiile engleze, au fost neutralizate de talentul ambasadorului Vergennes, astfel că pînă la urmă Poarta a încheiat cu Prusia numai un tratat de prietenie, luîndu-i lui Frederic speranța că va fi degajat prin turci de încercuirea puterilor europene¹⁵. În schimb, informațiile agenților au dat ocazie diplomației prusiene să constate că putea mai ușor să pună în mișcare pe tătari, care nu așteptau decît pretexte pentru invadarea oricăreia din țările vecine. Spre a reduce din greutatea acțiunii rusești îndreptate contra lui, Frederic pregătise prin agenții săi năvălirea armatelor tătarăști în Ucraina, dar planul a fost întrerupt de moartea țarinei Elisabeta, care a modificat raporturile dintre ruși și prusieni¹⁶.

Vecinătatea directă a tătarilor cu Moldova, prin așezarea unor triburi ale lor în Bugeac, făcea ca în cursul veacului al XVIII-lea raporturile hanului cu domnii principatelor să fie acelea ale unui supus turcesc favorizat față de alții pentru care *Coranul* îngăduie și prescrie jefuirea sistematică la adăpostul vagului titlu de „oblăduire a sultanului” prin tributul fix „banii mierii” și darurile cu care niciodată nu era mulțumit¹⁷. Poarta însăși, în ceremonialul de la Constantinopol, marca această deosebire, tratînd pe han ca pe un suveran independent, respectat de toți demnitarii imperiului, care nu lăsa să se constate altă asemănare între el și domnii principatelor decît amovibilitatea¹⁸. Dependența politică era întreținută și de frămîntările interne, care dădeau prilej boierilor ca prin fuga lor la tătari să ia de protector și de arbitru pe han, între ei și domn¹⁹.

¹³ Albert Sorel, *La Question d'Orient au XVIIIe siècle*, Paris, 1889, p. 3. Charles de Chambrun, Vergennes, Paris, 1944, p. 129 — 132.

¹⁴ Bonneville de Marsangy, *Le chevalier de Vergennes*, t. II, Paris, 1894, p. 72.

¹⁵ O copie a tratatului la Academia Republicii Socialiste România, ms. 1 030, fol. 65.

¹⁶ Übersberger, *Russlands Orient politik*, vol. I, Stuttgart, 1913, p. 262. În legătură cu devotamentul țarului Petru al III-lea față de regele Prusiei, agentul Ierachi scria din Iași la 7 iunie 1762 interpretului polon Giuliani: „Des liaisons de cette nature ne peuvent manquer de donner de l'ombrage dans nos contrées” (vezi Iorga, *Doc. fam. Callimachi*, vol. II, p. 287, nr. 124).

¹⁷ Raportul consulului francez în Crimeea, Fornetti, de la 10 noiembrie 1759, publicat în Hurmuzaki, *Doc. supl.*, vol. I, p. 719, nr. MX; Peyssonnel, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, vol. II, Paris, 1787, p. 242: hanul primește anual de la domnul Moldovei 8 000 de piaștri, bol akcesi, sau haniî mieriî, un fel de tribut. La urcarea pe tron, o caretă trasă de 6 cai și 2 000 de țechini (p. 243). În 1714 se menționa că „le prince de Moldavie donne tous les ans au han des Tartares et aux sultans ou princes tartares, ses fils, vingt cinq bourses” („Revue Historique du S.E. Européen”, 1929, p. 60).

¹⁸ În scrisoarea de la 24 noiembrie 1762 către ambasadorul francez de la Varșovia, Vergennes spune: „Si l'on pense à Varsovie qu'un Tartare et un prince de Moldavie sont au même niveau, on est grandement dans l'erreur; l'amovibilité est le seul rapport qu'il est entre eux. A cela près, un kan de Tartarie n'est pas traité ici avec moins de considération qu'un souverain indépendant, et il est un objet de plus profond respect pour les sujets mêmes les plus élevés en dignité” (Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 273, fol. 675).

¹⁹ În 1730, boierii care s-au ridicat împotriva lui Grigore Ghica „giuruie hanului țara din Prut încolo, să fie loc tătarăscu, numai. . . să-ș rădice domnu dintre dinșii pre cine or socoti ei” (Ion Neculce, *Letopiseșul țării Moldovei*, ed. Iorgu Iordan, București, E.S.P.L.A., 1955, p. 343). În domnia lui Grigore Callimachi (1761—1763), din cauza grecilor care acaparaseră principalele

Către sfârșitul domniei lui Scarlat Ghica în Moldova — august 1758 — au loc mari tulburări între căpeteniile tătărești, în urma morții seraskierului din Buceac. Succesorul său, Seadet Ghirai, se revoltă contra turcilor și are conflict cu ei. În același timp moare și hanul Alim-Ghirai, iar moștenirea lui fu cerută cu arma în mână de un Ghraid din Dobrogea, Crim-Ghirai, care, primind de la sultan „căciula și caftanul” ca să fie „han deplin”, pretinde de la domnul Moldovei „bani, blane și altele” spune cronicarul pseudo Ienachi Kogălniceanu²⁰. Alegerea unui han cu înclinări războinice ar fi fost — potrivit afirmațiilor unui contemporan²¹ — pusă la cale de Frederic al II-lea și favorizată de agenții prusieni. Într-o scrisoare a starostelui de Cernăuți, Millo, către rezidentul francez din Polonia, ne spune că la hotarele Moldovei a izbucnit o ceartă între tătarii Nogai și cei din Bugeac, care a degenerat într-un adevărat război²², pretinzându-se ca pagubele materiale să fie împlinite de către domnul de la Iași²³. Schimbarea domniei în Moldova făcând să nu se poată împlini pretențiile tătărești și încurajarea pe care a primit-o Crim-Ghirai de la regele Prusiei²⁴ au determinat invazia acestei țări în septembrie 1758, unde cetele hanului au produs pagube de neînchipuit. Peyssonnel, martor ocular, spunea că o armată de 80 000 de tătari a prădat timp de șapte zile ținuturile moldovenești din sud, luând 40 000 de robi și o mare cantitate de bunuri²⁵. De teama invaziei, o mare parte dintre locuitorii Moldovei s-au refugiat în Polonia. Încă înainte de sosirea noului domn la Iași, marele vizir Raghib-pașa, pe de o parte, și caimacanul domniei, pe de alta, au scris hatmanului Poloniei, cu rugămintea de a da dispoziții ca acești locuitori nu numai să nu fie reținuți fără voia lor de către seniorii locali, dar să fie obligați de a se repatria în cel mai scurt timp posibil²⁶. Atitudinea Porții față de invazia tătarilor în Moldova a dat prilej reprezentanților puterilor europene la Bosfor să facă reflecții asupra gradului de decădere a imperiului feudal turcesc și să constate că intervenția statului otoman în războiul de șapte ani a fost cauzată în primul rând de propria-i slăbiciune²⁷.

dregătorii, „hoierii pămînteni de multă supărare au fugit la sultanul tătăresc” în Bugeac (*Lelopisefe*, vol. III, p. 191—192). Despre această fugă vorbește Boscovich, în *Viaggio da Constantinopoli in Polonia*, Bassano, 1784, p. 288.

²⁰ *Lelopisefe*, vol III, 234 — 235.

²¹ Rulhière, *Révolutions de Pologne*, vol. I, Paris, 1862, p. 231.

²² Scrisoarea lui Ianacache Millo către rezidentul francez de la Varșovia, Durand, la 1 iunie 1758 (Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 273).

²³ Ibidem, fol. 388.

²⁴ Rulhière spune că hanul Crim-Ghirai, „encouragé par les promesses du roi de Prusse, rassembla une armée, ravagea en sept jours toute la province de Moldavie” (ibidem, p. 232).

²⁵ Peyssonnel, *Lettres à M. le Marquis de D, contenant quelques observations sur les Mémoires qui ont paru sous le nom de M. le Baron de Toll*, Amsterdam, 1785, p. 21 — 23.

²⁶ Scrisoarea marelui vizir, păstrată în versiune franceză la Biblioteca „Czartoryski” din Cracovia (ms. 617 nepaginat), a cărei copie mi-a fost pusă la dispoziție cu multă bunăvoință de prof. P.P. Panaitescu, este greșit datată „1763”. O putem data în mod precis ca fiind de la sfârșitul anului 1758 după raportul marchizului de Monteil către Choiseul, trimis din Varșovia la 5 ianuarie 1759, care o menționează și-i rezumă întocmai conținutul (Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 261, fol. 329).

²⁷ Cf. Raportul lui Vergennes din 16 octombrie 1758, în Hurmuzaki, supl. I, vol. I, p. 710, nr. MIV.

În primăvara anului 1759, hanul tătarilor, rămas în Bugeac, unde se restabilise liniștea, plănuind să atace regiunea de graniță a Rusiei²⁸, află că un sultan rebel, văr cu dînsul și unul din posibili competitori la tron, se refugiase în Polonia, împreună cu cîțiva mîrzaci și mai multe sute de „curteni” stabilindu-se în părțile Mohilevului, pe moșiile palatinului de Kiev Francisc Potocki și ale subtolnicului regal Stanislas Lubomirski²⁹. Cu aprobarea Porții, Crîm-Ghirai a cerut extrădarea lui. Refuzul seniorilor poloni a iritat pe han, dar el s-a infuriat și mai mult cînd din ordinul lui Lubomirski au fost jefuiți mai mulți negustori, supuși ai hanatului, care erau cu mărfurile lor în tranzit pe domeniile sale³⁰. În scrisoarea către mareșalul coroanei, de la 26 noiembrie 1759, palatinul de Kiev spune că rebelul a fost primit „à titre d'amitié de voisins” pînă cînd se va împăca cu hanul și nu-l putea refuza, fiind „demi-souverain de son pays”, dar cere intervenția regelui Poloniei pe lângă Poartă spre a numi o comisie de aplanare a conflictului, întrucît întreținerea lui și a suitei costă scump³¹. Aceste fapte, de interes particular, stau la baza conflictului polono-tătar de la 1759, a cărui aplanare, încercată sub mai multe forme, a tergiversat patru ani, pînă ce, prin mijlocirea domnului Moldovei, a fost dusă la bun sfîrșit. În darea de seamă făcută autorităților polone³², Hagi Ghirai arată că invazia în Moldova ar fi fost motivată pentru ei de pretextul că în cearta dintre triburile tătărești s-ar fi amestecat și moldovenii³³, iar supărarea lui pe han, care l-a destituit din postul de calga, determinîndu-l să se refugieze peste graniță, provine din cauza netrimiterii în Moldova de către tătari a sumelor datorate ca despăgubiri, așa cum el s-a angajat față de Poartă³⁴. Exilul lui Hagi Ghirai la Mohilev a luat sfîrșit la începutul anului 1760 prin iertarea pe care i-a acordat-o hanul³⁵, dar pretențiile de despăgubiri bănești ale acestuia au persistat în continuare, pentru a constitui un motiv aparent al prezenței armatelor tătărești la hotarele dintre Moldova și Polonia, în realitate ca să servească lui Frederic al II-lea ca mijloc de intimidare a unora dintre adversari, silindu-i prin aceasta ca să păstreze o parte din forțele lor spre a face față unei eventuale invazii a lui Crîm-Ghirai³⁶. Încă de la începutul conflictului, secretarul principelui Moldovei, La Roche, comunica ambasadorului francez în Polonia că, pentru supraviețuirea sultanului rebel de la Mohilev, hanul va ierna la frontieră, pe cînd seraskierul său va cantona cu trupele chiar pe teritoriul moldove-

²⁸ Iorga, *Doc. fam. Callimachi*, vol. II, p. 402, nr. 22 și p. 403, nota 1.¹

²⁹ Wladislaw Konopczynski *Polska à Turcya, 1683 — 1792*, Varșovia, 1936, p. 169 — 170.

³⁰ Iorga, *Doc. fam. Callimachi*, I, p. CXXXIII; Konopczynski, *op. cit.*, p. 170.

³¹ N. Iorga, *op. cit.*, vol. II, p. 243, nr. 27.

³² *Relation concernant les affaires du sultan Hadzy-Geray. . . faite par lui-même en 1759* (*Ibidem*, p. 244, nr. 31).

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Cf. Scrisoarea lui Malachowski către Giuliani de la 17 februarie 1760: „Le pardon du Sultan Hadzy-Geray est obtenu honorablement” (*Ibidem*, p. 249, nr. 38).

³⁶ Raportul ambasadorului Paulmy către Choiseul de la 19 iunie 1762 spune că „ces nouveaux mouvements des Tartares, autorisés par la Porte, mais qui ne paroissent inquiéter ni les agens prussiens, ni les ministres d'Angleterre et de Prusse à Constantinople” au scopul de a-i face „tourner du côté des possessions autrichiennes” (Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 271, fol. 418).

nesc³⁷, de unde urma să primească întreaga întreținere a lor³⁸. În toamna anului 1761, tătarii erau adunați la granița dintre Ucraina și Moldova, în trei corpuri de armată, așteptând cu nerăbdare „momentul de a se bate”³⁹.

Pentru a întreține în continuare atmosfera de nesiguranță și de perspectivă războinică în aceste părți au existat și tratative directe între han și regele Prusiei, purtate fără știrea și aprobarea Porții. Din memoriile lui Frederic al II-lea aflăm că o ambasadă a hanului, condusă de medicul său personal⁴⁰, a sosit la Berlin în octombrie 1761 pentru a negocia punerea la dispoziția armatei prusiene a unui număr de 16 000 de tătari, în schimbul unei sume de bani ce urma să fie stabilită. Oferta a fost primită și un agent special, de Goltz, a fost trimis imediat în Crimeea cu proiectul de tratat și subsidiile promise. În timpul iernii, un nou emisar tătar apărea la Breslau, aducând asigurările că hanul va aduna în primăvară un corp de 40 000 de oameni, cu care va acționa după dorințele regelui Prusiei⁴¹. Șansele lui Frederic al II-lea s-au mărit în 1762 pentru scurt timp prin venirea la tronul Rusiei a lui Petru al III-lea, care a dispus încetarea oricărei acțiuni militare împotriva lui. La Constantinopol ambasadorul țarului a primit dispoziții să lucreze de comun acord cu trimisul prusian. Diversiunea hanului urma să fie folosită împotriva Habsburgilor. Ambasadorii străini la Bosfor comunicau că Poarta îndeamnă și ea într-ascuns pe tătari la acțiune, dar nu contra rușilor, în legătură cu care domnul Moldovei fusese obligat să trimită oameni și materiale pentru repararea întăriturilor de la Perecop⁴², ci mai curînd să aducă pe austrieci la sentimente mai pașnice și un tratat cu regele Prusiei semnat de Maria Tereza⁴³.

Presupunerea că hanul s-ar putea servi de pretextul neînțelegerii lui cu polonii ca să invadeze mai întii această țară și de acolo să treacă în Ungaria de jos și Transilvania îndemna pe ambasadorul francez la Varșovia să ceară cu insistență hatmanului să caute a termina cu orice preț diferendul cu tătarii, care se reducea pe atunci numai la plata unei despăgubiri bănești⁴⁴. Întrucît armata tătară de la Căușani, în Bugeac, era o amenințare directă pentru toți seniorii poloni, Branicki s-a executat și a trimis în vara anului 1762 o delegație la Curtea hanului, care însă a fost rău primită, refuzîndu-i darurile oferite după obicei, cu răspunsul

³⁷ Raport din 19 noiembrie 1759, ibidem, vol. 269, fol. 380.

³⁸ „Ces mouvements . . . nous inquiètent, et c'est avec d'autant plus de raison que nous ne pouvons encore en pénétrer le but et que nous savons que, quel qu'il puisse être, il va à coup sûr nous en coûter infiniment, pour suppléer au divers besoins d'une armée qui n'apporte avec soi que très peu, pour ne pas dire rien, du nécessaire à sa subsistance” (Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 271, fol. 337).

³⁹ Raportul lui Vergennes către Choiseul din 11 octombrie 1761 (ibidem, vol. 268, fol. 323).

⁴⁰ În relatarea făcută, Frederic spune că delegația tătară era condusă de „bărbierul hanului”.

⁴¹ Frederic al II-lea, *Mémoires*, vol. II, Paris, 1866, p. 216 — 218.

⁴² În scrisoarea de la 30 mai 1762, secretarul domnesc La Roche comunica din Iași rezi-dentului francez Gerault : „L'ordre que nous avons depuis peu d'envoyer incessamment quelques trois cents ouvriers tels que maçons, menuisiers etc., avec une bonne somme d'argent à Or ou Pericope . . . il nous fut très fort recommandé . . . de faire passer secrètement à Oczacow une ou deux personnes intelligentes . . . avec ordre d'examiner . . . et de dresser un état bien circonstantié” (Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 271, fol. 337 — 340).

⁴³ N. Iorga, *Doc. fam. Callimachi*, vol. I, p. 18 — 19, nr. VIII.

⁴⁴ Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 271, fol. 419.

că nu acceptă daruri decît de la prieteni⁴⁵. A ordonat apoi ca delegații să părăsească imediat teritoriile sale, amenințînd că va prăda ținuturile poloneze pînă la valoarea sumei de 270 000 de taleri, pe care o pretindea drept despăgubire pentru daunele cauzate supușilor săi⁴⁶. Diplomații francezi au ajuns la concluzia că ambițiile tătărești nu pot fi potolite decît prin intervenția guvernului otoman. În consecință, hatmanul Poloniei, îndemnat de ambasadorul Paulmy, se adresează Porții și, prin intermediul lui Vergennes, scrie marelui vizir, Raghib-pașa, arătîndu-i că hanul, instigat de agenții prusieni cărora le convine să-i vadă ieșind din peninsula în fruntea trupelor, caută în mod intenționat, prin condițiile pe care le pune, să nu se ajungă la o înțelegere pentru terminarea diferendului⁴⁷. La recomandarea lui Raghib, în orașul de la frontiera polono-tătără, Balta (Iosifgrad), s-au întîlnit în mai multe rînduri delegații poloni și tătari, dar discuțiile lor n-au dus la rezultat pentru că polonezii au oferit 45 de pungi, pe cînd tătarii au cerut cu mult mai mult, declarînd că nici într-un caz nu se vor mulțumi cu mai puțin de o sută⁴⁸.

Cînd la Petersburg s-a transmis puterea din mîinile lui Petru al III-lea în acelea ale Ecaterinei a II-a, s-a rupt prietenia ruso-prusiană, făcîndu-se totodată simțită influența Rusiei în chestiunile orientale. Regele Poloniei era bătrîn și bolnav, iar succesiunea lui punea încă o problemă pentru diplomația europeană. Diferendul cu tătarii, atît pentru hatmanul Branicki, cît și pentru diplomații francezi, trebuia terminat înainte de a se fi ivit alte complicații în calea șubredului stat al Poloniei. Pentru acțiunile hanului, împrejurările din toamna anului 1762 încep să devină mai puțin favorabile. Pe de o parte, la stăruințele lui Vergennes Poarta i-a dat dispoziții să nu se mai manifeste ca suveran independent⁴⁹, iar pe de alta regele Prusiei s-a hotărît să renunțe la costisitoarea încercare a diversunii tătărești. Ambasadorul francez la Varșovia informa pe primul ministru Choiseul, la 13 noiembrie, că agentul regelui Prusiei și întreaga lui suită au părăsit pe han, din ordinul lui Frederic al II-lea, care se arată foarte nemulțumit de tătari⁵⁰. Hanul ar fi declarat agenților prusieni la Curtea lui că, împiedicat de ordinele categorice ale Porții, nu-i mai este cu putință a le întreține speranțele. Tot aurul răspîndit de Frederic al II-lea în Turcia și în Crimeea, comentează Paulmy, cu scopul de a angaja pe tătari contra

⁴⁵ Rulhière, *Révolutions de Pologne*, vol. I, p. 297.

⁴⁶ Wladislaw Konopczynski, *op. cit.*, p. 171.

⁴⁷ Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 264, fol. 363.

⁴⁸ Ibidem, vol. 277, fol. 129. Într-un raport al lui Paulmy către Choiseul se spune despre pretenția hanului că „il l-a fait monter aujourd'huy si haut, que j'ay peine a croire que le fond réglé dans le dernier conseil du senat suffise seulement pour lui faire prendre patience”. Ibidem, vol. 272, fol. 314.

⁴⁹ N. Iorga, *Doc. fam. Callimachi*, vol. II, p. 448, nota.

⁵⁰ După raportul lui Schwachheim, hanul ar fi trimis fără alai întreaga suită a agenților prusieni de la Curtea lui, pentru că nu a primit suma de 50 000 de galbeni care i-a fost promisă (*Ibidem*, p. 449, nota). În scrisoarea către Paulmy de la 24 noiembrie 1762, Vergennes crede că prin alungarea lui Boskamp, hanul „a voulu se venger de la soustraction des 50 mille ducats qui devoient être payés à Constantinople et qu'on prétend qui ont été refusés lorsqu'on a reconnu que la diversion promise ne devoit plus avoir lieu (Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 273, fol. 680).

Austriei nu a dus la nici un rezultat⁵¹. Condițiile deveneau favorabile reglementării neînțelegerilor pe calea discuțiilor și, în consecință, hanul începea să se arate mai puțin rigid. El a trimis atunci o solie la Varșovia ca să prezinte Seimului justetea pretențiilor susținute, care însă au fost găsite mult exagerate. În raportul înaintat Porții, principele tătar susține că pagubele suferite de supușii săi au fost evaluate la 120 000 de piaștri, pe cînd pretențiile poloneze la despăgubiri din partea lui nu se ridicau nici la 20 000. Mai cerea ca la suma pretinsă să i se adauge și cheltuielile făcute cu deplasarea armatei din Crimeea la Căușani⁵².

Diplomații francezi doreau ca aplanarea diferendului polono-tătar să fie scoasă din cadrul strîmt al reglementării unui conflict de frontieră și pusă pe planul mai larg al antrenării guvernului otoman la securitatea statului polonez împotriva tuturor vecinilor săi. De aceea Vergennes, de acord cu hatmanul Branicki, a propus ca afacerea cu hanul să se trateze la Constantinopol, unde polonezii urmau să trimită un emisar special⁵³. Acesta, susținut de ambasadorul francez, ar fi izbutit să determine, pe de o parte, ca autoritatea guvernului otoman să se facă simțită și pe viitor asupra tătarilor, iar pe de alta ar fi dat a înțelege și altor state că Poarta nu se dezinteresează de problemele Poloniei. Neputînd impune acest punct de vedere, Vergennes consideră totuși un mare succes asigurările pașnice pe care i le-a comunicat Raghib în noiembrie 1762. Vizirul încredința pe diplomatul francez că Turcia nu va asculta instigațiile prusiene, că nu va ataca Austria, că nu va urmări cîștiguri teritoriale în Polonia — la care a fost pînă atunci îndemnată de Rexin, trimisul lui Frederic al II-lea, însă a evitat să se angajeze și la apărarea Poloniei contra presiunii exercitate de Ecaterina a II-a. Prin aceasta Raghib nu-și ascunde disprețul față de polonezi, pe care-i cunoaște încă de la Congresul din Nemirow, din 1737, ca oameni ușuratici⁵⁴. Dînd a înțelege că oricare ar fi cursul evenimentelor politice în răsăritul Europei Poarta nu avea de gînd să facă război avînd drept cauză chestiunea Poloniei, Raghib a luat totuși în mîinile sale rezolvarea conflictului polono-tătar, indicînd modalitatea de organizare a tratativelor, fără însă a accepta părerea lui Vergennes pentru aducerea delegaților la Constantinopol, unde, susținea el, nu se puteau avea toate elementele pentru judecarea faptelor și că adevărul trebuia stabilit la fața locului⁵⁵.

⁵¹ „L'agent du roi de Prusse et toute sa suite quitte le Kan par l'ordre de leur maltre, et paraissant très mecontents du prince tartare, sans doute parce que celui-ci c'est trouvé obligé de leur déclarer que, retenu par les ordres de la Porte il ne lui était pas possible de remplir les espérances qu'il avoit fait donner à Sa Majesté prussienne de se porter contre les possessions autrichiennes. Certainement, ce monarque a lieu de regretter tout l'argent qu'il a dépensé tant en Turquie qu'en Tartarie. . . ” (Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 272, fol. 314).

⁵² „Compte rendu par l'ambassadeur de France”, noiembrie 1762 (ibidem, vol. 273, fol. 682 — 683).

⁵³ Ibidem, vol. 264, fol. 361.

⁵⁴ Wladislaw Konopczyński, *op. cit.*, p. 271.

⁵⁵ Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, fol. 362.

La Constantinopol s-au luat următoarele măsuri :

1. Prin intermediul marelui dragoman, Poarta a remis ambasadorului francez un memoriu, format din șapte puncte, menite să servească drept bază de discuții, în care se subliniau obstacolele de neînvinz ridicate de participanții la conferințele mixte ținute pînă atunci și faptul că prezența hanului în Bugeac a alarmat opinia publică din Polonia. Participarea unui delegat al Porții la reluarea discuțiilor, menționată în memoriu⁵⁶, era o palidă concesie făcută de Raghîb cererilor diplomației franceze ca guvernul otoman să intervină cu autoritatea sa în sprijinul chestiunilor poloneze. Vizirul va avea însă grijă ca desemnarea delegatului să nu angajeze Poarta în mod direct.

2. S-a ordonat hanului să trimită la locul conferinței delegați pregătiți, care să ia parte la discuție cu sinceritate și imparțialitate, obligîndu-l totodată să-și reducă pretențiile la 100 de pungi⁵⁷.

3. Marele vizir a scris personal hatmanului Poloniei o lungă scrisoare, invitîndu-l a delega comisarii împuterniciți pentru conferința ce se pregătea. Dacă polonezii nu sînt de acord cu această modalitate de tratare a chestiunii, vizirul declară că va lăsa pe han să-și facă singur dreptate, ceea ce va fi mai păgubitor pentru țara lor⁵⁸.

4. Ca mijloc de presiune asupra Poloniei, vizirul a comunicat ambasadorului francez că primirea la Constantinopol a unui trimis extraordinar polon — ce se pregătea în persoana colonelului Stankievicz ca să negocieze chestiuni privitoare la relațiile turco-polone — înainte de reglementarea diferendului cu tătarii ar putea mări neîncrederea hanului și l-ar face mai intratabil⁵⁹.

Spre surprinderea diplomației franceze, marele vizir a hotărît, în 1763, desemnarea lui Grigore Callimachi, domnul Moldovei, ca delegat al Porții și mediator al conflictului polono-tătar. Motivarea alegerii făcute de Raghîb era că deoarece Moldova se găsea în vecinătatea atît a Poloniei, cît și a ținuturilor tătărești, iar Grigore Callimachi era deopotrivă bine intenționat atît față de Poartă, cît și față de poloni, prietenii Porții, desemnarea lui ca mediator al conflictului întrunea toate condițiile⁶⁰. Principatul Moldovei era socotit ca centru al conferinței, ce urma să se întrunească la Iași⁶¹. Dezamăgirea lui Vergennes în legătură cu această hotărîre, care-i lua speranța de a considera aplanarea diferendului drept un prilej pentru a încerca să antreneze Poarta în preocuparea față de celelalte aspecte ale problemei poloneze, se vede din nenumăratele comentarii

⁵⁶ „Mémoires du Grand Vizir à l'ambassadeur de France” (ibidem, vol. 279, fol. 362).

⁵⁷ Ibidem, vol. 277, fol. 129.

⁵⁸ Ibidem, vol. 274, fol. 361.

⁵⁹ Ibidem, vol. 277, fol. 130.

⁶⁰ În scrisoarea către hatmanul Poloniei, Raghîb spune : „Vu que Janakî Zadé Ligor Vovode, prince actuel de Moldavie, est en toute manière bien intentionné tant envers la Sublime Porte, qu'envers les Polonais, nos amis, et que d'ailleurs il se trouve dans le voisinage du serénissime Kan et du royaume de Pologne, il a été pareillement chargé de s'entremettre pour parvenir à un arrangement convenable sur cette contestation, à l'effet de quoi nous lui avons écrit fortement” (ibidem, vol. 274, fol. 362).

⁶¹ La „Moldavie sera désormais le centre des conférences qui pourront se renouveler” (ibidem, vol. 277, fol. 132).

referitoare la desemnarea mediatorului. El susținea că alegerea nu era tocmai fericită și nu părea de loc proporționată vederilor pe care marele vizir le avea despre aplanarea conflictului. Domnul Moldovei, comenta ambasadorul, poate să aibă însușiri proprii pentru a juca rolul unui mediator, dar el nu are forța necesară pentru a exercita această funcție, și amintirea invaziei suferite de principatul său cu cinci ani în urmă, din cauza vecinătății tătarilor, îl pune în situația de a respecta și menaja pe han, spre a nu-și atrage toată greutatea resentimentelor lui. Motivul principal al dezaprobării lui Vergennes era că noul mediator nu va spune, nu va face și nu va gândi decît ceea ce îi va plăcea hanului⁶². Moartea lui Raghib — care, ca mare vizir, hotăra de fapt politica Imperiului otoman⁶³ —, intervenită la foarte scurt interval (8 aprilie), a fost un prilej pentru Vergennes ca să se gîndească a determina Poarta să renunțe la serviciile de mediator ale domnului Moldovei⁶⁴. Resemnat cu situația creată, Vergennes va menționa și pe viitor în corespondența lui amărăciunea pricinuită de neîncrederea arătată de fostul vizir propunerilor sale, așa cum, pe de altă parte, el privea cu îndoială rezultatele pozitive pe care le-ar fi putut aduce intervenția noului mediator, peste atîtea încercări eșuate pînă atunci⁶⁵. Îi rămînea numai consolarea că hanul, scăpat de sub autoritatea lui Raghib și știindu-se simpatizat de sultan, va fi mai greu de ținut în frîu de către noul vizir. În fața acestei perspective, pe de o parte, polonezii se vor grăbi să ajungă la o înțelegere oarecare, iar pe de alta domnul Moldovei, avînd tot interesul ca tratativele să ducă la rezultat, nu 'va neglija nici un sacrificiu pentru împăcarea părților⁶⁶. Prin includerea domnului Moldovei ca delegat și mediator, Poarta — fără să renunțe la serviciile diplomației franceze în aplanarea diferendului — limita interesul pentru problemele poloneze la ceea ce era în directă legătură cu granița imperiului, și Vergennes a fost în continuare consultat. Acestui considerent i se datorește dispoziția ca neînțelegerile să fie discutate la fața locului, și nu faptului că domnul Moldovei ar fi trebuit, de teama tătarilor, să plătească pentru poloni, cum insinuează Vergennes. Interesul direct al autorităților moldovenești pentru terminarea diferendului era legat de faptul că, prin plecarea hanului de la Căușani, scăpau de a-i mai trimite zaherele pentru aprovizionarea armatei.

⁶² Ibidem, vol. 277, fol. 129.

⁶³ N. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, vol. IV, p. 464.

⁶⁴ În scrisoarea către Paulmy de la 22 aprilie 1763 scrie : „En attendant, je ne crois pas, monsieur, réclamer contre le renvoy fait en Moldavie des discussions qui subsistent entre les Polonais et les Tartares. Ceux de mes amis que j'ai consulté pensoient que se seroit vainement que je tenterois de faire changer cette disposition et que le mieux est de laisser courrir les choses jusqu'à ce qu'on voye la tournure qu'elles prendront sur cette nouvelle médiation” (Biblioteca Institutului Franței, ms. 1 233 (XIV), fol. 33).

⁶⁵ În scrisoarea de la 9 mai către Paulmy spune : „Vous êtes informé, monsieur, du peu de durée des dispositions favorables que j'avais inspirées au feu grand Vizir pour faciliter un accommodement raisonnable entre les Polonois et les Tartares. Il serait désormais aussi inutile de rechercher, que difficile de pénétrer au juste les motifs du changement subit de ce ministre. Son secret, s'il en est un, est enseveli avec lui : l'essentiel est que la négociation soit plus heureuse sur l'intervention du prince de Moldavie, qu'elle ne l'a été par toutes les autres voyes qu'on a tentées” (Biblioteca Institutului Franței, ms. 1 233 (XIV), fol. 49).

⁶⁶ Ibidem, fol. 34.

Fără să fie un diplomat sau cel puțin un om cu mai multă experiență politică, Grigore Callimachi fusese totuși pregătit pentru funcția de mare interpret al împărăției⁶⁷ de către tatăl său, fost mare dragoman și apoi domn, Ioan Callimachi, prieten al lui Raghib, care l-a promovat la tron. În intenția marelui vizir, așa cum îl caracterizează în termeni familiari în scrisoarea către Branicki — „Janaki zade Ligor voivodi” —, era privit, între altele, și ca om de încredere, pentru funcția de delegat al Porții.

În înțelegere cu Vergennes⁶⁸, vizirul a comunicat hatmanului Poloniei dorința Porții ca diferendul cu tătarii să fie aplanat cât mai curînd posibil, prin recunoașterea pretențiilor hanului, anunțîndu-i totodată numirea lui Grigore Callimachi ca mediator⁶⁹. Din aceeași scrisoare aflăm că Poarta a dat poruncă hanului să caute din partea lui să ajungă cât mai repede la înțelegere⁷⁰. Instrucțiunile date de vizir lui Grigore Callimachi nu s-au păstrat, dar conținutul lor se poate reconstitui din cuprinsul scrisorii pe care domnul o trimite la 13 martie 1763 hatmanului Branicki. În această lungă scrisoare, Callimachi, după ce face pe larg istoricul evenimentelor, arată care sînt pretențiile hanului, anunțînd că acesta nu se va mișca de la Căușani cu trupele lui pînă ce nu-i vor fi împlinite. Callimachi este de părere că ar fi mai înțelept pentru Polonia să satisfacă aceste cereri, nedînd hanului prilejul să-și facă singur drep-tate și cu aceasta să facă din el un prieten. Din partea lui recomandă hatmanului ca delegat al său la fața locului pe boierul Ianacache Millo, cu titlul de mare ban⁷¹. Callimachi a recomandat pe emisarul său și altor demnitari poloni, cu care era în legătură⁷², precum și ambasadorului francez de la Varșovia⁷³, rugîndu-i să facă ceea ce depinde de ei pentru realizarea înțelegerii.

Diplomatul Ianacache Millo, trimis de Callimachi în Polonia, originar francez din Marsilia, făcea atunci parte în a doua generație din boierimea Moldovei, căsătorit cu o bogată moștenitoare din familia Rosetti. Millo ocupase pînă în anul precedent demnitatea de staroste de Cernăuți, unde l-a înîlțnit călătorul raguzan Boscovich, care dă interesante informații despre dînsul, prezentîndu-l ca pe un om cultivat, cunoscător a mai multor limbi, respectat în starostia lui aproape ca un suveran⁷⁴. Situația

⁶⁷ N. Iorga, *Doc. fam. Callimachi*, vol. I, p. CXXVII.

⁶⁸ „C'est pourquoi il vient d'être de nouveau recommandé fortement au susdit ambassadeur de France, notre ami, d'employer encore sa gracieuse intervention” (Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 274, fol. 362).

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ „Je prévins aussi V.E. que j'ai écrit et recommandé très fortement au serenissime kan pour que cette affaire se termine le plutôt possible. . . ” (Ibidem).

⁷¹ Scrisoarea, în limba franceză, cu semnătură latinească „Gregorius Jannes Terrarum Moldaviae Princeps”, se păstrează în copie, ibidem, vol. 274, fol. 357 — 360.

⁷² „J'écris en même temps à divers seigneurs qui m'honnorent d'une amitié particulière dans vos contrées, pour les prier de vouloir bien aussi employer leurs bons offices pour le même but” (ibidem). Darurile care s-au făcut cu această ocazie hatmanului și „la o sumă de boieri leși” sînt menționate în registrul de socoteli pe 1763 (Iorga, *Doc. fam. Callimachi*, vol. II, p. 120).

⁷³ Cu scrisoarea datată tot 13 mai st. v. 1763, păstrată la Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 277, fol. 134.

⁷⁴ Boscovich, *Giornale di un viaggio da Constantinopoli in Polonia*, reproduc în *Uricarul*, vol. XXII — XXIV, p. 254 — 333. Mențiunea la p. 314.

de prieten cu francezii din serviciul domniei, cu agenții francezi din Polonia și de la Curtea hanului, precum și cu unii seniori poloni ⁷⁵, i-a ușurat mult ducerea la bun sfârșit a misiunii încredințate. Venirea hanului din Crimeea cu armata lui la Căușani și staționarea timp îndelungat aproape de granița Poloniei au produs în această țară, prin zvonurile care amplificau știrile adevărate ⁷⁶, o teamă continuă de o eventuală invazie, cu atât mai îndreptățită cu cât, pe de o parte, tergiversarea forurilor oficiale pentru terminarea discuțiilor dădea loc la cele mai sumbre presupuneri din partea populației lipsite de apărare, iar pe de altă parte hanul amenința că-și va lua singur ceea ce i se refuza de bună voie ⁷⁷. Seniorii implicați în contribuția pentru suma despăgubirilor cerute se lăudau că preferă mai curînd să se pregătească de rezistență, dacă cetele tătărăști s-ar revărsa peste ținuturile lor, decît să satisfacă pretențiile enorme ale acestui principe ⁷⁸, dar nu arătau și mijloacele prin care ar fi putut organiza o asemenea apărare. În capitala Moldovei, unde evoluția conflictului era urmărită cu același interes, invazia Poloniei de către tătari se arăta că nu era exclusă dintre probabilități. O scrisoare din Iași, de la 21 martie 1763, arată că „într-un asemenea caz lumea de la noi nu va putea fi spectator indiferent față de un conflict cu atât mai periculos, cu cât adevăratul motiv este învăluit într-un pretext frivol” ⁷⁹, făcînd aluzie la înțelegerea prusiano-tătară. Aceeași scrisoare motivează astfel contribuția diplomatică a Moldovei la îndepărtarea pericolului: „Liniștea Poloniei influențează prea mult asupra siguranței noastre pentru a putea privi cu sînge rece cum e turburată, fără a aduce din partea noastră contribuția cu care s-a îngrijit înțelepciunea tratatelor” ⁸⁰.

Potrivit dispozițiilor Porții, ca Moldova să fie centrul acțiunii de mediație, conferințele cu întrunirea tuturor delegaților urmau să se țină la Iași. În executarea acestui program, trimiterea lui Millo în Polonia,

⁷⁵ Corespondența lui Millo, parte publicată în *Doc. fam. Callimachi*, vol. II, parte inedită culeasă de Arh. Muzeului „Czartoryski” și a Ministerului Afacerilor Străine din Paris.

⁷⁶ La 28 iulie 1762, ambasadorul francez de la Varșovia raporta ministrului de externe: „Les avis que reçoit à l’instant de la frontière de Turquie portent que le Kan en attendant l’ordre de la Porte pour faire marcher les nogaites, c’est toujours avancé de six lieux près de la frontière de Pologne” (ibidem, vol. 272, fol. 680). La 6 aprilie 1763, același ambasador raporta că hanul „se tient toujours à portée des frontières de la Pologne et paroit assez peu disposé à terminer amiablement ses différends avec les Polonois” (ibidem, vol. 274, fol. 300). După moartea lui Raghib și începerea acțiunii de mediație, zvonurile alimentau neliniștea din alt punct de vedere: „On craint que le changement du ministère ottoman ne rend le kan plus difficile sur les moyens de conciliation qui doivent lui être proposés par le prince de Moldavie” (Biblioteca Institutului Franței, ms. 1 234, fol. 189).

⁷⁷ La 11 iulie 1762, ministrul de externe francez comunica ambasadorului de la Varșovia că, deoarece „les dispositions du kan sont très équivoques, il seroit fort à désirer que les discussions des Polonois avec les Tartares fussent promptement et solidement terminées, afin d’ôter à ceux ci tout prétexte d’entrer à main armée sur le territoire de la république” (Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 272, fol. 46).

⁷⁸ În scrisoarea rezidentului francez Hemnin către Callimachi de la 30 aprilie 1763 se spune că pretenția hanului „avoit fait ici une telle sensation dans tous les esprits, que je les ai vus presque résolus à prendre des mesures defensive plutôt que de souffrir des extorsions arbitraires” (Biblioteca Institutului Franței, ms. 1 233, fol. 26).

⁷⁹ N. Iorga, *Doc. fam. Callimachi*, vol. II, p. 313, nr. 189.

⁸⁰ *Ibidem*.

care trebuia să fie de scurtă durată ⁸¹, avea de scop să aducă la cunoștință seniorilor interesați direct în rezolvarea diferendului ultimele pretenții tătărești, propunerea lui Grigore Callimachi pentru apropierea părților și în special să-i determine a aduna cât mai repede posibil sumele de plată a despăgubirilor. Însoțit de delegații desemnați de hatman, Millo urma să se înapoieze la Iași, unde avea să continue, în prezența domnului, cu trimișii hanului, discuțiile pentru încheierea tratativelor. Lucrurile nu s-au petrecut însă așa, pentru că partea polonă, ajutată și de unele împrejurări externe ⁸², a tergiversat peste așteptări cu adunarea banilor, făcând din aceasta preocuparea principală a întregii acțiuni. În urmă n-a mai fost de acord cu trimiterea delegaților la Iași, determinând ca durata acțiunii de mediere să se întindă peste orice așteptări, iar încheierea conferinței să se facă pe pământ polon.

Greutatea contactului cu misiunea lui a fost pentru Millo ca, împreună cu ambasadorul Paulmy ⁸³ și agenții francezi ⁸⁴ din Polonia, să convingă pe seniori a renunța la ideea că s-ar putea achita cu suma de 45 de pungi pe care o ofereau, a nu considera diferendul ca o afacere a unor particulari cu hanul și să-i determine pe cei legați direct de conflict a se angaja cu ceea ce ar fi în stare la satisfacerea pretențiilor tătărești, urmînd ca finanțele statului să completeze restul ⁸⁵. Tratatativele în această privință s-au prelungit pînă la sfîrșitul lunii aprilie, întrucît, pusă ca o problemă de stat, chestiunea despăgubirilor către tătari prezenta în acel moment alte dificultăți. Membrii Seimului erau parte răspîndiți în toată țara, parte plecați cu regele la Dresda și în lipsa lui nu se putea convoca nici o adunare în mod legal care să voteze suma trebuitoare ⁸⁶. Marele vistier al Poloniei era dispus a avansa suma de 15 000 de ducăți, contravaloarea a 100 de pungi, sub rezerva restituirii ei ulterioare, dar cerea pentru aceasta un termen de șase luni, neputînd-o furniza imediat ⁸⁷. Hatmanul Branicki a recurs și sub acest raport la sprijinul ambasadorului francez, rugîndu-l să găsească pe creditul lui suma ce ar mai trebui ca să completeze 15 000 de ducăți, pentru care marele vistier îi va prezenta o obligație de stat, fixîndu-i termenii doriți de rambursare, garantînd totodată și personal

⁸¹ Prolungirea șederii se reflectă și în socotelile vistieriei pe 1763, unde este notată suma de 800 de galbeni ungurești, care s-au trimis lui Millo în Polonia „peste cîți bani i s-au dat cînd au purces de aici” (*ibidem*, p. 120).

⁸² Terminarea războiului de șapte ani.

⁸³ Biblioteca Institutului Franței, ms. 1 233, fol. 28—29.

⁸⁴ Cf. scrisoarea lui Hennin către Callimachi (*ibidem*, f. 26). La 29 aprilie 1793, secretarul hatmanului, abatele Betanski, comunica lui Paulmy că starostele Branicki „veut s'en rapporter tout à fait à ce qu'elle [ambasadorul] jugera à propos de régler et déterminer avec M. de Mille” (Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 277, fol. 168).

⁸⁵ Menționînd această activitate, rezidentul Hennin conchide: „Tel a été l'objet de la négociation de M. de Mille, que le prince de Moldavie, médiateur nommé par la Porte, a envoyé ici” (Biblioteca Institutului Franței, ms. 1 293, fol. 30).

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ Scrisoarea lui Branicki către Paulmy din 29 aprilie 1763 (Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 277, fol. 168—169).

angajamentul⁸⁸. Ținând seama că Moldova de mai mulți ani trimitea fără nici o plată zaharele pentru aprovizionarea armatei tătărăști de la Căușani, iar în anul precedent, 1762, hanul a pretins și a obținut, cu învoirea Porții, ca domnii aminduror principatelor să-i dea, pentru cheltuielile lui, fiecare câte 100 de pungi⁸⁹, pe lângă obligațiile față de turci și întreinerea costisitoarelor domnii fanariote și a clientelei lor, pare de neînțeles faptul că în Polonia, cu întinderea și numărul ei de locuitori, adunarea sumei de 100 de pungi de câte 500 de lei fiecare s-a făcut cu atâtea dificultăți și în cele din urmă s-a recurs la ajutorul ambasadorului francez. Starea de sărăcie generală a țării, cauzată și de trecerea armatelor străine⁹⁰, era în bună parte rezultatul feudalismului parazit, neadaptat ca în alte părți sistemului mercantilist, și a cheltuielilor extraordinare cu întreinerea fastului nobililor.

Polonii au cerut lui Millo ca domnul Moldovei să aducă la cunoștință hanului condițiile lor : 1) că ei nu mai pot satisface alte eventuale pretenții ale acestuia și, dacă ar fi să li se ceară un singur ducat în plus, vor aviza la alte mijloace ; 2) să-și trimită delegații la locul unde ei vor stabili că trebuie să vină și comisarii poloni, prevăzuți cu o chitanță semnată de el, redactată fără echivocuri, în care să declare că este mulțumit cu suma primită și nu mai are nici o altă pretenție în viitor ; 3) să se angajeze la instituirea unei comisii mixte pentru judecarea conflictelor de frontieră, așa cum ei aveau deja una la Camenița pentru diferendele cu turcii, stabilită prin tratatul de la Carlovitz⁹¹. O condiție suplimentară, rezolvată direct de intervenția diplomaților francezi, a fost și aceea ca delegații hanului să vină la întâlnirea cu comisarii poloni însoțiți de consulul Fornești, care urma să garanteze că actele și semnăturile tătarilor se pot bucura de încrederea seniorilor⁹². În timp ce se aștepta de la Callimachi confirmarea propunerilor poloneze, chestiunea banilor nu era pe deplin rezolvată. La 12 mai, Millo află de la secretarul hatmanului că Branicki se zbătea să mai găsească 3 000 de ducati, cât mai lipseau pentru completarea a 100 de pungi, în care scop a făcut apel și la vistieria Lituaniei⁹³.

Răspunsul așteptat de la domnul Moldovei la propunerile poloneze a fost dat de Callimachi în scrisoarea de la 3 mai stil vechi, unde arată

⁸⁸ Ibidem. Cu toate acestea, în raportul trimis cu două zile mai înainte la Versailles, ambasadorul anunța chestiunea banilor ca rezolvată, întrucât senatorii, „effraîés du danger, se sont engagés à garantir le remboursement de cette somme au grand trésorier” (ibidem, vol. 274, fol. 366).

⁸⁹ Pentru zaharele, să se vadă atât mențiunea din scrisoarea lui La Roche, cât și cea din *Doc. fam. Callimachi*, ambele citate mai sus. Pentru banii ceruți de han și încuviințarea Porții de a fi plătiți, este raportul ambasadorului olandez la Constantinopol de la 3 august 1762 (*Doc. fam. Callimachi*, vol. I, p. 18—19, nr. VIII).

⁹⁰ După încheierea păcii, la retragerea prusienilor din Polonia Mare, s-a considerat că au făcut „des dommages estimés à plus de 13 millions de florins de Pologne” (Biblioteca Institutului Franței, vol. 1 233, fol. 46).

⁹¹ Biblioteca Institutului Franței, ms. 1 233, f. 30—31.

⁹² Ibidem.

⁹³ „Monseigneur le Grand Général a même un embarras, c'est de trouver encore trois mille ducats, M. le grand trésorier n'en donnant que 8 en tout ; on a écrit au grand trésorier de Lithuanie, mais il faut qu'à quelque prix que se soit la somme soit prête” (Biblioteca națională din Paris, ms. fr. 10 702, fol. 463).

că atât Poarta, cât și hanul sînt de acord, atât în privința sumei de plătit, cât și asupra celorlalte puncte care formează obiectul negocierilor. Conferința finală trebuia să aibă loc la Iași, unde delegații tătari vor veni însoțiți de Fornetti, cu acte de împuternicire ca să semeneze convenția încheiată și cu chitanță în forma dorită de poloni, ca să întilnească pe comisarii poloni, aducători ai banilor, însoțiți de Millo. Domnul Moldovei va avea grijă și va garanta ca totul să se petreacă în ordine. Callimachi adaugă și faptul că deoarece hanul l-a asigurat de hotărîrea de a pleca în Crimeea imediat ce primește banii, ar fi în interesul tuturor să se accelereze trimiterea comisarilor poloni ⁹⁴.

Cînd acceptarea de către han a propunerilor a fost cunoscută în Polonia, se încheiaseră cele două păci care au pus capăt războiului de șapte ani. Puterile europene erau libere să se ocupe de succesiunea dinastică în această țară, care devenea iminentă, iar tătarii — rămînînd să fie orientați, potrivit planurilor Porții, către granițele rusești — nu mai înfățișau pericolul din anii precedenți ⁹⁵. Aceste considerente au făcut ca graba de a termina diferendul să nu mai găsească ecou printre seniorii poloni. Nici unul dintre palatini de la frontieră nu se grăbește a depune partea din sumă ce i s-a afectat prin proiectul cominatoriu și pericolul invaziei îi lasă indiferenți ⁹⁶. Diplomații francezi rămîn uimiți de egoismul și lipsa de patriotism a acestor feudali. Millo, știind cu cîtă nerăbdare se aștepta în Moldova plecarea armatei tătărești din Bugeac, spunea într-o scrisoare că interlocutorii cu care negocia „au obiceiul de a promite mult și pînă la urmă a nu face nimic” ⁹⁷. Ambasadorul Paulmy a declarat hatmanului că diplomația franceză nu mai are cum ajuta terminarea negocierilor ⁹⁸. Acesta, împreună cu ceilalți colegi ai lui, erau de acord că Millo nu va duce în Moldova o bună impresie despre starea de lucruri din Polonia, spre a fi apoi comunicată în rapoartele domnului către Poartă ⁹⁹.

Ca să tergiverseze, cu scopul de a cîștiga timpul necesar adunării banilor, căci la 20 iunie suma nu era încă completată ¹⁰⁰, polonii au început a căuta pretexte. Ei au reexaminat punctele din scrisoarea lui Callimachi și au găsit că lipsește mențiunea comisiei pentru judecarea diferendelor de graniță. Cît privește trimiterea comisarilor cu banii pe „teritoriul

⁹⁴ Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 275, fol. 9—10. Scrisoarea lui Fornetti, autorizat de han, de la 13 mai st. v., întărește răspunsul lui Callimachi (Biblioteca Institutului Franței, ms. 1 233, f. 36). O altă scrisoare din Iași, către interpretul polon Giuliani, menționează că hanul a primit condițiile polonilor (Iorga, *Doc. fam. Callimachi*, vol. II, p. 319, nr. 203).

⁹⁵ Rulhière, *op. cit.*, vol. I, p. 298.

⁹⁶ Cf. scrisoarea lui Betanski către rezidentul Gerault de la 25 mai 1763, la Biblioteca națională din Paris, ms. fr. 10 702, f. 470.

⁹⁷ „Ces messieurs ont la coutume de promettre beaucoup et a la fin rien faire” (Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 275, fol. 63—64).

⁹⁸ Biblioteca Institutului Franței, ms. 1 233, f. 38. Cf. Iorga, *Doc. fam. Callimachi*, vol. II, p. 32—322, nr. 200, 205 și 207.

⁹⁹ Scrisoarea lui Hennin către Paulmy de la 29 iunie: „M. Mille ne rapporterait pas en Moldavie une opinion bien grande du gouvernement polonois” (Biblioteca Institutului Franței, ms. 1 232, fol. 75).

¹⁰⁰ Raportul lui Hennin către Choiseul de la 20 iunie 1763 la Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 375, fol. 109.

otoman", adică în Moldova, și-au dat seama că aceasta ar constitui un act umilitor pentru prestigiul Poloniei și au revenit asupra dispoziției, acceptată la început, de a se ține conferința finală la Iași ¹⁰¹. Motivarea hatmanului, întemeiată numai pe considerații formale ¹⁰², cerea domnului Moldovei să trimită pe delegații hanului — care așteptau la Iași încă de la începutul lunii mai ¹⁰³ —, împreună cu Fornetti și angajamentul pentru înființarea comisiei de graniță, la Balta ¹⁰⁴, punct de frontieră cu tătarii, unde urma să vină și Millo cu delegația polonă ¹⁰⁵. Obiecția delegatului moldovean, care avea în instrucțiunile sale terminarea discuțiilor la Iași, n-a fost luată în seamă, iar dintr-o scrisoare a lui Hennin către La Roche aflăm că dacă s-ar fi insistat mai mult pentru această localitate ar fi fost un pretext de rupere a negocierilor, întrucât polonii și-au făcut un punct de onoare de a nu trece frontiera lor ¹⁰⁶. Faptul oglindește natura relațiilor moldo-polone din acea vreme, care erau în fond puțin amicale ^{106bis}. Cu o atitudine în general politicoasă față de domni, polonii accentuau prea mult pe gradul de vasalitate otomană a Moldovei și-și rezolvau toate chestiunile de vecinătate peste capul lor, prin tratative directe cu Poarta. Cât timp pericolul părea iminent, diferența se făcea neobservată și polonii se împăcau cu dusul la Iași, acceptînd mediatorul de un rang inferior impus de Poartă, numai să-și asigure liniștea. În momentul acela situația fiind schimbată, „onoarea” venea pe primul plan.

Același mod de comportare le-a dictat și atitudinea față de tătari. În anii precedenți, cînd amenințarea invaziei stăruia în calculul probabilităților, delegații poloni au mers în mai multe rînduri să discute cu oamenii hanului în căsuțele noroioase din Balta ¹⁰⁷, în speranța zadarnică a unui rezultat favorabil. După ce hanul, la insistența domnului Moldovei și a ambasadorului francez de la Constantinopol, a fost convins a dispune ca delegații săi de la Iași să plece la Balta, polonii și-au schimbat din nou părerea. Simțind că, plictisit de multă așteptare, hanul se pregătea să plece înainte de încheierea conferinței, ei s-au hotărît, pe aceleași considerente formale de politică internă ¹⁰⁸, să nu mai trimită delegații la Balta, propunînd ca loc pentru conferința finală orașul Camenița ¹⁰⁹. Hanul s-a lăsat înduplecat să accepte a treia schimbare de localitate, trimițîndu-și delegații la Camenița, numai cu condiția ca aceștia să nu fie alții decît

¹⁰¹ Hurmuzaki, doc. supl., I^a, p. 729, nr. MXXXI.

¹⁰² Branicki motiva schimbarea localității pe considerentul că înțelegerea inițială între palatinii poloni a fost ca banii să fie numărați delegaților tătari la frontieră (Biblioteca națională din Paris, ms. nr. 10 702, fol. 468).

¹⁰³ Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 275, fol. 64.

¹⁰⁴ Biblioteca națională din Paris, ibidem. Hurmuzaki, doc. supl. I^a, p. 728, nr. MXXX.

¹⁰⁵ Biblioteca Institutului Franței, vol. 1 233, fol. 88.

¹⁰⁶ Ibidem, fol. 47—48.

^{106bis} A se vedea în această privință V. Mihordea, *Raporturile lui Ioan Vodă Callimachi cu polonii (1758—1769)*, extras din Revista Istorică, XXIII, p. 13—14.

¹⁰⁷ Vladislav Konopczynski, *op. cit.*, p. 170.

¹⁰⁸ Comisarii delegați la conferință care locuiau la Camenița ar fi urmat să pună de la dînsii eventuala diferență de bani pentru completarea sumei trebuitoare dacă ar fi fost nevoie (Biblioteca Institutului Franței, ms. 1 233, fol. 71).

¹⁰⁹ Scrisoarea lui Grigore Callimachi către Vergennes la 20 iulie 1763, în Filitti, *Lettres et extraits concernant les relations des Principautés Roumaines avec la France*, București, 1915, p. 416, nr. CCCCLII.

Fornetti și agentul domnului Moldovei în Crimeea ¹¹⁰, ca să nu se creadă că tătarii au mers pe pământ străin să capete ca o pomană ceea ce reclamașeră cu armele și dobândiseră ¹¹¹. La sfârșitul lunii iunie, cînd Millo și comisarii poloni au plecat spre Camenița, continua febril activitatea de adunare a banilor ¹¹², în așa fel că la jumătatea lunii următoare mai trebuiau încă 2 500 de ducați ¹¹³. Diplomații francezi notează cu uimire în corespondența lor faptul de neînțeles că un mare stat nu poate furniza dintr-o dată această bagatelă, pentru care toți au trebuit să-și scuture pungile ca s-o completeze. Ei subliniază marea însemnătate pe care nobiliimea poloneză o dădea interesului personal, sustrăgîndu-se în același timp de la cel mai mic sacrificiu pentru binele patriei lor ¹¹⁴.

Conferința de la Camenița s-a ținut în a doua jumătate a lunii iulie și în prima jumătate a lui august ¹¹⁵. În reuniunile diplomaților s-au cercetat imputernicirile lor, s-a făcut examinarea chitanței hanului, care a dat loc la controverse, s-a făcut predarea și numărarea banilor, iar în urmă s-a procedat la instituirea unei comisii permanente de frontieră, cu delegați ai ambelor state, cerută de poloni după modelul aceleia de la Zwiniace pentru diferendele cu turcii ¹¹⁶. Această comisie de graniță, stabilită teoretic, nu era dotată cu mijloace de a-și impune practic autorita-

¹¹⁰ Două mărturii documentare, scrisori ale lui Vergennes, una publicată în Hurmuzaki, supl. I, vol. I, p. 729–730, cu data de 15 august și alta inedită (Biblioteca Institutului Franței, ms. 1 233, fol. 104), cu data de 17 august, menționează faptul că hanul a trimis la Camenița, ca delegați ai săi pe Fornetti și pe agentul domnului Moldovei în Crimeea. În primul document se spune că „acesta din urmă [agentul domnului Moldovei] a făcut tot ce i-a fost posibil omește pentru a se sustrage de la o misiune pentru care arată că nu este de loc autorizat s-o accepte”. Dacă informația lui Vergennes este justă, agentul domnului Moldovei în Crimeea, trimis într-o misiune ca aceea nu putea fi decît chirurgul Ioan Benedict Locman, ceh naturalizat la Iași, care știm din surse indirecte că era trimis în acea vreme cu o misiune pe lângă hanul tătarilor (Arh. st. Iași, documente, pach. 156, doc. 35, 72). Sînt însă și mărturiile care nu confirmă spusese lui Vergennes. Rulhière (*op. cit.*, vol. I, p. 298) scrie că Fornetti a fost „le seul négociateur”. Același lucru îl spune o scrisoare a lui Hennin, după informațiile ce le avea din Moldova, adăugînd îndoielnicul „se pare” (Biblioteca Institutului Franței, ms. 1 231, fol. 123). O părere deosebită se află într-o scrisoare a lui La Roche, cu data de 8 august : „Le sieur Fornetti . . . , conjointement au sieur Mille, ayant été désigné de la part du serenissime Kan pour ses commissaires . . . à Caminick” (N. Iorga, *Doc. fam. Callimachi*, vol. II, p. 334, nr. 226). Credem că afirmația lui Vergennes ar fi cea mai de luat în seamă, întrucît în scrisoarea către Giuliani de la 15 august, La Roche spune că „le sieur Mille arrive à la fin de retour de la Pologne, avec les commissaires désignés par le kan dans l'affaire qui vous est connue” (*ibidem*, nr. 22)).

¹¹¹ N. Iorga, *op. cit.*, vol. I, p. CXXXIII.

¹¹² Scrisoarea lui Hennin către Fornetti, de la 30 iunie (Biblioteca Institutului Franței, ms. 1 223, f. 45).

¹¹³ Scrisoarea lui Betanski către rezidentul Gerault de la 20 iulie. Biblioteca națională din Paris, ms. fr. 10 702, fol. 458. Vezi și Iorga, *Doc. fam. Callimachi*, vol. II, p. 328, nr. 219.

¹¹⁴ Scrisoarea lui Hennin către Fornetti : „Il vous paroitra charmant qu'un grand royaume ne soit pas en état de fournir sur le champ cette bagatelle, mais lorsque vous savez qu'il a fallu, pour ainsi dire, que l'on boursillat pour le rassembler, vous verrez que, dans un pays où l'intérêt personnel a tant de pouvoir, il a été difficile d'amener les particuliers à se dépouiller pour le bien de leur patrie” (Biblioteca Institutului Franței, ms. 1 233, f. 46).

¹¹⁵ Mențiunea despre durată conferinței de la Camenița în scrisoarea lui Betanski către Gerault (Biblioteca națională din Paris, ms. fr. 10 702, fol. 452); N. Iorga, *Doc. fam. Callimachi*, vol. II, 331, nr. 227; I. C. Filitti, *Lettres et extraits . . .*, p. 449, nr. CCCXLII.

¹¹⁶ Protocoalele conferinței, menționate în doc. de la Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 277, fol. 324. Cf. și Hurmuzaki, supl. I, vol. I, p. 731, nr. MXXXIII.

tea, încît rezolvarea nemulțumirilor rămînea mai departe tot în sarcina autorităților centrale și a intervenției de la stat la stat ¹¹⁷. La conferință a mai participat din partea polonilor și colonelul Stankiewicz, ambasador extraordinar la Poartă, care acolo aștepta pașaport de la guvernul otoman să plece spre Constantinopol. O mențiune documentară precizează că el a dat ajutor delegaților la discuțiile contradictorii cu privire la interpretarea termenilor din chitanța hanului ¹¹⁸. Millo a avut grijă să se întocmească procese-verbale ale ședințelor și un protocol final al dezbaterilor. El a adus la Iași un exemplar din aceste acte spre a le prezenta domnului, care pe baza lor a întocmit raportul către Poartă. Copii de pe aceste acte au fost trimise din Moldova, atît ambasadei franceze ¹¹⁹, cît și guvernului polon ¹²⁰. Prin raportul de la 15 august, Grigore Callimachi informa Poarta că la Camenița conferința a terminat cu succes lucrările sale și satisfacția cuvenită hanului a fost efectuată ¹²¹, infirmînd astfel, prin rezultate pozitive, îndoielile arătate de Vergennes la începutul acțiunii de mediere. Prin aceasta, conflictul, care dura de cinci ani și alimenta starea de nesiguranță mai cu seamă pentru viața și avutul locuitorilor fără apărare, a luat sfîrșit, ca să facă loc, în aceste ținuturi, altor cinci ani de liniște.

Privitor la misiunea lui Millo în Polonia, mențiuni documentare arată că la înapoiere el a făcut domnului în scris o amănunțită dare de seamă asupra activității lui ¹²², precum și aprecieri din partea diplomaților francezi referitoare la modul de comportare al trimisului moldovean. În scrisoarea de la 30 aprilie, rezidentul Hennin comunică domnului că prin tactul său, Millo a izbutit să-și atragă stima din partea celor cu care ducea tratative, cu toate că obiectul discuțiilor nu le era plăcut ¹²³. Vergennes însuși, mulțumit de rezultatele la care nu se aștepta, scria la 3 iunie lui Paulmy că vestea succesului negocierilor lui Millo a produs o mare satisfacție la Poartă ¹²⁴. Ca răsplată, domnul Moldovei l-a avansat la rangul de mare spătar ¹²⁵.

În registrul de socoteli ale domniei din acea vreme ¹²⁶ au fost notate cheltuielile necesitate de misiunea lui Millo în Polonia. Sumele date pentru cheltuiala lui personală, pentru curierii care mergeau la Varșovia și Camenița, precum și pentru darurile cumpărate și trimise de domn, o dată cu Millo, hatmanului și altor demnitari poloni, au fost totalizate la 7 255 de

¹¹⁷ În timpul cînd delegații erau adunați la Camenița, polonii s-au plîns că hanul a făcut o nouă infracțiune, arestînd la Balta, pe teritoriul principelui Lubomirski, patru gentilomi, pe care i-a adus la Căușani (Biblioteca națională din Paris, ms. fr. 10 702, fol. 409).

¹¹⁸ N. Iorga, *Doc. fam. Callimachi*, vol. II, p. 463—464, nr. 84.

¹¹⁹ Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 277, fol. 324.

¹²⁰ N. Iorga, *Doc. fam. Callimachi*, vol. II, p. 332, nr. 229.

¹²¹ Hurmuzaki, doc., Supl. I, vol. I, p. 731, nr. MXXXIII.

¹²² „J'ai fait un récit à son Altesse", scria Millo ambasadorului Paulmy, după înapoierea lui de la Camenița (Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 277, fol. 324).

¹²³ Biblioteca Institutului Franței, ms. 1 233, f. 27.

¹²⁴ Ibidem, f. 52.

¹²⁵ În scrisoarea către Paulmy, Millo spune: „Son Altesse, pour récompense de mes services, m'a bien voulu honorer de la charge de Son Grand Spathar, ce qui veut dire son grand port-épée" (Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 277, fol. 324).

¹²⁶ N. Iorga, *op. cit.*, vol. II, p. 120.

lei¹²⁷. La înapoiere, Millo a adus, din partea hatmanului, daruri pentru domn și celelalte persoane care au cooperat la terminarea diferendului¹²⁸. Hanul a primit și el, din partea sultanului, daruri de blănuri scumpe, o dată cu ordinul de a pleca în Crimeea, nemaiavînd pretext să rămînă la Căușani¹²⁹. Un dar mai prețuit pentru Moldova era îndepărtarea costisitorului vecin de la granița ei.

CONCLUZII

Diferendul polono-tătar din 1758—1763 este o urmare a invadării Moldovei de către han, încurajat de către Frederic al II-lea, iar agitația de la frontiera Moldovei și Poloniei se datorește interesului pe care diplomația prusiană l-a avut de a îndemna pe tătari la acțiuni războinice, amenințînd pe doi dintre adversari — rușii și austriecii — cu expediția de pradă a acestora. Amenințările războinice ale hanului au creat o permanentă stare de neliniște în țările limitrofe, lipsite de mijloace proprii de apărare, ca Moldova și Polonia, unde stăruia în permanență teama unei noi revărsări a cetelor prădalnice. Aplanarea conflictului prin acordarea de despăgubiri pretinse de han, pentru unii supuși ai săi deposedați de poloni, a fost încercată în mai multe rînduri prin tratative bilaterale, însă ele n-au fost încununate de succes decît în momentul cînd mediația a fost încredințată domnului Moldovei, cu toată opunerea diplomației franceze, care pentru rațiuni proprii stăruia în rezolvarea lui la Constantinopol.

Interesul diplomației franceze era atît de ordin economic — apărarea pozițiilor cucerite de capitalul comercial al țării sale în orientul mijlociu —, cît și politic : menținerea influenței franceze în Polonia, spre a o pregăti să reziste presiunii rusești.

În acțiunea de aplanare a conflictului diplomația franceză a avut directiva și execuția din culise, lăsînd domnului Moldovei rolul de a pregăti pe poloni să accepte condițiile hanului. La reușita tratativelor a contribuit și încetarea subsidiilor prusiene care, în vederea apropiatului sfîrșit al războiului de șapte ani, nu mai găsea necesară demonstrația armată a hanului, făcîndu-l prin aceasta mai dispus a participa la discuții.

Pentru statul feudal polon greutatea cu care s-a adunat suma despăgubirilor a fost un indiciu al descompunerii lui apropiate.

¹²⁷ Din suma totală, Millo personal a cheltuit 4 815 lei, 2 000 secretarul La Roche, trimis în Polonia tot pentru chestiunea mediației, iar cu restul de 440 de lei și 60 de bani s-au cumpărat diferite obiecte pentru daruri (*Ibidem*).

¹²⁸ Callimachi a primit un atelaj de cai, cumpărat pentru 500 de ducăți, Millo o tabacheră de aur cu fundul dublu de 140 de ducăți și 2 000 de tîni cheltuieli de deplasare; fratele său un ceas de aur și un altul la fel pentru La Roche. Hatmanul a dispus ca la schimbul ducăților în piaștri diferența să fie încasată de Millo. Nici Fornetti nu a fost uitat (scrisorile lui Betancki către Gerault, Biblioteca Națională din Paris, ms. fr. 10 702, fol. 446 și către Paulmy, Arh. Ministerului Afacerilor Străine, fond. Pologne, vol. 278, fol. 189).

¹²⁹ N. Iorga, *Doc. fam. Callimachi*, vol. II, p. 646, nr. 29 și 30.

Intervenția diplomatică a domnului Moldovei, făcută din ordinul Porții și acceptată cu un sentiment de jenă de către poloni, soldată cu rezultate pozitive, a contribuit la crearea climatului de liniște la granița moldo-polonă, prin plecarea armatei tătărești în Crimeea.

A N E X Ă

Iași, 13 martie st. v. 1763

Grigore Callimachi, domnul Moldovei, mediator în conflictul polono-tătar, expune hatmanului Branicki punctul său de vedere și-i recomandă pe boierul Ianacache Millo, triinis în Polonia pentru negocieri.

„Copie d'une lettre du Prince de Moldavie à m. le Grand Général de Pologne”.

Monseigneur,

Si jamais événement eut droit de flatter mon ambition, c'est pour le coup celui qui, me procurant l'honneur de coopérer à l'accommodement d'un différent épineux, est pourtant une preuve bien glorieuse de la confiance que daigne mettre en moi le plus vaste des Empires, en me rendant médiateur entre deux Etats puissans.

Les Polonais de la frontière vers la Tartarie ayant enlevé, il y a environ 4 ans, à bon nombre de Tartares divers effets qui réunis forment un objet de considération, S.H.¹ le Ser-me Kan crut devoir quitter pour quelque temps sa résidence ordinaire de Bakche-serai en Crimée, pour se rendre dans nos environs, à dessein d'opérer un dédommagement que les droits du bon voisinage lui faisaient envisager comme prompt et inmarquable ; mais, après un long séjour à Kayeschan², ce Prince prit le parti de retourner en Crimée sur ce que, contre tout espoir, il vit infructueux tous les efforts qu'il avait pour lors mis-en œuvre pour cette fin. Comme il importait à S.H. de ne point laisser les choses en cet état, et qu'il y allait de son honneur à souffrir que ses sujets restassent endommagés, elle se résolut, malgré les frais d'un second voyage, à revenir vers nous, bien décidée de ne rebrousser chemin qu'après avoir obtenu une réparation, elle renouvela en conséquence ses justes instances ; et comme plusieurs écrits et divers pourparlers qui eurent lieu entre elle et ceux de la Pologne, n'avancèrent pas plus les choses qu'auparavant, ceux-ci se contentant d'opposer la négative à ce qu'on mettait en avant de la part des Tartares, et formant, qui plus est, eux mêmes des prétentions, il fut résolu de désigner respectivement des commissaires pour procéder à une discussion formelle de cette affaire.

Les commissaires respectifs rendus au lieu convenu, après un mûr examen, et d'après les valides preuves que produisirent ceux de la Tartarie, avouèrent que le dommage causé à ses sujets par ceux de la Pologne passait les 120 mille écus, dommage qui fut démontré par un état bien détaillé et trouvèrent que la perte en revanche, essayée par les Polonais de la part des Tartares, formait à peine un objet de 20 mille ecus. Un acte de cette nature joint à l'aveu énoncé des commissaires de la Sérénissime République, semblait assurer aux Tartares une prompte satis-

¹ Sa Hautesse, reverență cuvenită în mod obișnuit numai sultanului.

² Căușani.

faction ; mais nullement, ceux-là malgré la conviction de leur tort, exposèrent qu'ils ne pouvaient répondre pour une somme aussi considérable et n'offrirent que quelques cinq à six mille ducats pour tout dédommagement. L'on a tenté ensuite de faire agréer cette même offre à le faveur d'une puissante médiation auprès de la Porte Ottomane, mais le ministère persuadé que le Sérénissime Kan n'y acquiesceroit jamais, après avoir validement, comme il l'a fait démontré l'équité de ses prétentions, n-a pu lui même l'admettre.

Je dirai plus, il est si éloigné aujourd'hui d'improver la fermeté de ce Prince à exiger une pleine satisfaction, et reconnoit tellement le bon droit qui l'autorise, qu'il est lui même fortement résolu de s'employer efficacement pour lui faciliter le paiement des cent mille écus, qu'il exige sans delay et jusqu'au dernier dénier. C'est par une suite de cette résolution que S.A. mon très gracieux seigneur, le suprême Vizir de l'Empire, inspiré d'ailleurs par l'amitié qu'i vous porte, écrit à votre Altesse pour l'engager par les motifs les plus pressans à terminer, une fois pour toutes, une affaire qui n'a déjà que trop traîné en longueur ; et comme ce ministre respectable l'a infiniment à cœur, il faisit (sic !) toutes à circonstances propres à en accélérer l'accommodement, ainsi ma position entre la Pologne et la Tartarie me facilitant les moyens de correspondre tant avec l'une qu'avec l'autre, la connaissance qui ne lui échape pas de l'amitié particulière qui me lie avec votre Altesse. Celle qu'il a de la bonne volonté qui m'inspire toujours pour le bien être des deux Etats limitrophes, tout cela, dis-je, et la justice surtout qu'il daigne rendre à la fidélité de mes services, l'ont poussé à m'honorer de la médiation la plus flatteuse dans le différent dont il s'agit.

La lettre ci-dessus mentionnée de M. le gr. Vizir, qui vous sera rendue par le Sieur Mille, l'un de mes principaux officiers en sa qualité de grand Banos ³, suffiroit sans doute pour faire concevoir à V. A. la nécessité de terminer au plutôt avec le Kan, et combien pourroient devenir facheuses les suites d'un plus long délai, si, contre toute attente, il en arrivoit autrement ; mais poussé non moins par l'ordre exprès que j'en ai, que par les devoirs de notre amitié, j'y dois joindre, quelques desagréables qu'elles soient, les assurances de l'immuable résolution prise par le Kan de ne se dezister en aucune façon de sa juste demande, et de ne bouger de Kayschan, que lorsqu'il aura reçu les cent mille écus qui lui reviennent, et comme son éloignement de sa résidence ordinaire lui est dispendieux, s'il allait être de nouveau frustré de l'espoir qu'il a conçu d'être bientôt satisfait, il ne lui resterait plus pour se libérer de ses dépenses extraordinaires que de solliciter de nouveau auprès de la Porte la permission de se faire justice par lui-même en envahissant la partie limitrophe de la Pologne, qui confine avec ses états ; permission, dis-je, qui lui serait indubitablement pour lors accordée, comme l'unique moyen de se dédomager, et qui pourroit bien couter à la Sérénissime République le triple de ce qu'il demande amiablement. Outre un désagrément de cette nature, il résulterait pis encore de ce déçu d'une prompte réparation, et c'est que la Sublime Porte ne pourroit guère oublier le peu de cas que la Sérénissime République aurait fait de ses vives instances, dans une occasion où l'équité seule, la fois des capitulations et les droits du bon voisinage auraient du lui dicter ce qu'on sollicite aujourd'hui d'elle. J'ajouterai à ces réflexions que la Sublime Porte, convaincue de la justice du procédé du Kan, ne voudroit pas désobliger ce Prince, en manquant d'égard au recours qu'il auroit auprès d'elle, pour opérer d'autant plutôt le recouvrement qu'il a la patience d'attendre depuis tant de tems, et de se promettre de la fidelle observation des traitéz.

Je ne dois pas même dissimuler à V.A. que la Porte fut entrée déjà dans les vues de ce Prince, en lui permettant de représsailler si moins fidelle à son amitié avec la République, elle n'eut considéré l'incompatibilité d'une pareille voye avec la bonne harmonie qui a subsisté jusqu'ici entre les deux Etats. Elle veut bien se flatter encore que la même fidelité de la part de la

³ Mare ban.

Pologne, aux étroites liaisons des deux couronnes, produira, pour le coup, le plus vit empressement de votre part a entrer dans ses vues raisonnables, en évitant de donner la moindre atteinte à cette bonne intelligence où de causer le moindre refroidissement, et cela pour une bagatelle dans le fonds. Oui, Monseigneur, la Porte se persuade, et j'ose également l'espérer, que cette affaire va se terminer à la faveur des soins que vous en prendrez ; et pour lors, outre la reconnaissance qu'elle conservera de ce service envers toute la République en général, elle exaltera surtout en V. A. le religieux observateur de la justice, des traites etc., ainsi que l'empressement et le zèle dont vous avez fait preuve en cette occasion, empressement, dis-je, qui, comme vous pouvez bien le présumer, ne pourroit qu'infiniment aider l'auctroy (sic !) des requisitions que la République s'est trouvée et se trouve assez souvent dans le cas de faire par votre canal auprès de l'Empire.

Après avoir ainsi exposé à V.A. l'état de fermeté du Kan à obtenir pleine réparation, et celui des dispositions de la Porte à l'appuyer, j'estime superflu de vous prévenir que ce seroit à pure perte qu'on renouvellerait l'offre de six mille ducats, ou telle autre de cette forme. Il conste, et c'est de l'avenu des Polonais même, que la perte qu'ont essuyé les Tartares dans les seules terres de Mr. le Prince Lubomirski, passe les 36 mille ecus or ; sur ce pied là, l'offre mentionnés n'aquitteroit pas même la moitié de ce seul article. Il s'agit de toute autre satisfaction, et c'est d'une restitution entière, comme je l'ai déjà plusieurs fois répété, de cent mille écus ; restitution ou, pour mieux dire, réparation d'autant plus indispensable, que divers intérêts la réquièrent et qu'elle ne peut servir qu'à augmenter l'amitié de la Porte, dans de temps critiques, où la Sérénissime République en a plus de besoin que jamais. Elle aura bien, je n'en doute pas, cette satisfaction ; et je me flatte que V.A. me fera part avant peu d'une résolution aussi salutaire que nécessaire au repos mutuel de nos contrées. C'est au reste sur quoi je la prie instamment pressé d'avoir la-dessus une réponse cathégorique.

Quelque longue que soit déjà cette lettre, j'aurois à y ajouter ; mais comme j'ai eu soin d'instruire pleinement sur l'objet de sa mission le Soeur de Mille, que je prends la liberté de recommander aux bontés de V.A., il aura celui de suppléer de vive voix, en cas de besoin, à ce qui pourroit manquer à celle-ci, que je nesaurois d'ailleurs étendre davantage sans la rendre insupportable.

Je joins ici de la part de M.le Chevalier de Vergennes, ambassadeur de France près la Porte, une dépêche qui ajoutera, sans doute, une nouvelle force aux instances que j'ai l'honneur de réitérer à V. Altesse, pour le succès de l'accommodement en question. J'écris en même temps à divers Seigneurs qui m'honnorent d'une amitié particulière dans vos contrées, pour les prier de vouloir bien aussi employer leurs bons offices pour le même but. Comme, au reste, la Sublime Porte fonde proprement sur vous l'espoir d'une heureuse issue de l'affaire que je leur recommande, ces lettres sont fort laconiques et ne servent, pour ainsi dire, qu'à leur recommander selon l'usage le Soeur Mille, aussi bien laissai-je à votre choix de les remettre à leur adresse, si vous le jugez à propos.

J'ai l'honneur d'être, avec la plus haute considération,

Monseigneur,

de votre Altesse

le très humble et très obéissant serviteur

Gregorius Yoannes Terrarum

Moldaviae Princeps.

à Jassi, le 13 mars v. style 1763

INFORMAȚII DESPRE ORGANIZAREA ADMINISTRATIVĂ ȘI FISCALITATE ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ (1764 — 1765) ÎN OPERA LUI ATANASIE COMNEN IPSILANTE

DE

OLGA CICANCI

Atanasie Comnen Ipsilante, unul dintre descendenții familiei imperiale a Comnenilor (așa cum ne mărturisesc cele două inscripții ce s-au păstrat în locuința sa de la Neohori, publicate de G. Aftonidis în prefața ediției sale), s-a născut la 29 august 1711 la Constantinopol. Data morții sale nu ne este cunoscută.

Asupra vieții și activității lui Atanasie Comnen nu avem știri de la contemporanii săi și de aceea vom folosi informațiile autobiografice cuprinse în lucrarea sa *Ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν τῶν δώδεκα βιβλίων Η', Ο' καὶ Ι' ἤτοι τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν (1453—1789)* (Istoria ecleziastică și politică în douăsprezece cărți. Cartea a VIII-a, a IX-a și a X-a sau după căderea Constantinopolului (1453—1789)).

Urmărind succintele informații autobiografice pe care autorul ni le prezintă în diferite capitole ale lucrării sale, putem stabili că între 1724 și 1727 Atanasie Comnen se afla la Iași, unde tatăl său, Teodor Comnen Ipsilante, era cămărașul ocnelor. Alături de beizadelele domnului Mihail Racoviță, lua lecții de greacă cu vestitul profesor din Hios, ieromonahul Nathanail Kallonari.

După mazilirea lui Mihail Racoviță, Atanasie Comnen nu părăsește Iașul o dată cu tatăl său, în 1727, ci rămâne la ruda sa, aga Ioan Ipsilante. În 1728 pleacă la Constantinopol, unde urmărește în continuare lecțiile lui N. Kallonari. Apoi studiază filozofia și medicina la Pavia, Bologna și Florența, iar în 1734 îl găsim la Veneția.

Terminându-și studiile în 1744, ajunge prim medic al vizirului Raghip Mehmed-pașa, pe care îl însoțește în călătoriile sale prin Europa, Asia și Africa, fiind martor la diferite evenimente politice importante. Din aprilie 1764 pînă în august 1765 ocupă funcția de mare spătar în Țara Românească, iar în 1769 este capuchehaia domnitorului Grigorie Ghica. Refe-

rindu-se la evenimentele din 1769, Atanasie Comnen Ipsilante relatează : „Sînt martor ocular și auditiv al tuturor celor ce le voi reda în viitoarea scriere istorică”¹.

Bucurîndu-se de mare influență la Poartă², în 1778 este numit dragoman al acesteia în tratativele cu rușii din Crimeea, „ca grec credincios al împărăției” și „cunoscător al trebilor Europei și al situației regate lor sale”³.

În același an sosește la București, la invitația domnului Alexandru Ipsilante. În 1788 îl găsim din nou în Țara Românească.

Atanasie Comnen relatează în 12 cărți istoria ecleziastică și politică a lumii, începînd cu Iuliu Cezar pînă la anul 1789. Se presupune că manuscrisul lucrării a fost luat de arhiepiscopul Constante, în primul sfert al veacului al XIX-lea, din casa lui Atanasie Comnen de la Neohori și adus la mănăstirea Sf. Ecaterina din Sinai. Aici este descoperit de arhimandritul G. Aftonidis, care publică la Constantinopol în 1870 cărțile a VIII-a, a IX-a și a X-a, cuprinzînd istoria ecleziastică și politică a lumii de după căderea Constantinopolului (1453) pînă la 1789 (probabil ultimul an de viață al autorului).

Arhimandritul Aftonidis semnalează în prefața ediției sale lipsa unui număr de pagini din cărțile a VIII-a și a IX-a.

Cercetînd prin arhive și biblioteci, Papadopoulos-Kerameus a constatat că aceste pagini, care se referă la manuscrisele grecești și arabe din Sinai și Cairo, precum și fragmente și copii după unele texte, se găsesc în Biblioteca imperială a Academiei de Științe din Petersburg, adăugate la Codicele episcopului rus Porfirie Uspenskiĭ, la p. 652—687 (acesta le-a rupt din manuscris și le-a adăugat la lucrarea sa asupra manuscriselor grecești și arabe din Sinai și Cairo).

Papadopoulos-Kerameus le publică în Hurmuzaki, vol. XIII, p. 465—480 (în traducerea lui G. Murnu), sub titlul : *Părți care lipsesc din ediția scrisă care tratează despre întîmplările bisericesti și politice de Atanasie Comnen Ipsilante. Adăugate la capitolele al XXI-lea, al XXXI-lea și al XXXIII-lea*. Tot Papadopoulos-Kerameus găsește ultima parte a scrierii lui Comnen Ipsilante în biblioteca mănăstirii Maicii Domnului din Halki, în 1883, publicînd fragmente din manuscrisul găsit în Hurmuzaki, vol. XIII, la p. 143—173 : *Scrieri bisericești și politice în douăsprezece părți. Partea a douăsprezecea și cea din urmă* (bucăți alese).

În istoria sa, Atanasie Comnen povestește pe scurt, în ordine cronologică, principalele evenimente din Europa, Asia și Africa legate îndeosebi de Imperiul otoman. Importante pentru istorici sînt cărțile a IX-a și a X-a, care cuprind evenimente contemporane cu autorul. În cadrul acestei istorii universale, istoria țărilor române ocupă cel mai mare spațiu. Aceasta se explică, credem noi, prin deseale contacte pe care autorul le avea cu aceste țări, precum și datorită poziției pe care o avea la Constantinopol, locul unde se hotărau succesiunile la domnie în țările române. Ca urmare,

¹ Atanasie Comnen Ipsilante, *Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν*, Constantinopol, 1870, p. 564.

² Cf. I. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, vol. XVI, Paris, 1839, p. 39.

³ Atanasie Comnen Ipsilante, *op. cit.*, p. 564.

autorul ne dă numeroase amănunte legate de domni și familiile lor, de lupta pentru obținerea și menținerea domniei, făcând chiar unele comentarii interesante asupra unor evenimente politice.

Nu cunoaștem data la care autorul și-a început istoria. Presupunem că Atanasie Comnen consemna evenimentele pe parcursul desfășurării lor. Interesant este faptul că pentru unele identificări de localități citează *Istoria otomană* a domnitorului Dimitrie Cantemir, tomul I. Desigur că Atanasie Comnen folosește și alți cronicari. Papadopoulos-Kerameus identifică în cartea a 12-a pasaje întregi copiate din Daponte.

O traducere în rezumat a scrierii lui Atanasie Comnen Ipsilante, începând cu 1462, este făcută de C. Erbiceanu, într-o comunicare ținută la Academia Română în 1880 și publicată în *Analele Academiei Române, Memoriile Secției Istorice*, t. II, seria a 2-a, 1881, p. 427—535. Fragmente referitoare la țările române au fost traduse și publicate și de N. Iorga în Hurmuzaki, vol. XIV, partea a 2-a.

În ediția arhimandritului G. Aftonidis este prezentată o anexă (Παράτημα) intitulată "Εθιμα τῆς ὀθωμανικῆς βασιλείας (Despre obiceiurile Imperiului otoman), alcătuită din 12 capitole, din care desprindem știri interesante asupra stării economice și politice a Imperiului otoman.

După un capitol introductiv, în care autorul vorbește despre Imperiul otoman în general, în capitole speciale sînt prezentate diferite dregătării și instituții (vizir, devlet, ceauși, ulemizi, muftii, organizarea armatei și a flotei etc.), precum și diferite regiuni ce intrau în componența imperiului (arabii sub dominația otomană, Egiptul, tătarii sub dominația otomană, Albania, Cipru).

Foarte interesant pentru istoria țării noastre este capitolul al XII-lea, intitulat "Εθιμα τῶν ἐπαρχίων (Obiceiul acelor provincii [Moldova și Țara Românească]).

În comunicarea sa ținută în 1880 la Academie (în care dă în rezumat traducerea istoriei lui Atanasie Comnen Ipsilante, oprindu-se îndeosebi asupra pasajelor referitoare la țările române), C. Erbiceanu remarcă importanța acestui capitol pentru istoria țării noastre, fără a reda însă cuprinsul său.

În prima parte a capitolului amintit, Atanasie Comnen se ocupă de Moldova, făcând observații asupra reliefului, organizării administrative, a principalelor orașe și a evoluției tributului „de cînd s-a predat Moldova turcilor ca feud pînă în vremea lui Constantin Mavrocordat”, încheind cu descrierea amănunțită a ceremoniei investirii domnilor români la Constantinopol. Aceste informații nu au o importanță deosebită, deoarece sînt prezentate mai pe larg de alte izvoare.

Parcurend paragraful referitor la Moldova, ai impresia că autorul nu cunoștea prea bine situația din această țară românească, pe care o vizitase în copilărie. Cu totul alta este situația atunci cînd ne vorbește despre Țara Românească, unde Comnen Ipsilante a ocupat în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, așa cum semnalăm mai sus, funcții importante, venind deci în contact nemijlocit cu realitățile din această ară. De altfel, nu numai în anexă, dar și în textul istoriei sale, Comnen Ipsilante se ocupă mai pe larg de Țara Românească.

La început, Atanasie Comnen Ipsilante ne dă „catagrafia” celor 17 județe (καδικία) ale Țării Românești, descriind așezarea fiecărui județ, raportat la harta țării, relieful, capitala fiecărui județ, principalele orașe și poziția lor față de orașele „turcești” de peste Dunăre, distanța dintre orașe (calculată în ore), reședințele episcopilor etc. Știrile date de Atanasie Comnen sînt confirmate și de alte izvoare mai tîrzii ca, de pildă, Mihail Cantacuzino ⁴, F.G. Bauer ⁵ și Dionisie Fotino ⁶ (mai pe larg).

În fruntea fiecăruia dintre cele 17 județe era „un așa numit ispravnic”, prin care se făcea strîngerea impozitelor anuale. „Această inovație de a numi ispravnici — ne spune autorul — este mai nouă și a fost inventată de către Nicolae Constantin Mavrocordat, voievod al Țării Românești, și care s-a transmis și dincolo în Moldova” ⁷. Impusă de tendința de centralizare administrativ-fiscală constatată în perioada fanariotă, reforma lui Constantin Mavrocordat din 1740 pune în fruntea fiecărui județ cîte doi ispravnici. Astfel, afirmația lui Atanasie Comnen Ipsilante că fiecare județ are în frunte cîte un ispravnic pare inexactă. Cu toate acestea și alte izvoare (călătorii străini Panzini ⁸, Carra ⁹) ne informează că în fruntea fiecărui județ este cîte un ispravnic. De asemenea, Bauer, în lucrarea amintită, ne spune că fiecare județ are cîte un ispravnic, „iar cîteodată și doi” ¹⁰.

Ispravnicii aveau în subordine un număr de slujitori ¹¹, împărțiți în căpităanii ¹², care aveau în frunte un căpitan. Ispravnicii aveau atît atribuții administrative și fiscale, cît și judecătorești, preluînd unele atribuții ale căpitanilor de județe. „Căci — ne spune Comnen Ipsilante — domnia avea legături și un fel de stăpînire asupra celor 17 județe ale Țării Românești prin numitele căpităanii. Căpitanii fiind sub puterea noului spătar, se aflau sub comanda sa; fiecare dintre căpitani are sub ascultarea sa menzili și slujitori, care înainte vreme erau de asemenea bărbați superiori

⁴ Mihail Cantacuzino, *Istoria politică și geografică a Țării Românești*, ed. Tunusli, București, 1863, p. 170 și urm.

⁵ F. G. Bauer, *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, Frankfurt-Leipzig, 1878, p. 17.

⁶ D. Fotino, *Ἱστορία τῆς πάλαι Δακίας τὰ τῆς Τρανσυλβανίας. Βλαχίας καὶ Μολδαυίας*, vol. III, Viena, 1819, p. 185 și urm.

⁷ Atanasie Comnen-Ipsilante, *op. cit.*, p. 782.

⁸ Intr-o scrisoare adresată lui Diodato Morane, la 13 ianuarie 1777, publicată în „L'Europe Orientale”, II, Roma, 1922, p. 168 și urm.

⁹ J. L. Carra, *Istoria Moldovii și românilor*, București, 1857, cap. V.

¹⁰ F. G. Bauer, *op. cit.*, p. 60.

¹¹ Termenul de slujitor îl întîlnim încă de la sfîrșitul veacului al XVI-lea, ca o categorie de ostaș, alături de curteni (sau roșii în Țara Românească), călăreți etc. Erau organizați în jurul unui oraș de garnizoană. În a doua jumătate a veacului al XVII-lea, numărul lor scade. „La sfîrșitul veacului al XVII-lea termenul de slujitor se extinde asupra tuturor celor aflați în slujba statului feudal, atît foștii curteni, cît și mercenarii fiind numiți slujitori” (*Istoria României*, vol. III, București, Edit. Acad. R.P.R., 1964, p. 93). Istoria lui Mihail Cantacuzino îi definește ca fiind „ostași cu leafă și cu îmbrăcăminte”.

¹² Căpităania era unitatea cea mai mare de slujitori, care cuprindea un număr variabil de oameni, avînd în frunte un căpitan. Unitățile slujitorilor din județe erau desemnate după reședința comandantului. În Țara Românească, începînd cu a doua jumătate a veacului al XVII-lea, căpităniile sînt în subordinea marelui spătar. Cf. I. C. Filitti, *Despre vechia organizare administrativ-fiscală a Principatelor Române*, ed. a 2-a, București, 1935.

în ierarhia militară și cu ajutorul cărora se rezolvau înainte toate problemele politice în cele 17 județe, și prin aceștia și prin căpitaniile lor adunau și adună impozitele înainte de a fi fost inventată această instituție a isprăvniceii, în vremea domnitorului Constantin Nicolae Mavrocordat, care le-a dat stăpînirea județelor, luîndu-le pe acestea de la căpitani”¹³.

Informațiile date de Atanasie Comnen Ipsilante sînt confirmate și de alte izvoare. Astfel, Bauer, observînd felul în care erau administrate județele Țării Românești în 1769—1774, deci la cîțiva ani după Atanasie Comnen, arată că „în acele Principate existau mari căpitani numiți căpitani de o mie, cu gărzile lor compuse din slujitori sau soldați de țară. În timp de pace, acești slujitori se schimbau cu rîndul pentru paza granițelor și în timp de război slujeau cu toții sub ordinele marelui spătar.

Nicolae Mavrocordat a micșorat mult numărul lor, și fiul său, prin reforma sa, i-a mai redus încă, astfel încît n-au mai rămas decît puțini și i-a lipsit pe căpitani de autoritatea și de privilegiile lor și a pus în locul lor în județe boieri a căror îndatorire este de a strînge dările; ei îndeplinesc în același timp și funcția de judecători și de comandanți în județele lor. Acești oficiali se numesc ispravnici”¹⁴. Mihail Cantacuzino, în capitoul „Despre slujitori”¹⁵ din istoria sa, dînd unele explicații asupra organizării slujitorilor din Țara Românească, prezintă un tablou incomplet al căpităniilor din cîteva județe. De pildă, în Rîmnicu-Sărat se citează numai trei căpităanii (Focșani, Grădiștea, Măcsineni), în Ialomița trei etc., fără a menționa și numărul slujitorilor din reședințele căpităniilor respective.

Folosind anexa lui Atanasie Comnen Ipsilante, putem stabili cu precizie locul și numărul căpităniilor pe județe, precum și numărul slujitorilor și menzilor (reorganizate de Constantin Mavrocordat) din fiecare reședință de căpitănie.

Atanasie Comnen Ipsilante, ca mare spătar și deci comandant al tuturor slujitorilor din țară și din orașul București¹⁶ precizează că „a fost micșorat și numărul slujitorilor în fiecare isprăvnicie și, din cei mulți cîți aveau împrăstiați în cele 17 județe, eu am găsit numai următorii cînd am devenit protospătar în Țara Românească în 1764, la 24 aprilie, rămînînd stăpîn al acestei funcții pînă la 18 august 1765, pînă cînd a venit la București știrea noii domnii a lui Scarlat Ghica”¹⁷.

Din tabelul anexat reiese că în Rîmnicu-Sărat erau 9 căpităanii cu 364 de slujitori și 226 de menzili; în Ialomița erau 5 căpităanii, cu 47 de slujitori și 217 menzili; în județul Ilfov 7 căpităanii, cu 380 de slujitori și 291 de menzili; în județul Vlașca 9 căpităanii cu 120 de slujitori și 206 menzili; în Teleorman 7 căpităanii, 14 slujitori și 211 menzili; în județul

¹³ Atanasie Comnen Ipsilante, *op. cit.*, p. 783—788.

¹⁴ F. G. Bauer, *op. cit.*, p. 37.

¹⁵ Mihail Cantacuzino, *op. cit.*, p. 31—32. Revine în cap. LV (p. 172 și urm.), enumerînd căpităniile din fiecare județ.

¹⁶ „Spătarul cel mare are autoritate peste toți slujitorii; călăreții din București, arnăuții, cătanele, lufegii, scuteinicii, sărățeli; are 2 boieri zapcii, căpitanul de lufegii și baș-buluc bașa de seimeni. Ceașul său are temnițe prin mahalale. Mai are sub autoritatea sa și toate poștele și căpităniile de margini . . . ” (Mihail Cantacuzino, *op. cit.*, p. 23).

¹⁷ Urmează tabloul repartizării slujitorilor și menzilor pe județe (Atanasie Comnen Ipsilante, *op. cit.*, p. 788 și urm.).

Olt 7 căpităanii cu 148 de slujitori și 120 de menzili; în județul Buzău erau așa-numitele cătane ale Buzăului, în număr de 30, și 30 de menzili; în județul Prahova, la Ploiești, se găseau 50 de slujitori și 50 de menzili, precum și 36 de slujitori ai județului; în județul Dîmbovița erau 2 căpităanii cu 15 slujitori și 25 de menzili, precum și 30 de cazaci sub ascultarea agăi din Tîrgoviște; în județul Argeș erau 7 căpităanii, cu 57 de slujitori și 25 de menzili. În cele 5 județe de dincoace de Olt erau: în județul Romanai 5 căpităanii, cu 92 de slujitori și 100 de menzili; în Dolj se găseau 4 căpităanii, cu 132 de slujitori și 70 de menzili; plus cele 120 de cătane sub ascultarea banului Craiovei, numiți călăreți și menzili ai Craiovei (102 slujitori și 52 de menzili); în județul Mehedinți 11 căpităanii, cu 215 slujitori și 15 menzili; în județul Vilcea 2 căpităanii cu 81 de slujitori. În cele 17 județe ale Țării Românești erau, în 1764—1765, 1 917 slujitori și 1 696 de menzili, în total 3 754 de oameni.

În continuare, Atanasie Comnen ne dă „catalogul slujitorilor din București”¹⁸, cuprinzînd seimeni, scutelnici, lefegii, cătane ale țării, menzili și cătane străine. Erau în București 436 de seimeni, împărțiți în 6 căpităanii, plus 28 de zapcii, care se împărteau în 7 steaguri. Scutelnicii erau împărțiți în 12 căpităanii, în număr de 608, în afară de cei 37 de zapcii (adică odabașizi, ceauși și stegari). Cătanele țării, împreună cu căpitanul și cu 3 zapcii, erau în număr de 67, adică, precizează autorul, ei erau „curierii documentelor domnești în cele 17 județe”. Cei 162 de lefegii ai spătarului erau împărțiți în 3 cete și ei „duc cu rîndul scrisorile domnești”. Cei 150 de menzili ai Bucureștiului erau împărțiți în 2 cete, în frunte cu căpitanul lor, fiecare ceată slujind cîte o săptămînă și jumătate cu rîndul. În București existau deci, în 1764—1765, 1 361 de slujitori și 150 de menzili.

Comparînd datele transmise de Comnen Ipsilante cu cele ale catastihului din iunie 1752¹⁹, vom constata că numărul slujitorilor din București crește de la 363²⁰ (în 1752) la 1 511 (în 1764—1765). „Adică — ne spune Atanasie Comnen — slujitorii și menzili din București și cele 17 județe se urcă la 5 285²¹ de bărbați și atîția am găsit și eu cînd am devenit spătar, deși înainte erau mai mult de 20 000, dar nici pe ei nu i-au lăsat liberi, ci au fost impuși la impozite de 2 567 de groși”²².

Considerăm că putem avea încredere în exactitatea cifrelor date de Atanasie Comnen Ipsilante, mare spătar în Țara Românească în perioada la care se referă, deci și comandantul acestor slujitori și menziligii. Trebuie subliniat de asemenea faptul că autorul, atunci cînd precizează numărul slujitorilor și menziligiilor din fiecare județ, repetă de fiecare dată; „atîția am găsit în județul Ilfov etc.”. Comparînd informațiile date de Atanasie Comnen Ipsilante cu alte izvoare mai tîrzii, constatăm că în cele 17 județe erau: la Atanasie Comnen Ipsilante 88 de căpităanii (în afara celor din

¹⁸ Atanasie Comnen Ipsilante, *op. cit.*, p. 790.

¹⁹ I. Ionașcu, *Aspecte demografice și sociale din București la 1752* (anexă, p. 131 și 132), în „Revista arhivelor”, 1959, nr. 2.

²⁰ *Ibidem*, p. 127—128.

²¹ Față de 3 144, cîți găsește Bauer în timpul războiului ruso-turec din 1769—1774.

²² Atanasie Comnen Ipsilante, *op. cit.*, p. 792.

București); la Bauer 78 de căpităanii; la Mihail Cantacuzino 78 de căpităanii (în afara celor din Craiova și București), iar la Dionisie Fotino 98 de căpităanii (în afara celor din București).

În ceea ce privește numărul slujitorilor, așa cum am văzut din pasajul citat mai sus, în 1764—1765 erau 5 285 de slujitori, în timpul războiului ruso-turc din 1769—1774 erau 3 144, iar în 1818 Dionisie Fotino ne dă cifra de 6 423 de slujitori.

Tabelul întocmit de Atanasie Comnen este interesant prin faptul că indică cu precizie și felul în care erau repartizați slujitorii și menzilișii în diferite județe sau în diverse reședințe ale căpităaniilor. Atît Bauer, cît și M. Cantacuzino ne dau unele informații despre organizarea administrativ-fiscală a Țării Românești, fără a da însă indicații atît de precise ca Atanasie Comnen. Informațiile date de Comnen Ipsilante în istoria sa au meritul de a fi singurul izvor care prezintă un tablou amănunțit al organizării administrative a Țării Românești după reforma lui Constantin Mavrocordat.

Comparînd informațiile lui Atanasie Comnen cu cele date de D. Fotino în istoria sa, putem urmări evoluția organizării administrative a Țării Românești de la 1764 pînă la sfîrșitul veacului al XVIII-lea, deoarece este cunoscut faptul că în veacul al XVIII-lea „organizarea militară a celor două țări avea în vedere numai paza frontierelor, politica internă, execuția încasării dărilor și serviciul de Curte”²³. Totodată, putem constata că numărul căpităniilor crește de la 88 la 98, iar numărul slujitorilor de la 5 285 la 6 423. Această creștere se datorește măsurii luate de domnitorul Alexandru Ipsilante, care înființează în 1775 pe lîngă reședințele județelor „cîte o polcovnicie”²⁴ la ordinul ispravnicilor, precum și voievodului Gheorghe Caragea, care, prin decretul din 18 august 1815, organizează cîte o căpitănie în județele de margine pentru „stîrpirea hoților”²⁵.

De asemenea, cu ajutorul tabelului anexat putem urmări felul în care erau repartizate menzilișii (poștele) pe teritoriul Țării Românești în 1764—1765. De aceea ni s-a părut interesant să prezentăm în anexă (în traducere și cu unele identificări) tabelul lui Atanasie Comnen Ipsilante, cu atît mai mult cu cît el nu a fost folosit pînă în prezent de istoriografia de specialitate.

Menționarea obligațiilor bănești ale țărilor române către Poarta otomană constituie o preocupare a lui Atanasie Comnen Ipsilante, atît în textul istoriei sale, cît mai ales în anexa de care ne ocupăm. Atanasie Comnen Ipsilante prezintă o listă a peșcheșurilor de bairam a Țării Românești. Tabelul întocmit de autor ni se pare cu atît mai interesant, cu cît, așa cum ne mărturisește Bauer, atunci cînd vorbește de obligațiile Țării Românești către Poartă, din 1761 „amănunte despre toate aceste contribuții nu se mai găsesc de la reformă încoace, deoarece socotelile au fost

²³ *Istoria României*, vol. III, p. 398.

²⁴ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. I, București, 1881, p. 43.

²⁵ *Ibidem*, vol. X, p. 519 și urm.

făcute între domni și agenții lor la Constantinopol”²⁶. Deși între 1769 și 1770 Bauer „scotocește” prin arhivele țării și ia informații de la ispravnicii județelor, ne mărturisește că „nu se găsește nici o listă anterioară amănunțită a sarcinilor anuale ale țării. Agenții domnilor la Constantinopol primesc bani din vistierie și trimit cheltuielile cu amănuntul doar domnului, fără ca acestea să mai fie trimise arhivelor din țară”²⁷.

Desigur că Atanasie Comnen, datorită relațiilor pe care le avea la Poartă, a intrat în posesia unei asemenea liste, redând-o întocmai în scrierea sa sub titlul: „Cheltuielile bairam peșcheșului în bani”²⁸, precizând că este vorba „de cele date dinăuntrul țării”. De data aceasta autorul ne prezintă atât situația peșcheșurilor de bairam din Țara Românească, cât și cea din Moldova, așa cum reiese din fraza de încheiere a tabelului prezentat: „Acestea le dădea inevitabil domnul Țării Românești lui Ramazan bairam și domnul Moldovei lui Curpan bairam”²⁹.

Și Daponte subliniază în *Efemeridele* sale că bairam peșcheșul Țării Românești era egal cu cel din Moldova în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Din lista prezentată de A. Comnen reiese că sultana mamă primea 10 000 de groși, prima cadină 5 000, agaua vistieriei 2 500 de groși, agaua Constantinopolului 2 500 de groși, blănarul seraiului 1 000 de groși etc., în total 21 100 de groși. În același mod, adică menționând funcția dregătorului respectiv și suma în groși primită, continuă lista peșcheșurilor de bairam. Vizirul, vistiernicul, marele referendar, marele șambelan, primul lacheu al sultanului, șeful muzicanților, chehaia-bei, secretarul Ministerului de Interne, directorul-adjunct de cancelarie etc. primeau 1 210 groși. Vistier-efendi împreună cu intendentul și vistierul său, casierul său, primul său agent fiscal, marele intendent etc. primeau 3 723 de groși. Marele logofăt și slujitorii săi, chehaia, casierul, intendentul ceașilor etc. primeau 1 210 groși.

Alți „regializi”³⁰ ai Porții, ca secretarul divanului, secretarul marelui vizir, secretarul lui divan-efendi, șeful cancelariei împărătești, marele maestru de ceremonii etc., primeau 3 550 de groși. De remarcat că dintre toți acești secretari care primeau sume variind între 100 și 500 de groși, secretarul din cancelaria vizirului, care se ocupa cu problemele Țării Românești, primea 50 de groși. Cei trei alai-ceauși și muzicanții seraiului primeau 90 de groși. „Toate cele date seraiului — subliniază autorul — se însuamează la 47 745 de groși”³¹.

În continuare, Comnen Ipsilante ne arată cine și ce fel de blănuri se primeau din țările române. Astfel, sultana primea o blană de samur și una

²⁶ F. G. Bauer, *op. cit.*, p. 95; cf. I. C. Filitti, care afirmă în lucrarea sa *Vechea organizare fiscală a Principatelor Române* (București, 1935, p. 52–53) că dacă pentru Moldova există unele liste de cheltuieli din 1764, 1776, 1777 etc., „pentru Muntenia, din aceste vremuri, nu cunosc asemenea tablouri amănunțite de cheltuieli”.

²⁷ F. G. Bauer, *op. cit.*, p. 36.

²⁸ Atanasie Comnen Ipsilante, *op. cit.*, p. 793.

²⁹ *Ibidem*, p. 795.

³⁰ Dregători.

³¹ Atanasie Comnen Ipsilante, *op. cit.*, p. 795.

de rîs, sultana mamă și prima cadînă cite o blană de samur, ca și agaua Constantinopolului și intendentul tezaurului împăralesc. Aceste blănuri valorau 38 300 de groși: „Toate cheltuielile de atunci — comunică autorul — se ridicau la 86 046 de groși”³². La sfîrșitul capitolului referitor la țările române (din anexă), Atanasie Comnen prezintă o foarte lungă listă a unor dregători mai mici care beneficiau de pe urma peșcheșurilor, fără a ne da însă o cifră a celor primite și care, desigur, ar mări considerabil suma cunoscută.

Comparînd informațiile lui Atanasie Comnen cu alte izvoare, vom putea urmări evoluția peșcheșurilor de bairam. Astfel, Daponte ne dă în *Efemeridele* sale, la sfîrșitul anului 1739, cheltuieli în valoare de circa 60 000 de lei. Din memoriul³³ prezentat de boierii munteni contelui Orloff, cu prilejul Congresului de la Focșani, care redă tabloul sarcinilor bănești ale Țării Românești în preajma războiului ruso-turc din 1769 — 1774, reiese că bairam peșcheșul era 75 000 de lei. Dar nici unul din izvoarele amintite nu ne prezintă un tablou atît de amănunțit al peșcheșurilor de bairam ca cel prezentat de Comnen Ipsilante. Tabelul scoate în evidență marele număr al beneficiarilor acestor peșcheșuri. Totodată, el ne arată eforturile domnilor români, care plătesc și pe cei mai neînsemnați slujitori (lachei etc.) ai Porții pentru a-și menține domnia într-o perioadă cînd ritmul schimbărilor în domnie este vertiginos.

Dacă la bairam peșcheșul Țării Românești am adăuga: haraciul, care în vremea lui Ștefan Racoviță (1764 — 1765) ajunsese la 619 pungi³⁴ (309 900 lei); geaigeaua, introdusă de C. Mavroordat în 1761, care însuma 500 000 de lei pentru sultan și 125 000 pentru marele vizir; muca-relul de 250 000 de lei anual; cheltuielile cu turcii veniți în țară, cu tătarii, pașalele și lefegiii, cu capuchehaielele etc. semnalate de alte izvoare ale vremii, și adăugînd, potrivit cu informațiile pe care le dă autorul în istoria sa, atunci cînd se referă la domnia lui Ștefan Racoviță, cele 600 de pungi pe care le datora C. Racoviță sultanului pentru domnia sa, precum și cele promise de Stavrachii pentru domnia lui Ștefan Racoviță etc. vom constata o creștere a obligațiilor Țării Românești către Poartă în această perioadă. „Dominația otomană, în forma turco-fanariotă pe care o capătă în veacul al XVIII-lea, se caracterizează și prin agravarea, în proporții nemaîntîlnite de la sfîrșitul veacului al XVI-lea, a exploatarei economice la care sînt supuse Moldova și Țara Românească din partea Porții și a dregătorilor ei”³⁵.

Memoriul din 1772 arată că cheltuielile în bani ale Țării Românești cu turcii în preajma războiului din 1769—1774 se ridicau la 1 938 113 lei, adăugînd că nu este cunoscută suma la care se ridică cheltuielile cu rege-alele³⁶ (adică cu marii dregători).

³² Atanasie Comnen Ipsilante, *op. cit.*, p. 795.

³³ *Genealogia Cantacuzinilor de banul Mihail Cantacuzino*, ed. Nicolae Iorga, București, 1902, p. 507—508.

³⁴ Sumă menționată de mai multe izvoare, ca Atanasie Comnen Ipsilanti, Bauer, *Memoriul boierilor munteni din 1772 etc.*

³⁵ *Istoria României*, vol. III, p. 346.

³⁶ *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 508.

„Dacă o vom socoti și pe aceasta la circa 260 000 de lei — ceea ce e departe de a fi sumă exagerată — vom ajunge la un total anual de 2 600 000 de lei, care fac în acea vreme nu departe de 650 000 de galbeni”³⁷.

Creșterea obligațiilor către Poartă pare să-l fi impresionat și pe Atanasie Comnea Ipsilante, care subliniază că impozitele și dărilor „au progresat și s-au urcat într-un mod de necrezut sau greu de crezut”³⁸. Aceasta îl obligă pe Ștefan Racoviță să pună numeroase impozite și dări, ceea ce a provocat o răscoală la București, în urma căreia este îndepărtat de la domnie³⁹.

Desigur că lucrarea de față nu-și propune să stabilească o cifră exactă a obligațiilor Țării Românești către Poarta otomană între 1764 și 1765. Considerăm însă că prezentarea tabelului transmis de Comnen Ipsilante, nefolosit pînă în prezent în lucrările de specialitate, va întregi tabloul, încă incomplet, al obligațiilor pe care le avea Țara Românească către Poarta otomană în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea.

Atanasie Comnen Ipsilante ne prezintă în capitolul al XII-lea din anexa istoriei sale date interesante asupra organizării administrative a Țării Românești în deceniul al 7-lea al secolului al XVIII-lea, precum și peșcheturile date de țările române Porții otomane în această perioadă. Ocupînd dregătoria importantă de mare spătar, putem considera informațiile pe care autorul le-a avut la dispoziție ca fiind oficiale. Deși istoria lui Atanasie Comnen Ipsilante este citată în unele lucrări, anexa prezentată nu a fost folosită pînă acum. Folosirea acestor date va îmbogăți informarea asupra istoriei Țării Românești în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea.

A N E X A

În Rîmnicul-Sărat am găsit nouă căpităanii, cu următorii slujitori-menzili :

	slujitori	menzili
Avea căpitanul Focșaniului în steagurile sale	200	—
Avea în numitul <i>bugiuc</i> ⁴⁰ al său	103	—
Afară de aceștia, în cele nouă căpităanii erau următorii :		
avea căpitanul menzifului la Focșani	—	40
„ „ „ „ Virteșcoi ⁴¹	6	—
„ „ „ „ Crucea-Comisage ⁴²	25	—
„ „ „ „ Rîmnice ⁴³	10	50

³⁷ M. Berza, *Exploatarea Țării Românești de către Poartă (sec. XVI—XVIII)*, în „Studii”, 1958, nr. 2, p. 68.

³⁸ Atanasie Comnen Ipsilante, *op. cit.*, p. 787.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *μπουτζούκι*, reședință.

⁴¹ *Βουρτεσκόι*, satul Traian, r. Focșani.

⁴² *Κρούτζεα Κομισαγιε*, Crucea Comisoaiei, r. Brăila.

⁴³ Rîmnicul, ca și Licherești, Orașu de Floci, Ciocoiesti, Gherghita, Hodivoaie, Ruși de Vede, Zinnicea, Buzău, Ploiești, Tîrgoviște, Loviște, Caracal, Craiova, Calafat, Cerneți sînt căpităanii din veacul al XVII-lea.

				slujitori	menzili
avea căpitanul menzilului la Băltii numita					
„	„	„	„ Martologi ⁴⁴	10	—
„	„	„	„ Belciugata ⁴⁵	10	—
„	„	„	„ Măxineni ⁴⁶	—	36
„	„	„	„ Unturoasa ⁴⁷	—	50
„	„	„	„ Grădiștea ⁴⁸	—	50
				364	226
În Ialomița am găsit cinci căpităanii ;					
Are căpitanul la Gîrbova ⁴⁹				47	—
„	„	„	„ Stelnica ⁵⁰	—	30
„	„	„	„ Licherești ⁵¹	—	60
„	„	„	„ Slobozia ⁵²	—	70
„	„	„	„ Oraș ⁵³	—	54
				411	440
p. 783 În Ilfov am găsit șase căpităanii					
avea căpitanul din Ciocănești ⁵⁴				—	50
„	„	„	„ Obilești ⁵⁵	—	60
„	„	„	„ Podul Pitarului ⁵⁶	—	—
„	„	„	și a județului	40	—
„	„	„	din Oltenița ⁵⁷	—	60
„	„	„	„ Gherghița ⁵⁸	—	55
„	„	„	„ Copăceni ⁵⁹	—	66
				451	731
În Vlașca am găsit nouă căpităanii :					
avea căpitanul din Cacaletți ⁶⁰				—	50
„	„	„	„ Călugăreni ⁶¹	—	32
„	„	„	„ Podul Doamnei ⁶²	—	50
„	„	„	„ Baciul ⁶³	—	50

⁴⁴ Μορταλότζι⁴⁵ Μπελσουγάτα, sat, r. Brăila.⁴⁶ Μαξινένγη, sat, r. Brăila⁴⁷ Ούντουροάσα, sat, r. Făurei.⁴⁸ Γράδιστα, azi Gîrbovi, sat. r. Urziceni.⁴⁹ Γκίρποβα, azi Gîrbovi, sat, r. Urziceni.⁵⁰ Στέλνικα, sat, r. Fetești.⁵¹ Λικιρέστι, orașul Călărași.⁵² Σλοποζία⁵³ Οράς⁵⁴ Τζοκανέστι, sat, r. Călărași.⁵⁵ Οπιλέστι, sat, r. Lehliu.⁵⁶ Πόδουλ Πιτάρουλου, sat, r. Oltenița.⁵⁷ Ολτένιτζα, orașul Oltenița.⁵⁸ Γκεργκίτζα, sat, r. Ploiești.⁵⁹ Κοπατζένι, sat, r. Giurgiu.⁶⁰ Κακαλέτζι, azi Izvorul, r. Giurgiu.⁶¹ Καλογαρένι, sat, r. Giurgiu.⁶² Πόδουλ δοάμνεϊ, sat, r. Videle.⁶³ Μπάτζουλ, sat, r. Videle.

			slujitori menzili	
avea	căpitanul	din Frăsinești ⁶⁴	20	—
„	„	„ Găești ⁶⁵	—	20
„	„	„ Hodivoe ⁶⁶	32	—
„	„	„ Izvor ⁶⁷ , numiți martologii	39	—
„	„	„ Udeni ⁶⁸ , numiți cătane a slopului? (τοῦ σλόπου)	29	—
„	„	„ din Timirașii di Meri ⁶⁹	—	4
			571	937

În Teleorman am găsit șapte căpitânii, cu următorii slujitori menzilii :

avea	căpitanul	din Balaci ⁷⁰	29	—
„	„	„ Roșiorii de Vede ⁷¹	11	60
„	„	„ Vișoara ⁷²	30	—
„	„	„ Piatra, altminteri Kakaneu ⁷³	—	50
„	„	„ Zimnicea ⁷⁴	—	40
„	„	„ Vinătorilor ⁷⁵	37	—
„	„	„ Ciolănești ⁷⁶	—	50
„	„	„ roșiorii de Călărași ⁷⁷	40	11
			718	1 148

În județul Olt am găsit iarăși șapte căpitânii cu următoarele :

avea	căpitanul	din Udei ⁷⁸	30	—
„	„	„ Banesei ⁷⁹	11	—
„	„	„ Slatinei ⁸⁰	35	50
„	„	„ Gurgiu ⁸¹	—	20
„	„	„ Șerbănești ⁸²	—	50
„	„	„ Vișinei-seaca ⁸³	32	—
„	„	„ Slatnei ⁸⁴	40	—
„	„	„ catancele Buzăului ⁸⁵	30	50
„	„	„ Ploieștiul Prahovci ⁸⁶	30	—
			926	1 318

⁶⁴ Φρασινέστι, sat, (?)

⁶⁵ Γκαέστι, orașul Găești.

⁶⁶ Χοδίοσ, sat, r. Giurgiu.

⁶⁷ Το 'Ιζόρι, probabil r. Costești.

⁶⁸ Ούδενι, sat, r. Titu.

⁶⁹ Τζιμιράσι-ότ-μέρι, Meri, sat, r. Găiești.

⁷⁰ Μπάλατζι, sat, r. Roșiorii de Vede.

⁷¹ Ρο΄σι-δέ-βέδς, oraș.

⁷² Βίσοάρα, sat, r. Zimnicea.

⁷³ Πιάτρα, sat, r. Zimnicea.

⁷⁴ Ζίμνιτζα, oraș.

⁷⁵ Βουνάτορ, sat, r. Zimnicea.

⁷⁶ Τζολανέστι, sat, r. Roșiorii de Vede.

⁷⁷ Ρο΄σι-δέ-καλαρός, Roșiorii de Vede.

⁷⁸ Ούδας, sat, r. Turnu-Măgurele.

⁷⁹ Μπανεάσα, sat, r. Turnu-Măgurele.

⁸⁰ Σλάτινα, oraș.

⁸¹ Γουργόνι, azi Călmățui, r. Turnu-Măgurele.

⁸² Σερπανέστι, sat, r. Drăgănești-Olt.

⁸³ Βισίνα σεάκα ?

⁸⁴ Σλάτινα, oraș.

⁸⁵ Πουζαίου, oraș.

⁸⁶ Πλοέστι, oraș.

La Săcuieni am găsit trei căpităanii :

	<i>slujitori</i>	<i>menzili</i>
avea căpitanul din Găgeni ⁸⁷	—	50
„ „ „ Mărgineni ⁸⁸	50	—
slujitorii județului	36	—
	<u>1 012</u>	<u>1 368</u>

În Dîmbovița se găsesc două căpităanii :

avea căpitanul din Văleni ⁸⁹	15	—
„ „ „ Florești ⁹⁰	—	25
Cazacii agăi din Tîrgoviște ⁹¹	80	—
are căpitanul din Cîmpulung-Muscel ⁹²	33	—
„ „ „ Călinești ⁹³	10	—
Cimirașii din Brănești din acest Muscel	—	3
	<u>1 150</u>	<u>1 396</u>

În Argeș am găsit două căpităanii : și alți nenumărați slujitori :

avea căpitanul vînătorilor	20	—
„ „ „ din Loviște ⁹⁴ , altfel Ciineni	50	—
erau așa-numiții schileri, din Pitești ⁹⁵	—	3
are căpitanul din Curtea de Argeș ⁹⁶	—	14
Cimirașii	—	8
	<u>1 220</u>	<u>1 421</u>

În cele cinci județe de dincolo de Olt se găsesc [următorii slujitori și menziligii] :

În Romanați se găsesc cinci căpităanii :

p. 791 avea căpitanul din Caracal ⁹⁷	62	30
„ „ „ Prada ⁹⁸ <i>cătanelor</i> numiți cătane și prădați	30	—
„ „ „ Podul Balș ⁹⁹	—	50
„ „ „ Leu ¹⁰⁰	—	20
„ „ „ Islaz ¹⁰¹	—	18
	<u>1 318 [sic]</u>	<u>1 539</u>

⁸⁷ Γκετζένι, orașul Ploiești.

⁸⁸ Μαρτζινένι, sat, r. Cimpina.

⁸⁹ Βαλένι, sat, r. Muscel.

⁹⁰ Φλορέστι, sat, r. Domnești.

⁹¹ Τιρκόβιστε, oraș.

⁹² Μουσττζέλ Κιμπουλουγίου, oraș.

⁹³ Καλινέστι, sat, r. Pitești.

⁹⁴ Λόβιστε, oraș.

⁹⁵ Πιτέστι, regiune.

⁹⁶ Κουρτε δὲ Ἀρτζεσ, oraș.

⁹⁷ Καράκαλ, oraș.

⁹⁸ Πράδας?

⁹⁹ Πόδουλ-Μπάλσι, orașul Balș.

¹⁰⁰ Λέου, sat, r. Craiova.

¹⁰¹ Ιζλάτζη, sat, r. Turnu-Măgurele.

În Dolj se găseau patru căpităanii :

	slujitori	menzilî
avea căpitanul din Calafat ¹⁰²		20
<slujitorii> județului de sub <conducerea> banului Craiovei	80	—
avea căpitanul din Țințăreni ¹⁰³	40	—
„ „ „ Ciorologi ¹⁰⁴	—	70
„ „ „ Potera ¹⁰⁵	12	—
Cătanele de sub Banul Craiovei	64	—
Călărășii și menzilii Craiovei	102	52
	<u>1 616</u>	<u>1 681</u>

În Mehedinți am găsit unsprezece căpităanii :

sub polcovnicul din Cernești ¹⁰⁶	102	—
avea căpitanul din Vodița ¹⁰⁷	25	
„ „ „ Baia de Aramă	10	—
„ „ „ Jilțuri ¹⁰⁸	15	—
„ „ „ Dumbrăvile ¹⁰⁹	15	—
„ „ „ Ocol ¹¹⁰	22	—
„ „ „ Plamnița ¹¹¹	6	—
„ „ „ Gogoși ¹¹²	—	15
„ „ „ Plăieșii Muntelui ¹¹³	10	—
„ „ „ Plășii Cîmpului ¹¹⁴	10	—
„ „ „ Ablanița ¹¹⁵	5	—
	<u>1 836</u>	<u>1 696</u>

În Vilcea am găsit două căpităanii :

a județului la Rîmnic, metropola	41	—
avea căpitanul Vinătorilor	20	—
„ „ cătanelor	20	—
	<u>1 917</u>	<u>1 696</u>

În Gorj am găsit două căpităanii :

a județului, în metropola Tîrgu-Jiu	112	—
avea căpitanul din Cărbunești, al Pradacizilor	—	10
„ „ voluntarilor ¹¹⁶	19	—
suma slujitorilor și menziligiilor din cele 17 județe	<u>2 048</u>	<u>1 706</u>

¹⁰² Καλαφάτι, oraș.

¹⁰³ Τσιντζερένι, sat, r. Filiași.

¹⁰⁴ Τζορολόγι, azi Cioroiașu, r. Băilești.

¹⁰⁵ ἡ Πότερα

¹⁰⁶ Τζερνέστι, Cernești (?), sat, r. Turnu-Severin.

¹⁰⁷ Βόδιτζα, sat, r. Turnu-Severin.

¹⁰⁸ Ζιλτζούρι, Jilțu, sat, r. Filiași.

¹⁰⁹ Δουμπράδιε, plasă ?

¹¹⁰ Τὸ Ὀκόλι, probabil ocol, r. Turnu-Severin.

¹¹¹ Πλάμνιτζα, Plenița, r. Calafat.

¹¹² Γκογκόσι, Gogoșu, r. Craiova.

¹¹³ Πλάσα μούντελουί

¹¹⁴ Πλάσα κιμπουλοΐ

¹¹⁵ Ἀμπλάνιτζα, Iablanița, r. Vinju-Mare.

¹¹⁶ βολιντζήρον.

Catalogul slujitorilor din București, compus din *seimeni, socotelnici, lufegii, cătane ale țării, menzili și cătane străine*.

Seimenii, cuprinzînd și numărul celor șase căpităanii a acestora, afară de baș-buluc bașul¹¹⁷ și cei 28 de zapcii și a doi surumagii se împart în șapte steaguri :

	<i>slujitori</i>	<i>menzili</i>
Atîtea am găsit și eu cînd am fost făcut spătar în sus-numitul an.	436	—
Socotelnici împărțiți în 12 steaguri, cuprinzînd și numărul celor 12 căpitani ai acestora și al 37 de zapcii, adică al odapașizilor ¹¹⁸ , ceașilor și stegarilor.	608	—
Cătanele țării împreună cu căpitanul și cu cei 3 zapcii ai acestora ; aceștia sînt curierii documentelor domnești în cele 17 județe.	67	—
Lufegiii spătarului sînt împărțiți în 3 cete ;	162	—
ei poartă (duc) scrisorile domnești, împărțiți în atîția pe săptămîină.		
Lufegiii de sub [comanda] spătarului și căpitanul lufegiilor.	108	—
Menzilgiii Bucureștiului, împărțiți în două cete și stabiliți o ceată pentru o săptămîină și jumătate ; au fiecare și căpitanul lor.	—	150
	<u>3 429</u>	<u>1 856</u>

Adică totalitatea slujitorilor și menziligiilor din București și cele 17 județe se însuma la 5 285 de bărbați și atîția am găsit și eu cînd am devenit spătar...

Cheltuielile peșcheșului de bairam în bani

Cele date dinăuntru [țării]:

Serauiului	10 000 de groși
Mamei sultanului	5 000 „ „
Primei cadîne	2 500 „ „
Agalei Constantinopolului ¹¹⁹	2 500 „ „
Agăi vistieriei ¹²⁰ , blănarului Serauiului ¹²¹	1 000 „ „
Agalei Serauiului ¹²²	100 „ „
	<u>21 100 „ „</u>

Cele date epitropului :

Epitropului	7 500 de groși
Vistierului ¹²³ sau	500 „ „
Marelui referendar ¹²⁴	250 „ „
Șefului ceremonialului ¹²⁵	350 „ „
Șefului portarilor ¹²⁶	350 „ „

¹¹⁷ Căpitan de oaste.

¹¹⁸ Starostele paznicilor.

¹¹⁹ Darusade-agasl.

¹²⁰ Haznadar-vistierul sultanului.

¹²¹ Kûpk-bașa.

¹²² Babusade-agasl.

¹²³ Haznadar.

¹²⁴ Talhisci-aga întocmea rapoartele marelui vizir.

¹²⁵ Capugilar-chelaisi.

¹²⁶ Selam-agasl, reprezentantul sultanului sau al vizirului, însărcinat să le întoarcă salaturile (după eticheta orientală).

Primului lacheu al sultanului ¹²⁷	250 de groși
Caraculacului ¹²⁸	100 „ „
Şefului muzicanţilor ¹²⁹	50 „ „
Celor şapte agale ¹³⁰ ale oastei de rezervă, purtătorului spadei sultanului,	50
primului lacheu, celui ce aplică pecetea vizirului, cel ce se îngrijeşte de călimara vizirului, cel ce se îngrijeşte de caftanul vizirului, purtătorului cheilor vizirului, celui ce se îngrijea de rufărie	700 de groși
	<hr/> 10 100 de groși
Cele date beiului intendent :	
Beiului intendent ¹³¹	3 500 de groși
Secretarul intendentului ¹³²	500 „ „
Ajutorul şefului cancelariei ¹³³	100 „ „
Vistierului lui vistier-bei	250 „ „
Casierului său	250 „ „
Secretarul vistieriei sale ¹³⁴	200 „ „
Muhurdarului ¹³⁵	200 „ „
Caraculacului ¹³⁶ său	100 „ „
Primului său lacheu	50 „ „
Primului său ceauş ¹³⁷	40 „ „
Perdegiului său ¹³⁸	15 „ „
	<hr/> 5 205 „ „
p. ⁷⁹⁴ Cele date vistierului-efendi ¹³⁹	
Vistierului efendi	2 500 de groși
Intendentului său	250 „ „
Vistierului său	150 „ „
Casierului său ¹⁴⁰ , muhurdarului ¹⁴¹ său, muzicantului paşa ¹⁴² , care avea 100 de groși	300 „ „
Intendentului muzicanţilor săi ¹⁴³	25 „ „
Primului său agent fiscal ¹⁴⁴	300 „ „
Marelui intendent al minelor ¹⁴⁵	200 „ „

¹²⁷ Baş-ciohodar, primul lacheu al sultanului sau care avea sub ascultare 40 de lachei

¹²⁸ Funcţionar ataşat pe lângă marele vizir sau chehaia-bei.

¹²⁹ Mehter-başı, şeful mehterilor (muzicanţilor). Un fel de capelmaistru.

¹³⁰ Edeke-agalası.

¹³¹ Chehaia-bei.

¹³² Chehaia-chitipi, avea sub ascultare 25 de logofeţi (cheiatipi).

¹³³ Calfe-efendi.

¹³⁴ Hazne-chiatipi.

¹³⁵ Aplică pecetea.

¹³⁶ Funcţionar ataşat pe lângă chehaia-bei.

¹³⁷ Baş-ceauş — comandantul unui regiment de ieniceri.

¹³⁸ Perdegideri.

¹³⁹ Defterdar-efendi.

¹⁴⁰ Chesedar.

¹⁴¹ Cel ce ţine pecetea.

¹⁴² Muhtar-başı.

¹⁴³ Mehterler-chehaiesi.

¹⁴⁴ Baş paki culu aga, agaua agenţilor fiscali.

¹⁴⁵ Meden-efendi — mai marele peste extracţiile miniere.

Micului intendent al minelor	100 „ „
Chesedarului minelor	50 „ „
Celorlalți din cancelaria minelor	32 „ „
Caftangiului său	33 „ „
	3 940 „ groși

Cele dăruite lui Reis efendi ¹⁴⁶ :

Marelui logofăt	2 000 de groși
Chehaiei sale	200 „ „
Casierului său, împăciuitorului în judecăți ¹⁴⁷ avînd înainte numai 30 groși	250 „ „
Ceauș băși-agalei	1 000 „ „
Intendentului ceaușilor ¹⁴⁸	75 „ „
Secretarului ceauș ¹⁴⁹	75 „ „
Ceaușului călăuză ¹⁵⁰	40 „ „
Ceaușului pentru rugăciuni ¹⁵¹	20 „ „
	3 600 „ groși

Cele date celorlalți demnitari ai Porții :

Marelui secretar al cancelariei ¹⁵²	500 de groși
Diacului cancelariei ¹⁵³	500 „ „
Șeful cancelariei divanului împăărătesc ¹⁵⁴	500 „ „
Marelui maestru de ceremonii ¹⁵⁵	500 „ „
Raportorului ¹⁵⁶ divanului împăărătesc, după împăciuitor	500 „ „
Starostelui ceremonialului ¹⁵⁷	100 „ „
Primului adjunct al șefului biroului de corespondență ¹⁵⁸	100 „ „
Casierului cancelariei divanului ¹⁵⁹ , casierului șefului biroului de corespondență, după împăciuitor	200 „ „
secretarului Iflac ¹⁶⁰ al voievodului Valahiei	50 „ „
	3 650 „ „

¹⁴⁶ Mare logofăt (ministru de externe).

¹⁴⁷ Musalahan, împăciuitor în judecăți.

¹⁴⁸ Ceaușlar-eminii.

¹⁴⁹ Ceaușlar-kiatipi.

¹⁵⁰ Cîlav-ceauș.

¹⁵¹ Doagi-ceauș.

¹⁵² Belgîuc-teșcheregi.

¹⁵³ Chiuciuc-teșcheregi.

¹⁵⁴ Mectupci-efendi.

¹⁵⁵ Beilicci-efendi.

¹⁵⁶ Teșrifagi-efendi — care păstrează registrele ceremonialului împăărătesc.

¹⁵⁷ Teșrefagi-calfasi, starostele ceremonialului.

¹⁵⁸ Amegi-efendi. Șeful biroului de corespondență.

¹⁵⁹ Teșrifagi-chesedari.

¹⁶⁰ Iflac-cîiatipi, secretar la cancelaria vizirului pentru afacerile cu Țara Românească.

Și celorlalți :

Alai-ceaușilor ¹⁶¹

Muzicanților împărătești ¹⁶²

p. 795 Muzicantului marelui vizir ¹⁶³

Muzicantului închisorii ¹⁶⁴

36 de groși

22 „ „

16 „ „

16 „ „

90 de groși

Toate cele date seraiului se însumează la 47 747 de groși.

Blănurile.

Se dădeau regulat : o blană de samur sultanului cu porfire (πορφύρεα) separate ; să dădea regulat sultanului o blană de ris ; o blană de samur sultanei-mame, o blană de samur primei cadine ; o blană de samur agalei Constantinopolului ¹⁶⁵ ; o blană de samur intendentului tezaurului împărătesc ¹⁶⁶ ; 10 peghe ¹⁶⁷ stofă lui danludi sali ¹⁶⁸. Aceste blănuri costă 38 300 de groși. Toate cheltuielile de atunci se ridică la 86 046 de groși.

Intendentului tezaurului împărătesc, primului diac al intendentului vistieriei ¹⁶⁹, intendentului baltagiilor ¹⁷⁰, primului camerist ¹⁷¹, agalei primei cadine, primului cafegiu al agalei Constantinopolului ¹⁷², primului cafegiu al primei cadine, agalei cafegiului, primului cafegiu, agalei vistierului, celui care se ocupă cu aprovizionarea seraiului cu nuci ¹⁷³, lui gentagi-aga ¹⁷⁴, secretarului agalei vistieriei, starostelui blănarilor ¹⁷⁵, ajutorului celui care aprovizionează seraiul cu nuci ¹⁷⁶, celui care procură struguri ¹⁷⁷, lui baș-eski ¹⁷⁸, secretarului comandamentului gărzii seraiului ¹⁷⁹, șefului clerului ¹⁸⁰, agalei haskiilor ¹⁸¹, primei agale a haskiilor.

Cele date dregătorilor din afara palatului :

Maestrului de ceremonii, casierului maestrului de ceremonii, ajutorului secretarului, intendentului, însoțitorului marelui vizir, însoțitorului intendentului marelui vizir, beicului Țării Românești, agalei aproziilor, agalei gardienilor, agalei îngrijitorilor de păsări, celor ce se ocupă de moșteniri, casierului agalei ceaușilor, muhurdarului agalei ceaușilor, starostelui muzicanților lui Reis efendi, aprodului secretarului diacului divanului, prim-ciohodarului vizirului, ajutorului maestrului de ceremonii, casierului intendentului ceaușilor, secretarului ceaușilor, agalei călău-

¹⁶¹ Ceauș care pășea înaintea alaiului făcînd ordine. Erau în număr de trei.

¹⁶² Mehtherhane-șcheriani.

¹⁶³ Mehtherhane-sadriali.

¹⁶⁴ Mehtherhane-culé.

¹⁶⁵ Darusade-agasî.

¹⁶⁶ Hazne-chehaia.

¹⁶⁷ πηχες.

¹⁶⁸ Danludi-sali.

¹⁶⁹ Baș-iazlgi.

¹⁷⁰ Baltagi-chehaiasi.

¹⁷¹ Primului camerist odabași.

¹⁷² Cafegi-bași-aga.

¹⁷³ Caz-becci-bași.

¹⁷⁴ Gentagi-aga (?)

¹⁷⁵ Chiuregi-bași.

¹⁷⁶ Uezuingi-coz-becci.

¹⁷⁷ Caz-becci-halifesi.

¹⁷⁸ Baș-eski-aga (?)

¹⁷⁹ Iazlgi-efendi.

¹⁸⁰ Ruhani-efendi.

¹⁸¹ Haseki-aga — comandantul corpului de gardă al palatului.

zilor, efendi-ului de rugăciuni, ajutorului de călăuză, ceașului vistier, intendentului portarilor, celor care se îngrijeau de corpul agalei ceașilor, diacului șefului gărzii palatului, secretarului ienicerilor, aducătorului condicii și maestrului de ceremonii.

Cele date fără ceremonial, dar obișnuite :

Șefului cancelariei poștelor, ajutorului șefului îngrijitorilor de păsări, intendentul debarcaderului sultanului, arhitectului de la Curucișme, portarului fanarului, oamenilor diacului.

Acestea le dă inevitabil domnul Țării Românești lui Ramazan-bairam și domnul Moldovei lui Curpan-bairam.

SESIUNE CONSACRATĂ COMEMORĂRII A 25 DE ANI DE LA MOARTEA LUI NICOLAE TITULESCU

Nicolae Titulescu a fost o personalitate remarcabilă atât a diplomației românești, cât și a celei europene, un eminent om politic și patriot, un tenace militant pentru apărarea independenței naționale, pentru pace și colaborare între popoare. Străduința în a asigura pacea și securitatea colectivă, realismul și luciditatea în concepția și în lupta pentru realizarea acestor postulate i-au adus omului de stat român înaltul atribut de „academician al păcii”.

La 17 martie 1966, cu prilejul împlinirii a 25 de ani de la încetarea sa din viață, a avut loc la București o sesiune comemorativă sub auspiciile Ministerului Afacerilor Externe, Academiei, Ministerului Învățământului și Asociației de drept internațional și relații internaționale.

Sesiunea a fost prezidată de Corneliu Mănescu, ministrul afacerilor externe, care, evocând figura lui Nicolae Titulescu, a arătat că acesta a fost slujitorul credincios al marilor interese umanitare. Nicolae Titulescu a militat pentru apărarea independenței și suveranității internaționale, pentru pace și relații de bună vecinătate între state.

În continuare, au fost prezentate patru comunicări. Profesorul universitar George Macovescu a prezentat comunicarea *Nicolae Titulescu — diplomat român progresist; activitatea sa pentru apărarea independenței, suveranității și integrității teritoriale a României, pentru apărarea și consolidarea păcii și crearea unui sistem de securitate colectivă*. Profesor, ambasador, ministru de externe, Nicolae Titulescu a fost singurul diplomat care a deținut funcția de președinte al celei de-a XI-a și a XII-a sesiuni (1930, 1931) ale Adunării Generale a Societății Națiunilor. Apreciind că gândirea și acțiunea lui Nicolae Titulescu au avut, fără îndoială, și limite, determinate de condițiile istorice în care și-a desfășurat activitatea, autorul a subliniat că precumpănitoare în viața și opera lui a fost intuirea marilor interese permanente ale poporului român. Precumpănitor este că în mod conștient el a slujit cu pasiune patriotică aceste interese. Precum pănitor este că Titulescu a intuit principalele direcții de dezvoltare ale relațiilor internaționale, ceea ce asigură ideilor sale majore de politică externă un loc incontestabil în istoria diplomației române și internaționale, dar și o certă valoare practică actuală.

Nicolae Titulescu considera pacea drept bunul cel mai de preț al unei țări. În concepția sa pacea era legată organic de respectul suveranității de stat, al independenței naționale de egalitatea în drepturi a tuturor statelor mari și mici. Titulescu respingea concepția despre suveranitatea statelor care puteau să legitimeze arbitrarul, legea celui mai tare în raporturile

dintre state. El se pronunța pentru respectarea tratatelor, pentru o lume în care să nu domnească dreptul forței, ci forța dreptului.

Principalele sale acțiuni de politică externă reflectă preocuparea sa centrală de a salva garda independența țării și pacea în Europa, împotriva primejdiei fasciste. În urma negocierilor, Nicolae Titulescu a semnat—atît ca reprezentant al României, cît și ca reprezentant al Micii Înțelegeri — , la 3—4 iulie 1933, convențiile de la Londra, avînd la bază propunerile formulate de U.R.S.S. Titulescu a acționat în direcția sporirii eficacității Micii Înțelegeri, semnînd la 16 februarie 1933 pactul de reorganizare a acesteia. Aceeași preocupare și-a găsit expresia și în crearea unei alte organizații, și anume Înțelegerea Balcanică, înființată la 9 februarie 1934 între Grecia, Iugoslavia, România și Turcia.

Titulescu a sesizat rolul Uniunii Sovietice în apărarea păcii și securității generale. În iunie 1934, în ciuda împotrivirii unor cercuri din România, sub presiunea opiniei publice din țară și datorită acțiunilor diplomatice directe ale lui Titulescu, au fost stabilite relațiile diplomatice dintre România și U.R.S.S.

În continuare , autorul a subliniat una din ideile caracteristice gîndirii politice a lui Titulescu, care își păstrează și astăzi actualitatea, și anume securitatea colectivă. Militant activ pentru securitate colectivă, el a luat apărarea Etiopiei, victimă a agresiunii fasciste, a întreprins acțiuni diplomatice pentru dezarmare. Împotriva lui Nicolae Titulescu și a politicii sale au acționat grupările fasciste interne și, la 29 august 1936, regele Carol al II-lea l-a demis din guvern. Prin activitatea sa Nicolae Titulescu a apărât interesele de perspectivă ale României.

Costin Murgescu, membru corespondent al Academiei Republicii Socialiste România, a prezentat comunicarea *Nicolae Titulescu — despre relațiile economice dintre state*. Pășind pe scena vieții politice, Titulescu a participat activ și la dezbaterile și soluționarea diferitelor probleme privind dezvoltarea economică a țării. Conștientul om politic, sesizînd răcilele regimului existent, căuta soluționarea lor într-un mod mai democratic.

În vîltoarea frămîntărilor din anii 1913—1914, Nicolae Titulescu s-a pronunțat pentru vot universal și reformă agrară. Între 1917 și 1921, Titulescu a deținut în două rînduri portofoliul finanțelor. În această calitate, el a propus impozitul progresiv pe venit, ceea ce reprezenta atunci un pas înainte în legislația fiscală românească. El era conștient că nu prin reformă fiscală se pot repara nedreptățile financiare, dar în același timp era convins că le poate înfrîna. Reforma propusă de Titulescu lovea în primul rînd în îmbogățirii de război. Titulescu propunea totodată și majorarea salariilor funcționarilor.

În 1920, cînd marile puteri au stabilit cotele de reparații, Titulescu a arătat limpede drepturile României. Negociator tenace, cu o suplețe admirabilă în întrebuițarea formulelor de tranzacție, el a apărât interesele majore ale României la conferințele pentru reparații de la Spa (1920) și Londra (1925) ș.a., ca un adevărat expert financiar.

În comunicare s-a relevat și ideea promovată de Nicolae Titulescu privind cooperarea economică dintre state. Dezvoltarea relațiilor economice dintre state trebuie să se întemeieze pe respectul drepturilor fiecărui popor. Fiecare țară are dreptul suveran de a alege cu cine să încheie acorduri sau tratate. A fost subliniată activitatea lui Nicolae Titulescu la Geneva, precum și aportul său la încheierea convenției privind creditul agricol internațional. El era conștient de faptul că relațiile comerciale dau o consistență relațiilor politice. Autorul a examinat poziția lui Nicolae Titulescu față de relațiile comerciale, subliniind că ideile sale și-au găsit azi rezolvarea. Concepțiile sale înaintate au intrat în gîndirea social-politică.

Diplomatul de dimensiune europeană a avut și o bogată activitate științifică privind dreptul internațional. Această latură a activității sale a fost înfățișată în comunicarea *Contribuția lui Nicolae Titulescu la dezvoltarea dreptului internațional*, a profesorului universitar Grigore

Geamănu. Cursurile sale ținute la Universitate aveau o remarcabilă claritate și precizie, erau bogat informate și bazate pe texte de legi. Autorul a disciplinat și metodizat expunerea unei respectabile cantități de informații privind teoriile asupra dreptului internațional. Titulescu a combătut teoriile care negau dreptul internațional ca știință. Respingând fără echivoc ideea unui suprastat, el definea „legea internațională” (dreptul internațional) ca o „lege de coordonare”, accentuând că situația fiecărui stat față de celălalt „nu apare ca o stare de dependență, ci ca una de independență”.

Puternic adversar al războaielor nedrepte, de agresiune, Nicolae Titulescu a semnat în numele României pactul Briand-Kellog, prin care războiul era scos în afara legilor, iar în 1933 convenția de la Londra privind definirea agresorului. Convenția sublinia că nici un considerent de ordin politic, militar, economic sau de altă natură nu poate să justifice declanșarea unei agresiuni. Scoaterea războiului în afara legilor nu era suficientă, ci trebuiau create instrumentele necesare pentru împiedicarea lui. Acest rol revenea, după N. Titulescu, pactelor regionale de securitate deschise tuturor țărilor.

Concepția lui Nicolae Titulescu, după care dreptul internațional trebuia să fie un drept al păcii, a străpuns vijelios în barajul concepțiilor reacționare, avînd vitalitate și astăzi.

Profesorul universitar Traian Ionașcu, membru corespondent al Academiei Republicii Socialiste România, a dezvoltat comunicarea *Nicolae Titulescu — profesor și cercetător în dreptul civil*. După studii eminente la Facultatea de drept din Paris, fiind doctor și laureat al acesteia, Titulescu a fost numit în 1905, la vîrsta de numai 23 de ani, profesor suplinitor de drept civil la Universitatea din Iași și trecut patru ani mai tîrziu la București, unde a devenit ulterior titularul catedrei. A dezvoltat studiul dreptului civil, a dat o interpretare normelor de drept civil. El a combătut absurditatea că „omul e făcut pentru lege”, nu legea pentru om. În comunicare a fost subliniată contribuția lui N. Titulescu în problema succesorală, învoielilor agricole etc. Jurist erudit și profund, se pronunța împotriva nedreptei repartiții a proprietății arabile. Autorul a conchis că N. Titulescu, prin laborioasa sa activitate, constituie o mîndrie a poporului, o sursă de îmbărbătare, o confirmare a speranțelor poporului român.

Sesiunea a constituit o manifestare vie a prețuirii pe care poporul nostru o are față de lupta neînfîcătă a strălucitului diplomat-patriot Nicolae Titulescu.

M. Rusenescu

SESIUNEA ANUALĂ DE REFERATE A ȘCOLII SUPERIOARE DE PARTID „ȘTEFAN GHEORGHIU” DE PE LÎNGĂ C.C. AL P.C.R.

Între 15 și 22 decembrie 1965 s-au desfășurat lucrările sesiunii pe secții : istorie, filozofie, economie.

În zilele de 15 și 16 decembrie au avut loc lucrările secției de istorie, fiind prezentate 22 de comunicări. La lucrările sesiunii au participat cadre didactice și doctoranzi de la Școala superioară de partid „Ștefan Gheorghiu”, cercetători științifici ai Institutului de istorie a partidului de pe lîngă C.C. al P.C.R., ai institutelor Academiei, alți lucrători pe frontul ideologic.

Cuvîntul de deschidere a fost rostit de Petric Aron, rector-adjunct al școlii superioare de partid „Ștefan Gheorghiu” de pe lîngă C.C. al P.C.R.

Prima comunicare prezentată a tratat tema *Poziția mișcării muncitorești față de problema țărânească în preajma creării P.S.D.M.R.*, autori fiind conf. V. Ionescu și lector A. Varghida. Aceștia au prezentat activitatea publicistică desfășurată de socialiști în preajma creării P.S.D. M.R., de demascare a exploataării și împilării la care era supusă țărâniea. Rezultatul activității politice și organizatorice desfășurate în rîndul țărânimii de militanții socialiști pînă în 1892, au arătat autorii în concluzie, a contribuit la înțelegerea necesității luptei comune a proletariatului și țărânimii împotriva claselor exploatare, împotriva regimului burghezo-moșieresc.

Comunicarea *Conferința de la Galați din 29-30 iunie – 1 iulie 1907, moment important în lupta pentru reorganizarea partidului clasei muncitoare din România* a fost prezentată de I. Șendrulescu de la cursul postuniversitar. Analizînd condițiile în care a avut loc Conferința, precum și desfășurarea ei, autorul a tras concluzia că aceasta a stabilit pînă la un moment dat tactica pe care trebuia s-o folosească mișcarea socialistă; a delimitat mai precis cîmpul de acțiune al sindicatelor de acela al cercurilor „România muncitoare”; a pregătit pe muncitori în vederea unei lupte mai energice împotriva corporațiilor și a politicii reacționare a cercurilor burghezo-moșierești.

Cu un interes deosebit a fost urmărită comunicarea *Unele idei înaintate în lucrările lui Constantin Dobrogeanu-Gherea din anii 1910 – 1911*, de Augustin Deac, director-adjunct al Institutului de istorie a partidului de pe lîngă C.C. al P.C.R. Arătînd în introducere unele limite și greșeli care s-au manifestat în concepția socialistului român, ca neglijarea în bună măsură a rolului factorilor interni și exagerarea celor externi în dezvoltarea societății, dezaprobarea căilor revoluționare de luptă a maselor etc., autorul a relevat unele idei înaintate desprinse din lucrările *Neoiobăgia* și *Socialismul în țările înapoiate* ale gînditorului socialist român cum sînt: necesitatea mișcării muncitorești din România, constatarea existenței condițiilor obiective pentru această mișcare, rolul clasei muncitoare și al partidului ei socialist în lupta pentru transformări burghezo-democratice, pentru socialism.

Comunicarea prezentată de conf. N. Huscariu și lector I. Gavrila a avut ca temă: *Rolul și însemnătatea mișcării sindicale în lupta pentru refacerea Partidului Social-Democrat din România*. Refacerea partidului politic al clasei muncitoare, realizată în 1910, a reprezentat un întreg proces istoric, complex și contradictoriu, care a cuprins tot deceniul întîl al veacului nostru. Izvorită din condițiile social-economice și politice ale acestei perioade, refacerea P.S.D.R. a fost rezultatul mai multor factori, printre care un rol important l-au avut sindicatele muncitorești. În continuare, autorii au analizat drumul lung și anevoios parcurs de mișcarea muncitorească pînă la refacerea partidului politic al clasei muncitoare în 1910.

Conf. N. Petreanu a prezentat comunicarea: *Acțiunile greviste ale muncitorilor forestieri din nordul Moldovei din anii 1923 – 1924*. Subliniind faptul că acțiunile greviste ale muncitorilor forestieri se încadrează în lupta generală desfășurată de clasa muncitoare din România în această perioadă, autorul a arătat că aceste acțiuni au fost precedate de o intensă activitate de organizare a muncitorilor. Sindicatele au participat activ la pregătirea acestor acțiuni, ajutînd pe muncitori în formularea revendicărilor față de patroni și susținîndu-i tot timpul în luptă.

Mai multe comunicări au fost consacrate problemelor luptei împotriva fascismului, de apărare a independenței și integrității țării.

Astfel, lectorii I. Babici și L. Geică au susținut comunicarea despre *Rolul asociației studenților revoluționari (1933 – 1935) în mobilizarea studențimii române la lupta împotriva pericolului fascist*.

Partidul Comunist Român, în decursul istoriei sale, a privit problema studențească nu numai ca o parte integrantă a luptei pentru apărarea culturii naționale progresiste, ci și ca o problemă de bază privind formarea cadrelor de intelectuali, educați în spiritul dragostei față de patrie, slujirii cu devotament a poporului român. Aceste scopuri au determinat crearea în anul uni-

versitar 1932 — 1933 a organizației de masă Asociația studenților revoluționari, aflată sub îndrumarea directă a U.T.C. Îmbinând formele activității ilegale cu cele legale se arată în comunicare, Asociația studenților revoluționari a înfruntat curajos actele teroriste ale legionarilor și a demascat în fața tineretului studios pericolul ce-l reprezenta fascismul atît pentru cultura românească, cît și pentru civilizația lumii.

Comunicarea *Unele aspecte ale politicii externe a României în anii premergători celui de-al doilea război mondial* a fost prezentată de Gh. Zaharia, director-adjunct al Institutului de istorie a partidului de pe lîngă C.C. al P.C.R.

Stabilind coordonatele principale ale politicii externe a României în perioada dintre cele două războaie mondiale, politică caracterizată prin grija claselor dominante de a-și consolida pozițiile economice, de menținere a statu-quo consfințit prin tratatele de la Paris, autorul a relevat existența în politica externă a României, în unele perioade, a unor aspecte complexe și contradictorii.

În anii premergători celui de-al doilea război mondial, cînd erau în joc drepturile și libertățile poporului, destinele istorice ale României, singura cale pentru salvagardarea independenței și integrității ei teritoriale, a arătat autorul în concluzie, era aceea pe care o promova cu hotărîre și consecvență Partidul Comunist Român, calea coalizării tuturor forțelor democratice, patriotice, în scopul zdrobirii fascismului intern, al asigurării unui regim democratic în interior și a unei politici externe independente, de înțelegere cu U.R.S.S.

Urmărind modul cum au fost reflectate în scrierile lui N. Iorga problemele mișcării muncitorești, năzuințele maselor largi muncitoare spre democrație și umanism, C. Mocanu, doctorand, în comunicarea *Problema muncitorească în publicistica lui N. Iorga*, a prezentat o serie de referiri ale marelui cărturar român, încă de la începuturile activității sale creatoare, cu privire la clasa muncitoare și lupta acesteia pentru o viață mai bună, pentru drepturi și libertăți. Autorul comunicării a subliniat totodată că N. Iorga nu s-a apropiat de materialismul istoric, deși făcuse cunoștință cu literatura marxistă.

În comunicarea *Unele aspecte privind rolul presei comuniste și democratice în lupta împotriva pericolului de fascizare a țării (1934 - februarie 1938)*, I. Spălățelu, de la cursul postuniversitar, a arătat că în perioada la care se referă comunicarea, P.C.R. a folosit o mare varietate de mijloace de acțiune, legale și ilegale, pentru organizarea unei largi mișcări antifasciste. Dintre acestea, un mijloc deosebit de eficient l-a constituit presa comunistă și democratică, care a demascât ideologia și organizațiile fasciste, desfășurînd totodată o susținută activitate pentru apărarea libertăților și organizațiilor democratice.

M. Nedelea a susținut comunicarea *Despre poziția partidelor „istorice” în perioada dictaturii militare-fasciste*. Conținutul de clasă al dictaturii militare-fasciste, raportul concret al forțelor de clasă din România, gradul diferit de dezvoltare a conștiinței și luptei antifasciste, a diferitelor forțe sociale, lupta perseverentă desfășurată de Partidul Comunist Român, care a stat în fruntea mișcării de rezistență antifascistă, luptînd pentru strîngerea într-un singur front a tuturor forțelor patriotice sînt cîteva probleme tratate de autor. Totodată, împinse de propriile lor interese economice și politice și sub influența creșterii luptei maselor populare și a evoluției nefavorabile a conjuncturii militare și politice pentru Germania hitleristă și pentru dictatura militară-fascistă, cercuri importante ale burgheziei au evoluat treptat spre o poziție de desprindere de regimul dictaturii militaro-fasciste sau chiar de ostilitate față de el. Autorul, analizînd poziția diferitelor grupări politice în anii războiului și contradicțiile existente în sinul acestora, a tras concluzia că atragerea tuturor forțelor patriotice, antihitleriste, inclusiv a diferitelor grupări ale claselor exploatatoare, la acțiunea comună de eliberare a României de sub jugul fascist a confirmat justețea orientării strategice și tactice

a P.C.R., capacitatea sa de a aplica în mod creator, în condiții sociale și politice extrem de complexe, principiile generale ale învățaturii marxist-leniniste.

În comunicarea *Aspecte privind starea de spirit antifascistă a armatei române în anii 1940—1944*, V. I. Mocanu, de la cursul postuniversitar, a scos în evidență că în rândurile armatei române a existat în toată perioada războiului antisovietic o puternică stare de spirit antifascistă, care s-a accentuat și a crescut pe măsură ce războiul se prelungea. Autorul a înfățișat în comunicare formele variate de luptă ale ostașilor împotriva războiului hitlerist și a celor care-l dezlănțuiseră, pentru apărarea independenței și suveranității naționale.

Rolului formațiunilor de luptă patriotică în instaurarea guvernului democrat (23 August 1944 — 6 Martie 1945) i-a fost consacrată comunicarea lui A. Karețki, doctorand.

Create în focul luptei pentru pregătirea și desfășurarea insurecției, ca organe insurecționale a căror menire principală era lupta împotriva armatelor hitleriste, pentru doborârea dictaturii militare-fasciste, formațiunile patriotice au continuat lupta și după 23 August 1944, pentru adâncirea revoluției, pentru apărarea intereselor maselor populare. Rolul activ pe care l-au avut formațiunile de luptă patriotice în lupta maselor pentru rezolvarea sarcinilor antifasciste, antifeudale și democratice ale revoluției este indisolubil legat de participarea lor la lupta pentru instaurarea unui guvern democrat. În încheiere, autorul a subliniat că formațiunile de luptă patriotică, ca organe armate ale revoluției, s-au încadrat pe deplin în lupta oamenilor muncii, avînd un rol hotărîtor în apărarea, consolidarea și lărgirea cuceririlor revoluționare de la 23 August 1944.

I. Capră, de la cursul postuniversitar, în comunicarea *Din activitatea P.C.R. pentru organizarea maselor de bază ale țărănimii în perioada luptei pentru instaurarea regimului democrat-popular (23 August 1944 — 6 Martie 1945)*, a prezentat acțiunile întreprinse de partid pentru cuprinderea organizatorică a țărănimii și conducerea ei pe făgașul revoluției, direcția atacului principal fiind îndreptată împotriva forțelor reacționare coalizate în jurul monarhiei, al P.N.Ț. și P.N.L., care, folosind diverse manevre, se împotriveau efectuării reformei agrare și altor reforme democratice.

A urmat apoi comunicarea prezentată de lector V. Pătrui și asistent Șt. Lache, *Despre importanța reformei agrare pentru consolidarea regimului democrat-popular*. Desăvîrșirea reformei agrare, au arătat autorii, a fost o continuare firească și necesară a bătăliei pentru ocuparea și împărțirea pămînturilor moșierești desfășurată în toamna anului 1944 și în primele luni ale anului 1945. Ea a cuprins: exproprierea tuturor pămînturilor potrivit prevederilor legii, lichidarea oricărei forme a dijmii și arendășiei, înlăturarea greșelilor ivite în procesul înfăptuirii reformei și înmînarea titlurilor de proprietate țăranilor împroprietăriți.

Înfăptuirea și desăvîrșirea reformei agrare constituie o acțiune unică în cadrul procesului neîntrerupt al revoluției populare. Acesta, ca și întreaga activitate a guvernului, au consolidat alianța muncitorească-țărănească făurită în focul luptei pentru pămînt.

Conferențiar M. Fătu a prezentat comunicarea *Cu privire la încercarea de regroupare a forțelor politice ale claselor exploatatoare în vederea alegerilor parlamentare din 1946*. Pornind de la importanța alegerilor parlamentare din 1946, autorul a înfățișat căutările febrile din partea unor grupări politice vechi, ale unor fracțiuni ale partidelor burghezo-moșierești reacționare de a găsi soluții „noi”, de a formula noi programe politice cu caracter diversionist, de a „salva” idealurile vechi ale principalelor partide burghezo-moșierești, toate acestea avînd menirea de a abate masele de la lupta revoluționară.

Lector, Maria Tudose, a susținut comunicarea *Rolul comitetelor provizorii din București în pregătirea condițiilor în vederea creării Sfatului popular: 1949—1950*. Autoarea a arătat în concluzie că făurirea organelor locale ale puterii de stat reprezintă o cucerire revoluționară

deosebit de importantă a poporului nostru. Ele au izvorit din condițiile concret-istorice ale țării noastre, permițând atragerea la opera de conducere a treburilor statului a maselor populare.

Valeria Potop, doctorand, a prezentat comunicarea *Întărirea organizațiilor de partid în întreprinderile industriale din Moldova în anii 1950—1960*. Autoarea a prezentat, pe baza materialului documentar cules din regiunile Moldovei, raportul dintre dezvoltarea industriei și întărirea organizațiilor de partid, fenomene care se întrepătrund și se condiționează reciproc.

Tot în ședința de comunicări din cadrul secției de istorie au mai fost prezentate un număr de comunicări pe teme ale istoriei mișcării muncitorești internaționale, ale construcției de partid și de stat.

C. Florea și J. Brill, conferențieri, au susținut lucrarea *Marxism-leninismul despre forțele motrice ale procesului revoluționar mondial*.

Luptei României pentru transformarea Balcanilor într-o zonă a păcii și colaborării internaționale i-a fost consacrată comunicarea lectorului Tănase Negulescu.

Comunicarea *Constituția Republicii Socialiste România — expresie a profundului democratism al statului nostru* a fost prezentată de lectorii P. Velica și F. Ochiș.

A urmat apoi comunicarea lui D. Halip, conferențiar, și P. Simionescu, lector, intitulată *Munca și conducerea colectivă în activitatea organelor de partid. Folosirea de către organele locale ale P.C.R. a activului de partid*.

Comunicarea *Cu privire la propaganda tehnică desfășurată de sindicate în lumina hotărârilor celui de-al IX-lea Congres al P.C.R. în scopul ridicării nivelului de cunoștințe tehnice și economice al oamenilor muncii* a fost susținută de N. Oniga, șeful Comisiei cultural-educative a C.C.S., I. Toma, lector, A. Antal și A. Pop, asistenți. Referatele au fost urmate de discuții.

Cuvîntul de închidere a lucrărilor secției a fost rostit de Petric Aron. D-sa a relevat că referatele prezentate în cadrul sesiunii secției de istorie — rod al activității științifice a cadrelor didactice și doctoranzilor —, precum și discuțiile purtate au adus o contribuție valoroasă la aprofundarea unor momente importante din istoria patriei și partidului nostru ceea ce a și făcut ca ele să fie urmărite cu interes.

N. Petreanu

CĂLĂTORIE DE STUDII ÎN U.R.S.S.

Călătoria în U.R.S.S., între 16 noiembrie și 14 decembrie 1965, era legată de continuarea cercetărilor referitoare la *Evangeliarul slavo-român* tipărit la Sibiu. În urma dezbatărilor care au avut loc la Institutul de istorie din București (2 iunie 1965), Institutul de lingvistică din Cluj (15 iunie 1965) și în ședința Secției de filologie a Academiei din 26 iunie 1965, s-a conturat clar părerea acceptată unanim că este vorba de primul text românesc tipărit cunoscut pînă în prezent. Avînd în vedere toate acestea, precum și faptul că textul, necunoscut pînă azi, prezintă un mare interes pentru istoria limbii române din secolul al XVI-lea s-a ajuns la concluzia pregătirii unei ediții fototipice, însoțită de reproducerea integrală a textului. Astfel, era necesar ca înainte de definitivarea textului pentru tipar să se facă o confruntare cu originalul aflat la Biblioteca publică din Leningrad. Totodată, pentru aprofundarea cercetărilor, s-a hotărît să se meargă la o analiză mai atentă a hirtiei, a cernelii și a filigranului, făcută cu metoda izotopilor la Laboratorul de restaurare și conservare a documentelor

din Leningrad. În timpul acestei călătorii mai aveam sarcina de a cerceta toate fondurile de cărți rare din Moscova și Leningrad, în vederea depistării cărții românești vechi.

De la 17 noiembrie 1965 mi-am putut începe activitatea la Leningrad, deoarece la secția de „Carte rară” a Bibliotecii publice din Leningrad totul era pregătit, conform programului anunțat înainte. Prin bunăvoința colectivului de la această secție, precum și al secției de „Manuscrise”, mi s-au creat condiții optime pentru a putea să folosesc cu maximum de randament timpul ce mi-a stat la dispoziție.

În primul rînd am făcut confruntarea textului, transcris de mine după microfilm, cu originalul și am pregătit textul pentru a fi bătut la mașină.

Paralel cu munca de confruntare, am continuat munca începută încă în 1964 de depistare a altor tipărituri românești aflate la această secție. Subliniez de la început că Biblioteca din Leningrad este cea mai bogată în ce privește cartea veche, inclusiv cartea veche românească. Această bibliotecă are tradiții foarte vechi și solide în cercetarea cărții rare și aici se desfășoară o susținută muncă de cercetare. În secția de carte rară condusă de T. N. Koprieva lucrează un număr mare de colaboratori. Aici se păstrează un număr impresionant de incunabule, inclusiv incunabulele cu caractere chirilice, tipăriturile din Cracovia din 1491 și cele ale lui Macarie din 1494—1495 de la Cetinje, ca și toată biblioteca lui Voltaire, ca un fond aparte etc. Secția are, în ce privește tipăriturile chirilice, trei cataloage: alfabetic, cronologic și topografic. Astfel, cercetarea este foarte mult ușurată. Colaborînd cu Vera Ilinicina Lukianenko, care are în păstrare fondul de carte rară chirilică (slavonă-bisericească și română), am putut parcurge într-un timp foarte scurt un mare număr de tipărituri românești la această secție. Cît privește secolul al XVI-lea, care m-a preocupat cel mai mult, am putut studia următoarele cărți tipărite pe teritoriul țării noastre: *Tetraevangelul* lui Macarie din 1512, *Tetraevangelul* din Sibiu 1546; *Evangheliarul slavo-român*; *Apostolul* tipărit de D. Liubavici la Tirgoviște, alt exemplar tipărit la comanda domnului Țării Românești, cît și cel tipărit la comanda domnului Moldovei, *Triot pentecostarul*, tipărit de Coresi la Tirgoviște în 1557, în două exemplare (într-unul din aceste exemplare s-au păstrat toate cele 11 xilogravuri cunoscute), *Tetraevangelul coresian* din 1562 și cel din 1579; *Mineiul* din 1580; două *Evangheliare* slavone, un *Sobornic* și o *Psaltire*, ultimele patru nedatate, tipărite probabil tot la noi în secolul al XVI-lea. În orice caz, hîrtia pe care sînt tipărite provine de la moara de hîrtie din Brașov. Fondul foarte bogat al tipăriturilor chirilice din secolul al XV-lea și al XVI-lea mi-a permis să fac un studiu comparativ al tipăriturilor noastre din secolul al XVI-lea cu tipăriturile lui Seveipolt Fyol von der Newnstadt an der Eysch, ale lui Macarie, imprimate la Cetinje, cu tipăriturile chirilice venețiene și alte tipărituri cu aceleași caractere de la Praga sau tipografii sud-slave. Acest studiu comparativ este deosebit de sugestiv și el ne va ajuta foarte mult la identificarea tipăriturilor noastre „anonime” din secolul al XVI-lea.

Secția „Carte rară” de la Biblioteca publică din Leningrad este bogată nu numai în ce privește cartea românească din secolul al XVI-lea. Am reușit să depistăm un număr impresionant de cărți tipărite la noi în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Printre altele, semnalăm că sînt și unele tipărituri necunoscute literaturii noastre de specialitate. Cercetarea și descrierea lor va constitui o preocupare a noastră în viitorul apropiat.

A doua bibliotecă mare din Leningrad, care are un fond însemnat de carte românească veche, este Biblioteca Academiei de Științe a U.R.S.S. Și aici există o secție mare de carte rară bine organizată, cu un număr de opt colaboratori, specialiști în diferite ramuri ale istoriei cărții vechi și tiparului. În scurt timp am reușit să depistăm un număr de 21 de tipărituri românești din secolele XVI—XVIII aflate la această bibliotecă.

În afară de aceste două biblioteci mari din Leningrad, care conțin cele mai multe cărți românești vechi, am făcut sondaje la Biblioteca Muzeului de artă, la cea a Muzeului religiei și ateismului și la Biblioteca fundamentală a Universității A. A. Jdanov din Leningrad. Și în aceste biblioteci am găsit tipărituri vechi românești din secolele XVII—XVIII.

Pe lângă secțiile de carte rară, la sus-numitele biblioteci m-am interesat și de secțiile de manuscrise. Astfel, am avut ocazia să studiez mai în detaliu cea mai veche copie a cărții lui Miron Costin *De neamul moldovenilor...*, aflată la Biblioteca publică din Leningrad, precum și alte trei manuscrise românești tot la aceeași bibliotecă. La Biblioteca Academiei și la Arhivele Filialei Institutului de istorie al Academiei de Științe a U.R.S.S. am putut depista un număr de patru manuscrise românești nesemnate până în prezent în literatura de specialitate românească.

Unul din punctele esențiale ale programului la Leningrad a fost efectuarea unor analize asupra hîrtiei și filigranului *Evangeliarului slavo-român* sibian, în comparație cu alte tipărituri românești din secolul al XVI-lea aflate la Leningrad. După studierea fondurilor de carte rară de la diferite biblioteci s-a constatat că este nevoie de un număr foarte mare de analize, anume 78 de fotografieri cu izotopi, ale compoziției hîrtiei și ale filigranelor. Analizele făcute au confirmat întru totul concluziile trase de noi mai înainte cu privire la stabilirea perioadei de tipărire a cărții. Studiul acestor fotografii de compoziție a firelor sitei și a filigranului, în comparație cu filigranele de pe hîrțile datate de la Arhivele statului din Brașov, Sibiu și Cluj, va putea să aducă lumină definitivă în problema care ne interesează. Analizele și fotografiile făcute au demonstrat, totodată, că de aproximativă și imprecisă este desenarea filigranului și a firelor sitei cu ochiul liber, făcută chiar și cu cea mai mare atenție. Prin bunăvoința prof. V. S. Liublinski, directorul Laboratorului de conservare și restaurare a documentelor, specialist în istoria culturii ruse și apusene, am avut ocazia să vizitez și celelalte sectoare ale Laboratorului de restaurare și conservare a documentelor.

După efectuarea cercetărilor la Leningrad, în ziua de 2 decembrie 1965 am sosit la Moscova, unde am lucrat mai întâi la secția de carte rară a Bibliotecii „V. I. Lenin”. Și aici există un bogat fond de carte veche românească, dintre care șapte tipărituri românești din secolul al XVI-lea. Spre surpriza mea, cel mai bogat fond de carte veche românească l-am găsit însă la Moscova, la secțiile „Manuscrise” și „Carte rară” ale Muzeului central de istorie. Aici am identificat 48 de tipărituri românești vechi, printre care un număr destul de mare din secolul al XVI-lea și nu o dată în mai multe exemplare. Amintesc doar că *Liturghierul* din 1508, tipărit de Macarie, se găsește în două exemplare la Muzeul central de istorie din Moscova. Unul din exemplare este foarte bine păstrat, îi lipsește doar o singură filă, iar coperta lui este originală. La fel și din *Apostolul*, tipărit de D. Liubavici la Tîrgoviște în 1547, se păstrează la acest muzeu două exemplare. Printre marile rarități de carte românească veche aflate în Muzeul de istorie mai amintim *Mineiul* lui Liubavici din 1546 și *Tetraevangelul* slavon al lui Coresi din 1562.

Printre cărțile de un interes aparte găsite la Muzeul central de istorie mai amintim o tipăritură făcută la Iași în 1789, conținând o listă a numelor persoanelor din armata rusă care doreau să învețe limba română, un abecedar de limba bulgară, tipărit la București, un dicționar româno-rus tipărit în 1829 la București etc.

Un număr mai restrîns de tipărituri vechi românești se găsește la alte biblioteci din Moscova, printre care amintim înții de toate Biblioteca fundamentală a Universității din Moscova, Biblioteca centrală istorică și altele.

În timpul cît am stat la Moscova am studiat și unele fonduri de manuscrise. Astfel, am avut ocazia să lucrez mai mult la secția de manuscrise a Bibliotecii „V. I. Lenin”, unde am găsit atît manuscrise românești care ne interesează, cît și unele documente de o importanță

aparte. Amintesc, printre altele, o scrisoare din 1846 adresată de către revoluționarul democrat sas din Brașov, Anton Kurz, lui Grigorovici, cu o serie de informații științifice de mare interes. Am putut să stau două zile și la Arhivele centrale de stat ale actelor vechi, unde, pe lângă cercetarea descrierii călătoriei făcute de Nasciokin în 1643 în Moldova, am avut ocazia să fac un sondaj în fondul Iusupov, care conține materiale referitoare la istoria noastră.

Prin bunăvoința unor profesori de istorie și de istoria literaturii vechi de la Universitatea din Ujgorod — I. I. Șternberg, A. M. Ignat și V. A. Mikitas și I. L. Homenko, directorul Muzeului regional —, am obținut cele mai ample și detaliate informații despre fondurile de carte rară alături de la Biblioteca Universității, cît și de la Biblioteca Muzeului regional. Am obținut cele trei cataloage de manuscrise și tipărituri vechi aflate în aceste fonduri, cataloage întocmite și publicate de către prof. V. A. Mikitas între 1961 și 1964. Din aceste cataloage se poate constata că fondul de carte rară în cele două biblioteci este de asemenea foarte bogat în tipărituri vechi românești. În Biblioteca Universității din Ujgorod se păstrează azi fosta Bibliotecă episcopală și recent a fost predată Universității și fosta Bibliotecă a înmăstirii de la Mukačevo. Astfel că în această bibliotecă se păstrează un număr mare de cărți manuscrise și tipărituri vechi, printre care cinci manuscrise românești din secolele XVII—XVIII și 12 tipărituri românești din secolele XVI—XVIII. Un număr de două manuscrise românești din secolul al XVIII-lea se păstrează la Muzeul regional din Ujgorod, împreună cu unele tipărituri românești vechi.

Cu sprijinul prof. I. I. Șternberg, am obținut un microfilm de pe filele *Tetraevanghelului* slavon sibian din 1546, care lipsește în exemplarul din Leningrad. Aceste file cuprind și epilogul cărții, în care numele lui Filip Moldoveanu apare tipărit fără prescurtări. Totodată, pe una din filele fotografiate se găsește o xilogravură cu *monograma lui Filip Moldoveanu și cu stema orașului Sibiu*, iar pe o altă filă o xilogravură cu *stema Moldovei*.

În timpul călătoriei am avut un schimb util de păreri cu specialiștii cărții vechi din Moscova și Leningrad. S-a organizat o ședință de lucru a specialiștilor în istoria cărții rare și tiparului din orașul Leningrad. La ședință am fost solicitat să fac o expunere despre ultimele cercetări românești în domeniul istoriei cărții vechi și să-mi expun concluziile referitoare la identificarea *Evangeliei* *slavo-român*, primul text românesc tipărit cunoscut pînă acum.

În discuții s-a conturat ideea întocmirii unui catalog al cărții românești vechi în bibliotecile din U.R.S.S. Întocmit în colaborare cu specialiștii sovietici și tipărit la noi. Fără a angaja forurile noastre științifice și culturale, în-am informat dacă o asemenea colaborare ar putea interesa și pe specialiștii din U.R.S.S.

După părerea noastră, o asemenea colaborare ar fi foarte folositoare pentru țara noastră, ar prezenta garanția unei depistări exhaustive a cărții vechi românești în bibliotecile din U.R.S.S. și ar aduce o contribuție însemnată la completarea bibliografiei vechi românești. Acest catalog ar putea să aducă noi lumini și asupra circulației cărții românești de-a lungul veacurilor, deoarece ea ar cuprinde toate informațiile pe care le-ar procura exemplarele din aceste cărți aflate în U.R.S.S. Ne gîndim aici la faptul că pe multe din tipăriturile românești aflate în bibliotecile din Moscova și Leningrad se află o serie de însemnări marginale cu date asupra circulației cărții, asupra unor evenimente de istorie politică și culturală românească sau europeană.

Colaborarea la întocmirea catalogului general ar putea fi începută cu publicarea într-o revistă de specialitate a cataloagelor cărții românești vechi, pe fonduri, din diferite biblioteci. Astfel, pentru a putea să ne dăm seama de utilitatea unor asemenea cataloage s-ar putea publica întâi de toate catalogul astfel conceput asupra fondului de carte românească veche din secția de Carte rară de la Biblioteca publică din Leningrad.

Aceeași preocupare și dorință de colaborare s-a manifestat și la specialiștii sovietici față de cărțile manuscrise românești aflate la bibliotecile pe care le-am vizitat.

Menționăm ca un lucru care ne-a dat o deosebită satisfacție că lucrările românești, cataloagele de manuscrise și cronici, lucrări de bibliografie și bibliologie românească, sînt cunoscute și apreciate de specialiștii sovietici.

Trebuie să menționăm totodată și faptul că aceste fonduri de carte rară sînt des consultate de specialiștii din alte țări, în special din Iugoslavia, Bulgaria, Ungaria, Cehoslovacia și Polonia. Mai mult, specialiștii din Iugoslavia și Ungaria au făcut cercetări la Leningrad pe tema cărții românești vechi. Atenția acestor specialiști era concentrată în ultimul timp tocmai asupra *Evangeliiarului slavo-român*, identificat de noi ca prima tipăritură românească. Biblioteca de stat „Széchényi” din Ungaria și Biblioteca națională din Belgrad au cerut și au obținut microfilmul complet de pe această tipăritură, precum și după alte tipărituri românești din secolul al XVI-lea.

În timpul deplasării mele am vizitat și Institutele de istorie din Leningrad și Moscova, am purtat discuții cu istoricii sovietici care se ocupă de istoria României, ca și cu istoricii din domeniul istoriei universale. Am vizitat facultățile de istorie de la ambele universități.

În concluzie, subliniez că deplasarea a constituit un real folos pentru studierea cărții vechi românești, că extinderea colaborării dintre specialiștii români și sovietici ar aduce rezultate pozitive cercetării acestui capitol important din istoria culturii românești.

Totodată, trebuie să menționez că am împlinit cea mai largă înțelegere din partea forurilor competente sovietice și a specialiștilor sovietici față de tema pe care o urmăream. În special prin deosebita amabilitate a lui V. S. Liublinski, la Leningrad mi s-au creat condiții optime de activitate. Mi s-au executat toate microfilmele cerute, iar la Biblioteca publică din Leningrad și la Biblioteca „V. I. Lenin” din Moscova, unde am cerut un număr mare de microfilme, care nu s-au putut executa în timpul scurt cît am stat acolo, am obținut promisiunea că microfilmele comandate vor fi expediate pe adresa Institutului de istorie din București, unde lucrez.

Totodată, subliniez că întreaga organizare a muncii mele în timpul deplasării, datorită eforturilor depuse de A. K. Hromov de la Secția de relații cu țările socialiste din cadrul, Academiei de Științe a U.R.S.S., a fost de natură să-mi faciliteze îndeplinirea programului prevăzut.

L. Demény

DOCUMENTE PRIVIND ISTORIA CONTEMPORANĂ A ROMÂNIEI ÎN ARHIVELE REPUBLICII DEMOCRATE GERMANE

Călătoria de studii și informare științifică pe care am făcut-o în Republica Democrată Germană în lunile septembrie—noiembrie 1965 a avut ca obiectiv cercetarea fondurilor principale de arhivă referitoare la istoria antecedentelor și a celui de-al doilea război mondial, a relațiilor româno-germane din această perioadă.

Deutsches Zentralarchiv Potsdam cuprinde în fondul general „Akten des Auswärtiges Amt” materiale deosebit de interesante și inedite asupra relațiilor economice financiare ale Franței, Angliei, Italiei cu țările Micii Înțelegeri și Înțelegerii Balcanice, cu Ungaria și Germania în perioada 1920—1940. Problemele referitoare la dezvoltarea economică a Germaniei după primul război mondial, participarea capitalurilor străine în industria germană, relațiile comerciale ale Germaniei cu principalii săi susținători, pot fi urmărite în mapele *England Handel*

Deutsche Handels Kammern in England, England Industrie, England Wirtschaft etc., care acoperă, cu mici goluri, perioada 1920—1936.

Un însemnat număr de dosare cuprind materiale privind evoluția relațiilor economice și financiare ale României cu diferite state europene în perioada dintre cele două războaie mondiale. Astfel, mapa *Rumänien Handel* conține acte asupra comerțului României cu Germania în 1938—1944. Mapa *Rumänien Wirtschaft* are unele documente interesante în legătură cu participarea capitalurilor germane în economia românească în 1939, îndeosebi după încheierea tratatului economic româno-german din 23 martie 1939. Un important aspect al relațiilor Germaniei cu România și alte țări balcanice — comerțul cu armament și materiale de război, începând cu 1936 și până în 1943, poate fi urmărit în mapa *Handel mit Kriegsgeserät*. Relațiile economice și de comerț ale României cu diferite țări după primul război mondial până în 1944 sînt bogat reprezentate în documente de o valoare necontestată în numeroase mape, ca de pildă: *Italien Finanzwesen, Polen Finanzwesen, Polen Handel, Ungarn Handel, Jugoslawien Handel, Türkei Handelsbeziehungen, England Handelsbeziehungen, Türkei Finanzwesen* etc. Este important de semnalat faptul că mapele enumerate mai sus cuprind documente referitoare la legăturile comerciale, financiare ale statelor respective cu un număr mare de țări europene, printre care cele balcanice ocupă locul central.

De un interes cu totul special pentru istoria României în perioada dinaintea celui de al doilea război mondial și din timpul acestui război sînt mapele ce conțin scrisori, diferite rapoarte, telegrame, informări aparținînd lui Clodius, Wiehl, Morath, Grünbeck, funcționari superiori ai celui de-al treilea Reich, care au urmărit relațiile Germaniei cu România și alte țări balcanice. Actele personale ale lui Clodius, împărțite într-un mare număr de dosare, se referă la probleme ca: relații economice cu România (tratate, acorduri, protocoale, 1939—1944), cu Bulgaria (1932—1942), Anglia (1940—1943), Franța (1932—1939), Iugoslavia (1939—1941), Polonia (1939), Turcia (1935—1943), Ungaria (1940—1944); corespondență asupra chestiunii ocupării regiunii petrolifere din România (1935—1944) etc. Alături de acestea, menționăm existența unei ample corespondențe diplomatice din timpul războiului între Ministerul de Externe german și reprezentanții săi din București, Galați și Timișoara, acte însumate în mapa *Telegrammkorrespondenz mit den deutschen Vertretungen*, avînd un număr important de dosare.

Nu putem încheia această sumară relatare asupra arhivei centrale din Potsdam fără a aminti de numeroasele documente, aparținînd aceluiași fond al Ministerului de Externe german, privind legăturile economice-politice ale Germaniei cu România și alte state din sud-estul Europei în ultimul pătrar al secolului al XIX-lea pînă la primul război mondial. Problematika anilor 1914—1918 — relații internaționale, relații economice-politice româno-germane, relațiile României cu puterile Antantei, tratativele de pace de la Versailles și Trianon — este de asemenea bogat reprezentată în fondul *Akten des Auswärtiges Amt*.

Sächsisches Landeshauptarchiv Dresden se remarcă prin diversitatea fondurilor pe care le posedă, fonduri referitoare atît la chestiuni de politică internă, cît și de politică externă.

Relațiile economice ale Germaniei cu țările din sud-estul Europei — documente diplomatice, corespondență de afaceri, tratate și convenții, presă — începînd cu 1900 și pînă în preajma izbucnirii celui de-al doilea război mondial, pot fi urmărite în fondul *Ministerium des Auswärtigen Angelegenheiten*, mapa *Deutsche Handels Kammern in Ausland*. Mapa *Handelsverhältnisse mit Rumänien*, ca și mapa *Auslieferungverkehr in Rumänien* dau posibilitatea urmăririi amănunțite a evoluției legăturilor comerciale româno-germane între 1904 și 1936. Tratatetele și convențiile economice încheiate de Germania cu România în perioada dintre cele două războaie mondiale — protocoale confidențiale, tratative, corespondență comercială — sînt incluse în mapa *Handelsvertrag mit Rumänien* (6 volume). O mare importanță are pentru

cercetătorul acestor probleme existența unui număr considerabil de tăieturi din ziarele și revistele germane și străine anexate la dosarele amintite. Menționăm în mod special însemnătatea bogatului fond *Gesandtschaft Berlin 1830—1936, Informatorische Aufzeichnungen*, care cuprinde corespondență diplomatică selectivă cu reprezentanțele germane din țările europene. Din păcate, acest fond se oprește în 1936. Documentele diplomatice provenind de la miniștrii germani în România sînt deosebit de abundente, completînd documentarea noastră în numeroase aspecte. Pentru studierea legăturilor economice și politice dintre țările balcanice și marile puteri după primul război mondial, fondurile *Handelsbeziehungen zu Jugoslawien, Handelsbeziehungen mit Tschechoslowakei, Handelsbeziehungen mit Frankreich, Handelsvertrag mit Ungarn, Handelsvertrag mit Türkei, Handelsvertrag mit Polen* oferă largi posibilități de documentare, de stabilire a unor interesante jaloane de cercetare. Existența în arhiva din Dresda a unui fond special de tăieturi din ziare și reviste (*Zeitungs Ausschnitte*) apărute în diferite țări, clasate pe probleme și cronologic, este de un real folos, avînd o importanță tot atît de mare ca și documentele propriu-zise. De pildă, mapele *Nationale Minderheiten, Deutschtum im Ausland, NSDAP*, conțin date extrem de interesante asupra organizațiilor fasciste germane din diferite țări, a activității lor politice și de propagandă, a legăturilor cu centrul NSDAP din Berlin. Presa germană referitoare la România este aproape completă pentru perioada 1921—1931, oferind posibilitatea completării informației și a confruntării datelor, a analizei unor noi aspecte ale evenimentelor petrecute.

Pentru cercetătorul istoriei politice și economice a României în secolul al XIX-lea arhiva din Dresda oferă un cîmp vast de studiu. Relațiile româno-germane în perioada 1866—1914 sînt amplu redate, în special în scrisori diplomatice și corespondență comercială. Tratatelor și tratatul de pace de la Bufta, tratatele de pace de la Versailles și Trianon și rezultatele lor sînt titluri ale unor bogate fonduri arhivistice, cuprinzînd documente autentice și presă.

Deutsches Zentralarchiv, Abteilung Merseburg completează documentarea de arhivă în special prin colecția impresionantă de ziare și reviste, în majoritate germane, ordonate pe probleme și cronologic. De o deosebită importanță este fondul *Donau-Föderation und Kleine Entente Vier-Mächte Pakt*, referindu-se la perioada 1932—1933, în care activitatea diplomatică a României poate fi urmărită zilnic în presa germană, franceză și italiană. O colecție interesantă și rară, dar, din păcate, redusă ca întindere (1933—1936) este formată de ziarele germane apărute în străinătate și în special de organele de presă ale organizațiilor politice fasciste germane. Fondul se numește *Volksbund für das Deutschtum in Ausland* și cuprinde un mare număr de mape.

Pentru istoria contemporană a Poloniei, arhiva din Merseburg este un adevărat tezaur. Relațiile economice și politice ale Poloniei cu Germania, Franța și Anglia după primul război mondial, politica externă a Poloniei și legăturile sale cu Ungaria horthystă, cu țările Micii Înțelegeri și Înțelegerii Balcanice, politica poloneză față de România și activitatea diplomatică a lui Gafencu în vara anului 1939, chestiunea Danzig-ului și izbucnirea celui de-al doilea război mondial, relațiile polono-române în septembrie—decembrie 1939 etc. sînt probleme pentru a căror studiere arhiva din Merseburg pune la dispoziție un mare număr de materiale interesante și inedite.

— În încheiere ne vom opri o clipă asupra fondului *Preussisches Ministerium für Handel und Gewerbe*, care cuprinde documente de mare valoare pentru numeroase chestiuni legate de comerțul Moldovei și Țării Românești începînd cu anul 1836. Fondul continuă pînă în 1920, iar perioada de după această dată și pînă în 1933 poate fi urmărită în mapele privind tratatele comerciale cu regatul României — 5 volume.

Alături de arhive, cercetătorului în domeniul istoriei contemporane a României îi stau la dispoziție marile biblioteci din centrele universitare, la zi cu publicațiile de specialitate, cărți și reviste. Dintre acestea, biblioteca Institutului pentru istoria țărilor de democrație populară al Universității Karl Marx din Leipzig, înzestrată cu colecții complete ale revistelor de istorie apărute în R. D. Germană, R. F. Germană, în țările din sud-estul Europei, în Franța, Anglia și S.U.A., cu serii complete ale volumelor de documente referitoare la cel de-al doilea război mondial și antecedentele sale, este de un real folos celor ce se preocupă de istoria universală contemporană, ca și de istoria contemporană a României. Biblioteca *Deutsche Bücherei* din Leipzig, cu fondul său aproximativ de 3 000 000 de volume, este poate cea mai completă colecție a tuturor publicațiilor în limba germană în toate specialitățile. În domeniul istoriei contemporane, pe lângă cărți de specialitate editate în toate țările — monografii, studii, colecții de documente, in memoriam, teze de doctorat —, *Deutsche Bücherei* pune la dispoziția cititorului serii complete ale celor mai importante reviste de specialitate germane și străine.

Viorica Moisuc

C R O N I C Ă

Universitatea din Bruxelles (*Université libre de Bruxelles*) a conferit în cadrul ședinței academice din 9 noiembrie 1965 titlul de *doctor honoris causa* unui număr de savanți străini; între cei cinci laureați ai facultății de filozofie și litere, alături de Jacques Heurgon, Vladimir Jankélevitch, Eric G. Turner, Edouard M. J. Perroy, se numără și acad. prof. Em. Condurachi, directorul Institutului de arheologie al Academiei Republicii Socialiste România, secretar general al A.I.E.S.E.E. Cu acest prilej, Universitatea a tipărit o plachetă specială.

În cadrul aceleiași călătorii în Belgia, acad. Em. Condurachi a prezentat și două conferințe: una la facultatea de filozofie și litere, cealaltă, intitulată *Antiquité et christianisme*, în ședința de deschidere a Institutului de creștinism primitiv, care și-a început activitatea la Bruxelles în aceleași zile.

În sala mică a Palatului Republicii Socialiste România a avut loc sîmbătă, 13 noiembrie 1965, o conferință organizată de Consiliul pentru răspîndirea cunoștințelor cultural-științifice și Comitetul foștilor deținuți antifasciști, dedicată comemorării a 25 de ani de la prăbușirea Doctanei. Nicolae Cioroiu, directorul Muzeului de istorie a partidului, a vorbit despre trecutul glorios de luptă al partidului nostru în condițiile grele ale ilegalității, evocînd momente din lupta dusă de comuniști și alți antifasciști în închisori, printre care un loc de seamă l-a avut Doftana. Conferința a fost urmărită cu interes de un numeros public.

Prof. univ. Mihai Berza, directorul Institutului de studii sud-est europene, membru corespondent al Academiei Republicii Socialiste România, a conferențiat, în a doua parte a lunii decembrie 1965 sub auspiciile U.N.E.S.C.O. la Școala națională de limbi orientale din Paris, despre viața și opera marelui cărturar român Nicolae Iorga.

Prof. M. Berza a ținut de asemenea la Școala practică și de studii înalte a Universității din Paris o conferință cu tema *Formarea conștiinței naționale la români*. După conferință, mult apreciată și aplaudată de asistență, vorbitorul a răspuns numeroaselor întrebări puse de istorici și lingviști, specialiști în problemele române și balcanice.

În zilele de 27 și 28 decembrie 1965 au avut loc în capitală, lucrările primei reuniuni a Comisiei pentru istoria ideilor în Europa de sud-est din cadrul Asociației internaționale de studii sud-est europene. La reuniune au participat : prof. Mahir Domi (Albania), Emil Georgiev (Bulgaria), prof. André Mirambel (Franța), prof. Apostolos Dascalakis și prof. C. Th. Dimarras (Grecia), prof. Rosa del Conte (Italia), Milorad Pavić (Iugoslavia), prof. J. Irmscher (R. D. Germană), prof. Mihai Berza și Virgil Căndea (România), prof. Ladislau Gáldi (Ungaria). Lucrările reuniunii au fost conduse de prof. Mihai Berza, membru corespondent al Academiei Republicii Socialiste România și președinte al Comisiei.

Participanții la reuniune au discutat și adoptat programul de lucru al Comisiei pentru 1966 și 1967, program axat pe studiul umanismului și al iluminismului în culturile Europei de sud-est.

În ziua de 21 ianuarie 1966, în sala Teatrului C.C.S. din capitală, a avut loc o adunare publică, organizată de Comitetul orășenesc București al P.C.R. și Institutul de istorie a partidului de pe lângă C.C. al P.C.R., consacrată comemorării a 25 de ani de la asasinarea mișelească de către legionari a lui Constantin David, activist de seamă al Partidului Comunist Român.

Au luat parte tovarășii Alexandru Drăghici, membru al Comitetului Executiv și al Prezidiului Permanent al C.C. al P.C.R., secretar al C.C. al P.C.R., Virgil Trofin, secretar al C.C. al P.C.R., membri ai C.C. al P.C.R., reprezentanți ai unor instituții centrale și organizații obștești, vechi militanți ai înșcăării muncitorești, activiști de partid, membri ai familiei celui comemorat, muncitori din întreprinderile bucureștene, oameni de cultură din capitală, ziariști.

Despre lupta și activitatea desfășurată de Constantin David pentru libertatea poporului, împotriva terorii burghezo-moșierești, a vorbit Ion Turcu, membru supleant al C.C. al P.C.R.

Cel mai înalt omagiu adus lui Constantin David și tuturor revoluționarilor care au contribuit prin jertfa lor la făurirea României socialiste îl constituie înlăptuirea obiectivelor însușite de Congresul al IX-lea al P.C.R., pentru dezvoltarea multilaterală a patriei și ridicarea ei pe culmile tot mai înalte ale civilizației.

H. DAICOVICIU, *Dacii* (colecția *Pagini din istoria patriei*),
București, Edit. științifică, 1965, 260 p.

Săpăturile arheologice întreprinse în ultimii 15 ani pe întregul teritoriu al României, studiile de interpretare a materialelor obținute și, pentru vremurile mai noi, acelea asupra izvoarelor scrise au dus la o cunoaștere mai adâncită a istoriei străvechi și vechi a țării noastre. Fără a neglija aportul valoros al înaintașilor — dintre care amintim pe V. Pârvan, cu lucrarea sa fundamentală *Getica*, pe savantul de renume mondial care a fost N. Iorga, cu monumentală sa operă *Istoria românilor* (în 10 volume) —, prin volumul I din *Istoria României* (1960), rezultat al muncii colective a actualilor cercetători, s-au pus bazele unei dezvoltări ulterioare a științei istorice din acest domeniu, în lumina noii concepții marxist-leniniste.

Este cunoscut că, în lipsa unor izvoare scrise, arheologia reprezintă disciplina istorică care a lărgit mult orizontul cunoștințelor noastre privind trecutul și evoluția societăților omenești. Ea ne permite să înțelegem numeroase aspecte ale culturii materiale și chiar unele manifestări de natură spirituală, ce pot fi coroborate cu știrile scriptice. În acest sens, publicarea de către Institutul de arheologie a culegerii de *Izvoare privind istoria României*, vol. I (de la Hesiod la *Itinerarul* lui Antonius), în Editura Academiei Republicii Socialiste România (1964), reprezintă

un bun prilej, dacă nu pentru descoperirea de fapte noi, cel puțin pentru o interpretare mai adecvată a lor, datorită folosirii obiective a tuturor surselor ce interesează istoria veche a țării noastre.

Tocmai bazându-se pe totalitatea acestor izvoare — arheologice, epigrafice și narative —, ca și pe studiile mai vechi sau mai noi cu caracter de sinteză privind pe geto-daci, H. Daicoviciu prezintă dezvoltarea istorică a dacilor din cele mai îndepărtate timpuri până la cucerirea romană a unei mari părți a Daciei, la începutul secolului al II-lea e.n.

Lucrarea de față este împărțită în șapte capitole, cu următoarele titluri generale: I. „Cei mai viteji și mai drepți dintre traci”; II. „Pe calea către încheierea statului”; III. „Burebista”; IV. „Dacia de la Burebista la Decebal”; V. „Călătorie prin inima Daciei”; VI. „Cultura spirituală a daco-geților” și, în fine, capitolul al VII-lea, „Decebal”.

Lucrarea cuprinde note și o notă bibliografică pe capitole în care se menționează cele mai importante studii referitoare la diferite probleme sau aspecte ale istoriei economice, politice sau sociale a dacilor. Ceea ce este interesant de subliniat este faptul că autorul relevă și punctele de vedere deosebite în unele probleme ce sînt încă în discuție, pornind de la ideea exprimată în prefață că „citorul

nespecialist are dreptul să cunoască limitele actuale reale ale cunoștințelor noastre despre trecutul patriei". Aceasta este o manifestare de probitate morală și intelectuală ce se încadrează în orientarea generală a cercetării științifice în țara noastră. Diferitele etape ale dezvoltării geto-dacilor sînt bogat ilustrate cu fotografii ale obiectelor sau monumentelor respective, cu schițe și planuri și cu o hartă a Daciei, care cuprinde principalele așezări din epoca fierului, înainte de cucerirea Daciei de către romani. În acest mod, studiul lui H. Daicoviciu se adresează nu numai publicului larg dornic de a cunoaște trecutul istoric al poporului nostru, dar chiar și specialiștilor, și cu deosebire profesorilor de istorie din școlile de cultură generală, precum și studenților.

În primul capitol, autorul, amintind cele dintîi știri despre geți, arată că „după unificarea geto-dacilor sub Burebista vechea distincție geografică (nu etnică!) între daci și geți își pierde orice însemnătate”. Unitatea etnică a geto-dacilor se bazează pe limbă și cultură materială. În cuprinsul lucrării însă se relevă, pe baza materialelor arheologice, dezvoltarea istorică deosebită a geților din regiunile extracarpatiche, din Dobrogea și de la sud de Dunăre, față de triburile înrudite ale dacilor din sectorul intracarpatic și regiunile adiacente de la est și vest. De altfel, acest punct de vedere a fost exprimat cu autoritate de acad. prof. C. Daicoviciu în *Istoria României*, vol. I: „Influențe mai puternice scitice, grecești și sudice (tracice) au dus la o ușoară diferențiere a culturii «getice» și «daco-moesice» din sudul și estul Daciei, de restul culturii dacice din centrul și vestul teritoriului” (p. 260). Luarea în considerare a acestei dezvoltări diferențiate pe zone, departe de a duce la negarea unității de cultură materială și spirituală a geto-dacilor în cadrul carpato-danubian, permite scoaterea în evidență a rolului istoric al dacilor, a căror putere crește începînd cu secolul al II-lea î.e.n., cum subliniază Pompeius Trogus (*Incrementa Dacorum per Rubobostem regem*), pentru a atinge expansiunea maximă în timpul lui Burebista și cea mai înaltă organizare către

sfîrșitul secolului I e.n., în vremea lui Decebal.

După cum afirmă autorul, unitatea geto-dacilor se bazează pe originea comună ce-și are rădăcinile în epoca bronzului, cînd pe teritoriul țării noastre se desfășoară fenomenul adoptării unui limbaj indo-european și în Hallstatt, perioadă în care, în urma celor două mari migrațiuni — de la sfîrșitul epocii bronzului și din secolele VIII—VII î.e.n. — se desăvîrșește configurația etnică a triburilor trace, din care fac parte cele getice și dacice, de la Dunărea de Jos și din regiunea carpatică. Tot acum, o dată cu înființarea coloniilor grecești, apar și primele izvoare scrise despre geți, „cei mai viteji și mai dreپți dintre traci”, mai întîi la Herodot pentru geții din Dobrogea care s-au împotrivit lui Darius și apoi știrile — narrative și epigrafice — se înmulțesc, fără a permite însă o reconstituire integrală numai cu aceste izvoare a dezvoltării istorice a geților și cu atît mai puțin a dacilor, pentru care izvoarele scrise apar de-abia în secolul al II-lea î.e.n., cînd începe să se îndrepte expansiunea romană spre nordul Peninsulei Balcanice și spre Dunărea mijlocie.

Cu privire la limba vorbită de geto-daci, H. Daicoviciu, arată că ea — așa cum reiese din cele cîteva glose, toponimice și onomastice — aparține grupului *salem* al limbilor indo-europene, fiind o ramură a limbii vorbite de tracii de la sud de Balcani. Se menționează părerea lui Vladimir Gheorghiev, susținută și într-un articol apărut în „Studii clasice”, III (1961), *Sur l'ethnogenèse des peuples balkaniques — le dace, l'albanais et le roumain*, care susține că traca și geto-daca sînt două limbi diferite. Înfașisarea și portul geto-dacilor sînt redade după unele indicații ale scriitorilor antici cu caracter etnografic și pe baza reliefurilor de pe Columna Traiană, și pe alte monumente.

În capitolul al II-lea, în cadrul evoluției generale economice și sociale determinată de dezvoltarea forțelor de producție antrenată de folosirea fierului, se examinează procesul trecerii de la Hallstatt la La Tène, arătîndu-se că „pe baza fondului hallstattian

local și sub influența fecundă a Greciei se naște civilizația de tip La Tène” (p. 37). În privința influenței grecești, autorul semnalează rolul pe care l-au avut coloniile de pe țărmurile Pontului stîng în transmiterea unor bunuri culturale, așa cum se constată atît prin ceramica superioară cu picturi, cît și prin cea de uz comun, pe care o întîlnim alături de cea locală de tip hallstattian, lucrată cu mină, și care aparține băștinașilor, în multe așezări din Dobrogea și de la Dunăre sau din cîmpie. În Transilvania în acel timp se constată existența unor elemente scitice, care cu timpul „s-au topit în masa autohtonilor” (p. 41). Sciții, împreună cu grecii, și-au exercitat influența și la Dunărea de Jos, așa cum se manifestă în arta getică ilustrată de mormîntul „princiar” de la Agighiol de la sfîrșitul secolului al V-lea și care aparține unui șef traco-get, Kotys. În perioada Hallstatt-ului se constată pe tot cuprinsul României așezări întărite ce aparțin geto-dacilor. Alte influențe ce s-au manifestat acum sînt cele ilire, cum se vede la Balta Verde.

Necropolele băștinașilor în care se remarcă trecerea de la înhumare la incinerare către sfîrșitul perioadei Hallstatt constituie o indicație a unora dintre credințele geto-dacilor asupra cărora s-au oprit atît de insistent scriitorii antici, începînd cu „părintele istoriei”.

Vorbînd despre generalizarea civilizației La Tène cu începutul secolului al II-lea î.e.n., H. Daicoviciu spune: „La începutul secolului al III-lea însă, intervine și în Transilvania un factor extern care grăbește, asemenea influenței elene din regiunile extracarpătice, dezvoltarea firească a societății autohtone. Acest factor îl constituie celții” (p. 54). Dacii transilvăneni, rezistînd împotriva pătrunderii celților, au împrumutat de la celți „ceea ce frații lor de dincolo de Carpați împrumutaseră de la greci și de la tracii sudici: o mai avansată tehnologie a fierului și roata olarului” (p. 56). Ei realizează progrese în cursul secolului al III-lea, iar către sfîrșitul acestui secol se vor manifesta și ca forță politică pe plan extern.

Știrile istorice sînt concentrate într-adevăr numai asupra sectorului de sud-est în secolele VI—III î.e.n. Astfel, Herodot menționează rezistența pe care au depus-o geții împotriva lui Darius, iar Tucicide arată că Dobrogea aparținea în secolul al V-lea regelui odrisilor, sub Sitalces și Seuthes. În acea perioadă înfloresc și coloniile grecești de la Marea Neagră. În a doua jumătate a secolului al IV-lea, în anul 339, este amintit un „rex Histrianorum”, șeful unei uniuni tribale a geților dunăreni, care se opune regelui scit Ateas. În cele din urmă, Dobrogea intră în componența statului macedonean al lui Filip al II-lea. Apoi are loc expediția lui Alexandru împotriva tribalilor, cînd macedonenii trec Dunărea pe bărcile monoxile ale localnicilor și înfrîng pe geții care se refugiaseră într-o așezare întărită (*dava*). Geții mai sînt amintiți ca participanți la înfrîngerea generalului macedonean Zopyrion, care întreprinsese expediția contra orașului Olbia (326). Pe la anul 300 apare puternica uniune de triburi condusă de Dromichaetes, al cărei centru ar fi fost pe Argeș, după interpretarea dată de acad. prof. C. Daicoviciu, și care obține victoriile cunoscute împotriva lui Lisimach, devenit după moartea lui Alexandru Macedon rege al Traciei. O inscripție histriană care datează din secolul al III-lea amintește o altă uniune tribală la Dunărea de Jos, aceea a lui Zalmodegikos, care blocase veniturile Histriei. O altă căpetenie getică este Rhemaxos, a cărui putere se exercita deopotrivă pe ambele maluri ale Dunării și în Dobrogea, fiind în același timp și protectorul coloniilor grecești de pe litoral și în primul rînd al Histriei, care-l cheamă în ajutor împotriva tracilor conduși de Zoltes.

Descoperirile arheologice raportate la secolele al III-lea și al II-lea î.e.n., cînd are loc generalizarea civilizației La Tène pe tot cuprinsul teritoriului locuit de geto-daci și întărirea legăturilor în cadrul regiunii carpato-dunărene, dezvoltăuie gradul înalt de dezvoltare a agriculturii, a meșteșugurilor, precum și a comerțului, ceea ce este atestat nu numai de monedele grecești și macedonene, dar și

de apariția monetăriei dace cu stilul ei caracteristic. Evident această dezvoltare economică a avut consecințe în organizarea socială și a relațiilor de proprietate. Diferențierea socială între aristocrați (*tarabostes*, *pileati*) și oamenii de rând (*comati*), trecerea la obștea teritorială, sclavia patriarhală incipientă etc. vor duce la destrămarea comunităților și începutul de trecere a pragului democrației militare în organizații mai cuprinzătoare.

O asemenea organizație politică și militară (*arhe*) este aceea a lui Burebista din secolul I î.e.n., al cărui „regat” era organizat după modelul statelor elenistice din acea vreme, fiind „un stat în toată puterea cuvintului” (p. 88), avîndu-și centrul, „nucleul”, în Munții Orăștiei. Relevînd acțiunea internă a lui Burebista și a marelui preot Deceneu în vederea întăririi legăturilor între triburile dace și getice, H. Daicoviciu subliniază că politica de cuceriri dusă de „cel dintîi și cel mai mare rege din Tracia” era însușită în principal de lupta împotriva romanilor, a căror pătrundere economică și apoi militară se accentuează în acest timp, mai întîi în Dobrogea, apoi spre Dunăre. În ce privește întinderea stăpînirii lui Burebista, autorul menționează victoriile asupra celților, boi și taurisci, asupra unora din coloniile pontice, precum și pătrunderea forțelor de care dispunea Burebista pînă la Haemus. Deși autorul adoptă punctul de vedere potrivit căruia locul de unde a pornit unificarea triburilor dacogetice ar fi fost în Munții Orăștiei, el discută și opinia lui R. Vulpe, care consideră că leagămul puterii regale ar fi fost în cîmpia munteană (p. 100–101), opinie pe care o respinge. În acest chip, „Burebista apare pe scena istoriei antice europene ca un dinast din interiorul arcului carpatic, a cărui putere își are originea, pe plan economic-social, în marile resurse ale regiunii și în dezvoltarea ei din secolele anterioare, iar pe plan politic în acea «creștere a puterii dacilor sub regele Rubobostes» de care atît de laconic vorbește Pompeius Trogus” (p. 105).

După ce prezintă în capitolul al IV-lea situația din Dacia după asasinarea lui Bure-

bista, subliniind menținerea nucleului statal din Munții Orăștiei, cu succesiunea la tron, la Sarmizegetusa, a lui Deceneu, Comosicus, Coryllus (Scorilo), Dorpaneus (Duras) și apoi Decebal, precum și cuceririle făcute de romani la Dunărea de Jos și în vecinătatea Daciei, H. Daicoviciu face o expunere amplă asupra civilizației dacilor în secolul I î.e.n. și secolul I e.n., în capitolul intitulat sugestiv „Călătorie prin inima Daciei” (V), care este cel mai cuprinzător și de un deosebit interes.

Într-adevăr, după cum reiese din descoperirile făcute în Transilvania, în Munții Orăștiei și în alte părți, dar și în regiunile extracarpătice mai mult sau mai puțin învecinate, civilizația oppidană a dacilor — la care remarcăm, se pare, un mai accentuat conservatorism — îmbracă forme clasice de o deosebită originalitate, în urma asimilării altor elemente culturale, la care se adaugă și cele romane. Acum se înmulțesc cetățile dace cu ziduri tipice (*murus dacicus*), se construiesc terase, sanctuare rectangulare sau circulare, ca cele de la Sarmizegetusa, menținîndu-se uneori și vechile fortificații cu valuri de pămînt și palisade. Unele centre, cu un rol politic sau religios mai accentuat, ca cele din Munții Orăștiei, sau cu relații economice mai largi, încep să îmbrace anumite caractere urbane. Autorul se oprește asupra ceramicii, cu vase lucrate cu mîna sau cu roata, cu forme și ornamente proprii dacilor sau pictate, la care se îmbină original motive geometrice, animale și vegetale, arătînd importanța pe care o are la daci metalurgia fierului din care se făureau diverse unelte și armele care înfricoșau atît de mult pe romani. Resturile arheologice ne permit cunoașterea mai veridică a vieții dacilor în momentul în care ei, ca ramura cea mai nordică a tracilor, se găsesc înclșați într-o luptă pe viață și moarte cu cei mai mari cuceritori ai antichității, romanii. Ele ajută la o interpretare, mai justă a reliefulor de pe Columna Traiană ceea ce autorul și întreprinde în această lucrare plină de conținut.

În afară de viața economică a dacilor, descoperirile arheologice completează și datele

pe care le avem de la scriitorii antici cu privire la viața spirituală a strămoșilor noștri. În capitolul privind cultura spirituală a dacogeților, autorul explică politeismul dacilor, unele ritualuri, ritul incinerării morților, folosirea scrisului (litere grecești și litere latine) — cum este inscripția de pe marele vas de cult (*dolium*) găsit la Sarmizegetusa redactată în limba dacă: DECEBALVS PER SCORILO — și arată care erau unele preocupări științifice ale dacilor. În afară de cunoștințele medicale, un exemplu al existenței preocupărilor științifice la preoții daci este, după părerea lui H. Daicoviciu, și sanctuarul rotund din incinta sacră a Sarmizegetusei. La p. 187—194 este cuprinsă această interpretare originală privind caracterul de calendar al acestui mare sanctuar de 29, 40 m, cu trei rânduri de cercuri. Potrivit acestei interpretări, anul la daci avea 360 de zile.

Pentru a termina cu aspectele culturale, menționez că arta dacilor este de asemenea prezentată, cu unele caracteristici ale ei. Autorul subliniază tendința de ornamentare a obiectelor celor mai uzuale, faptul că arta lucrării argintului constituie una din trăsăturile caracteristice ale dacilor în acest domeniu, tendința spre motive geometrice etc. Reprezentările zoomorfe sau antropomorfe sînt cu totul rare.

Ultimul capitol („Decebal”) ne înfățișează figura de luptător, om politic și diplomat a lui Decebal, personalitate puternică a antichității, și desfășurarea războaielor cu romanii în timpul lui Domițian și Traian. Subliniind că „litera tratatului [cu Domițian] era mai degrabă favorabilă Romei” (p. 207), autorul face unele considerații asupra întăririi puterii lui Decebal și pregătirii romanilor o dată cu urcarea pe tron a lui Traian. Comentînd soarta tristă a izvoarelor literare privind cele două războaie cu dacia, H. Daicoviciu se oprește asupra valorii istorice a reliefului de pe Columna lui Traian. După părerea sa, datele acestui monument artistic trebuie confruntate cu cele literare și cele arheologice, pentru reconstituirea celor două războaie daco-romane de la începutul secolului al II-lea.

După prezentarea modului în care s-au desfășurat cele două războaie, autorul își încheie cartea cu un epilog, care cuprinde momentele principale ale istoriei Daciei romane, cînd se trece la etapa romanizării dacilor.

Nu am trecut în revistă decît unele aspecte mai importante din istoria geto-dacilor așa cum este ea înfățișată în lucrarea lui H. Daicoviciu, care a adus o contribuție reală și valoroasă în domeniul cercetării trecutului poporului nostru.

D. Berciu

E. CIMPONERIU, *Reșița luptătoare*, București, Edit. științifică, 1965, 328 p.

Drumul greu și glorios de luptă revoluționară parcurs de eroica noastră clasă muncitoare de la primele sale forme de luptă pînă la construcția victorioasă a socialismului în România constituie în prezent obiectul unei vaste munci de cercetare istorică. În rîndul realizărilor înscrise în ultimul timp pe această linie se încadrează, după cum se menționează în cuvîntul introductiv al lucrării recenzate, „și încercarea monografică de față, menită să aducă la lumina zilei cîteva aspecte impor-

tante din trecutul de luptă al proletariatului din Reșița, unul dintre cele mai mari și mai vechi centre ale industriei grele din țara noastră”¹.

Interesul deosebit manifestat de autoare pentru istoria luptelor revoluționare duse de

¹ E. Cimponeriu, *Reșița luptătoare*, București, Edit. științifică, 1965, p. 6. În continuare, trimiterile la această lucrare vor fi făcute în text.

muncitorimea reșițeană este cu totul justificat, căci Uzinele Reșița, înființate acum două secole într-o regiune în care mineritul și prelucrarea fierului erau cunoscute de peste 2 000 de ani, demonstrează existența unei vechi tradiții nu numai în domeniul industriei metalurgice din țara noastră, dar și în domeniul luptelor muncitorești. Apărută la doi ani după o altă lucrare monografică privind istoria mai recentă a Reșiței², cartea Ecaterinei Cimponeriu vine să completeze tabloul luptei revoluționare duse de muncitorimea reșițeană între cele două războaie mondiale, tablou zugrăvit de aceeași autoare și în lucrarea la care ne referim, în cadrul unui capitol consacrat special acestei probleme.

*

Cartea, conținând șapte capitole, este însoțită de o selecție de 41 de planșe, reprezentând aspecte semnificative ale dezvoltării istorice a Reșiței între 1855, data primei planșe, și pînă în zilele noastre.

Primul capitol al cărții este consacrat, trecerii în revistă a principalelor aspecte ale evoluției Reșiței în perioada de pînă la primul război mondial. Ideea pe care o desprindem din acest capitol este subliniată în încheiere și anume că drumul parcurs de proletariatul Reșiței de la nașterea uzinei și pînă la terminarea primului război mondial a fost un drum greu, anevoios, plin de jertfe, care alături, de unele înfrîngerii, a cunoscut și multe victorii ce învederau largile potențe revoluționare ale acestui detașament al clasei muncitoare „Înlăturînd sute de obstacole... — subliniază autoarea — proletariatul de pe Valea Bîrzavei au învățat să folosească arma minunată a organizării, să prețuiască teoria revoluționară, să cunoască importanța solidarității de clasă și a internaționalismului consecvent. Din mijlocul

lor au răsărit oameni viguroși, clarvăzători, hotărîți, curajoși, pătrunși de spiritul abnegației, conducători ai viitoarelor mari bătălii de clasă” (p. 43).

Un moment însemnat în lupta revoluționară a clasei muncitoare din România, implicit și a muncitorilor din Reșița, l-a constituit intensă activitate dusă pentru făurirea Partidului Comunist Român, proces căruia îi este consacrat al doilea capitol al cărții. Crearea partidului, subliniază autoarea, a deschis o nouă epocă și în fața proletarilor reșițeni, care trebuiau să lupte împotriva metodelor crîncene de exploatare ale burgheziei, a marilor monopoluri internaționale și a unui aparat de reprimare puternic (p. 77). Analizei aspectelor esențiale ale luptei muncitorimii reșițene în anii ce au urmat creării P.C.R. îi este consacrat capitolul al III-lea al cărții. Prelucrînd o serie de materiale documentare edite și inedite, autoarea urmărește să surprindă în acest capitol creșterea combativității de luptă a muncitorilor reșițeni în preajma marilor bătălii de clasă desfășurate în anii crizei economice din 1929—1933; pe această linie, tratarea grevelor, demonstrațiilor și celorlalte acțiuni muncitorești, culminînd cu greva generală de la Reșița din 1926, degajă concluzia că muncitorimea reșițeană, alături de muncitorimea din alte centre, se prezenta unită, gata să intre în lupta eroică și grea împotriva capitaliștilor în anii crizei. Factorul hotărîtor care a făcut posibilă organizarea și desfășurarea luptelor muncitorilor reșițeni a fost întărirea influenței P.C.R. „Creșterea influenței partidului asupra muncitorilor — subliniază autoarea — a contribuit la pregătirea proletarilor de pe Valea Bîrzavei pentru noile și importante bătălii ce aveau să urmeze în condițiile izbucnirii crizei economice” (p. 128).

Datele prezentate de autoare în capitolul al IV-lea al cărții dovedesc că, în 1929—1933, muncitorimea reșițeană s-a încadrat organic în marile bătălii de clasă ce au avut loc în întreaga țară și, cot la cot cu muncitorimea și celelalte mase de oameni ai muncii din România, a lovit necruțător în planurile bur-

² Ne referim la lucrarea *Uzinele Reșița în anii construcției socialiste*, elaborată de un colectiv de cercetători de la Institutul de cercetări economice al Academiei Republicii Socialiste România, în colaborare cu un colectiv de lucrători al Uzinelor metalurgice Reșița. Lucrarea a apărut în Editura Academiei, în anul 1963.

gheziei și moșierimii de a ieși din criză pe umerii celor ce muncesc. „Nu pe spinarea noastră!” este intitulat sugestiv unul din paragrafele acestui capitol.

Capitolul al V-lea al cărții, parcurgînd perioada anilor 1934—februarie 1938, analizează contribuția muncitorimii reșițene la lupta maselor muncitoare din România împotriva pericolului fascist, pentru crearea Frontului popular antifascist. La succesele înregistrate de mișcarea democratică, antifascistă din țara noastră în acei ani s-au înscris și rezultatele pozitive obținute de muncitorii reșițeni în lupta lor. Munca susținută a comuniștilor reșițeni, subliniază autoarea, atît în mijlocul muncitorilor români, cît și în al celor aparținînd minorităților naționale, calificați sau necalificați, tineri sau vîrstnici, bărbați și femei, a avut ca principal rezultat frînarea pericolului fascist în acest important centru proletar. Muncitorii reșițeni au respins cu hotărîre propaganda legionară și hitleristă, situîndu-se cu consecvență pe linia luptei pentru înfăptuirea Frontului popular antifascist în România (p. 218—219).

În al VI-lea capitol este analizată lupta muncitorimii reșițene împotriva dictaturii regale. Autoarea surprinde saltul calitativ survenit în munca comuniștilor din Reșița prin înființarea în 1938 a comitetului local al P.C.R., prezintă o serie de acțiuni prin care muncitorimea reșițeană și-a manifestat în 1938—1940 ostilitatea față de noul regim instaurat în februarie 1938 și față de măsurile adoptate de acesta.

Ultimul capitol al cărții este consacrat prezentării luptei muncitorimii reșițene împotriva dictaturii militare-fasciste. Perioada septembrie 1940—23 August 1944 a reprezentat pentru muncitorimea reșițeană nu numai perioada anilor în care ea s-a solidarizat deplin cu marile acțiuni revoluționare antifasciste care au avut loc în diverse centre ale țării sau pe planul întregii țări, dar, în același timp, o perioadă în care ea s-a manifestat din plin, organizînd numeroase acțiuni proprii, multe dintre ele încununate de succes. „Lupta grea, plină de sacrificii, a proletarilor de pe

Valea Bîrzavei, poziția lor profund internaționalistă și antifascistă, hotărîrea și curajul cu care s-au împotrivit dictaturii fasciste și războiului hitlerist au contribuit la instaurarea cu un ceas mai devreme a acelei ere de transformări înnoitoare care va lichida pentru totdeauna exploatarea omului de către om în țara noastră” (p. 295), subliniază autoarea în încheierea cărții.

Din ansamblul lucrării se desprind unele părți mai bine realizate, cum ar fi, de pildă, lupta dusă de masele populare în 1918 pentru desăvîrșirea unității naționale și pentru reforme sociale (p. 34—43: „Pentru eliberarea socială și națională”); desfășurarea grevei generale a reșițenilor din 1926 (p. 107—128: „Greva generală din 1926”), exceptînd explicarea sfîrșitului grevei, a cauzelor nereușitei care ni se par simplist redată, insuficient întemeiată; tratarea mișcării greviste și revendicative a muncitorilor din Reșița în 1930—1931 (p. 149—164: „Încleștare”). O notă bună a lucrării, pe care o considerăm demnă de menționat, o constituie de asemenea studierea de către autoare a unui important volum de materiale de arhivă, ceea ce a permis redarea unor aspecte mai puțin cunoscute ori încă necunoscute în literatura de specialitate. Cercetarea fondului U.D.R. aflat în Arhivele statului București, a Arhivei Combinatului metalurgic Reșița, precum și a altor arhive și surse documentare mai puțin studiate pînă în prezent a permis autoarei să introducă în circuitul științific o serie de date și fapte interesante.

În general, atît pentru specialiști, cît mai ales pentru masa largă de cititori căreia îi este adresată, o asemenea carte poate suscita interes prin cel puțin trei elemente: prin tema propriu-zisă, prin materialul faptic conținut și prin multitudinea și profunzimea concluziilor subliniate de autor. Dacă în privința importanței temei și a numărului mare de aspecte prezentate cartea se impune în fața cititorilor, nu același lucru putem observa însă în legătură cu concluziile trase de autoare, concluzii care nu sînt de natură să satisfacă nici cantitativ nici calitativ. În afară de

aceasta, cartea are și o serie de alte lipsuri, la care ne vom referi în cele ce urmează.

Modul în care este organizat materialul cuprins în carte dovedește intenția autoarei de a face din fiecare capitol o prezentare a evenimentelor politice și a acțiunilor muncitorilor reșițeni dintr-o perioadă distinctă a istoriei mișcării muncitorești și a partidului. Prin denumirea fiecărui capitol nu cu cifra ce indică ordinea lor în carte, ci cu denumirea perioadei istorice pe care de fapt o reprezintă fiecare dintre ele, cititorii — în special cei mai puțin inițiați — s-ar fi orientat cu mai multă ușurință în lucrare. Cartea ar fi reprezentat astfel, în adevăratul sens al cuvintului, o istorie locală a Reșiței, în care am fi găsit mai ușor ceea ce am fi dorit, fără a ni se cere a deduce ori a căuta singuri perioada despre care anume este vorba într-unul ori altul din capitole.

Una din deficiențele principale ale lucrării o considerăm nereușita încadrare a luptelor revoluționare ale reșițenilor în ansamblul vieții politice a țării. Deși se observă că autoarea a stăruit pentru găsirea unei soluții cât mai judicioase pentru aceasta, rezultatul ni se pare satisfăcător doar în parte. Cititorul află doar lucruri vagi despre obiectivele interne și externe ale politicii guvernelor burghezo-moșierești, ba, uneori, formulări echi-voce în locul unor explicații mai cuprinzătoare pe care autoarea ar fi fost de dorit să le facă. Așa, de exemplu, evenimente deosebit de importante, cum au fost cele de la finele anului 1937 și începutul anului 1938 (sfârșitul guvernării liberale, alegerile parlamentare din decembrie 1937, instalarea guvernării goga-cuziste și înlăturarea ei, după 44 de zile, de pe scena politică în favoarea instaurării puterii personale a regelui Carol al II-lea), sint explicate de autoare într-un singur aliniat la p. 222, fără a încerca caracterizarea politică a acestor momente, a consecințelor lor profunde asupra vieții politice a țării. Am remarca chiar că imprecizia formulărilor privitoare la aceste probleme poate facilita înțelegerea eronată a conținutului schimbărilor de guvern care au avut loc. Așa de pildă, prin însăși titlurile pe

care le formulează cele două paragrafe consacrate luptei revoluționare dusă de masele populare din România în 1938—1940 („Crește și se întărește detașamentul antifascist din Reșița”, p. 229—232; „Îmbinarea strinsă a luptei pentru apărarea intereselor economice ale muncitorilor cu lupta antifascistă”, p. 232—243), ca și din textul „ucrării, reiese că autoarea nu îndreaptă ascuțișul principal împotriva dictaturii rega e.

În ce privește ancorarea de către autoare a Reșiței în lupta revoluționară generală desfășurată în România între cele două războaie mondiale o considerăm mai bine realizată. Unele momente ale acestei lupte sînt tratate chiar mai mult decît impunea tema lucrării. Este cazul prezentării Congresului Sindicatelor unitare de la Timișoara (1929), luptelor greviste de la Lupeni (1929), grevei de la Anina din 1935 (care este tratată, de altfel, nepotrivit în capitolul ce analizează luptele revoluționare din 1929—1933), demonstrației de la 1 Mai 1939 din capitală, manifestației de la „Malaxa” împotriva instalării dictaturii militare-fasciste și a altor episoade. În lucrare abundă de asemenea datele economice ce nu erau neapărat reclamate de temă³ și care, de altfel, fac să urmărim cu greu pe alocuri firul roșu al cărții. Legat de aceasta am observa chiar că unele dintre aceste date, preluate necritic din documente⁴ nu întotdeauna de prima mînă și necoroborate cu alte surse, par exagerate pentru cititorul ce are curiozitatea de a le compara cu date apărute în ultimul timp într-o serie de alte lucrări. De asemenea, pe baza verificării la sursă a unora din datele cuprinse în carte, ori a comparării lor cu modul în care sînt înfățișate de autori în lucrări apărute anterior acestora, se constată numeroase și regretabile erori, în special exagerări, inadvertențe, care, luate izolat

³ Analiza aspectelor economice ale problemei face de fapt obiectul unui capitol aparte al lucrării *Uzinele Reșița în anii construcției socialiste*, pe care autoarea l-ar fi putut recomanda pentru detalii.

⁴ Vezi, de exemplu, tabelul de la p. 141, cifrele indicate la p. 187 ș.a.

sau în totalitatea lor, aruncă o lumină defavorabilă asupra cărții. Așa, de pildă, autoarea caracterizează nejust Congresul sindical de la Sibiu din iunie 1922 ca fiind „teatrul unei trădări” (p. 94); deformează realitatea istorică în legătură cu succesele parțiale dobândite în acțiunea de înfăptuire a Frontului popular în România (p. 205); apreciază ca greșită susținerea de către mase a împrumutului „de înzestrare” din 1939, deși acest împrumut a avut ca obiectiv principal fortificarea și apărarea graniței de vest a țării împotriva pericolului iminent reprezentat în acel moment de Germania hitleristă (p. 242); menționează că la Reșița în 1942 se răspindea ziarul „Scnteia”, deși acest organ de presă își încetase apariția în 1940 (p. 274) ș.a.m.d.

Tratarea excesivă în carte a unor probleme necerute neapărat de temă se face în detrimentul elucidării unor momente care ar fi trebuit să stea mai mult în atenția autoarei. Ne gândim, de exemplu, la necesitatea explicării cauzelor pentru care la Reșița comitetul local al partidului comunist a luat ființă abia în 1938, un timp îndelungat deci neexistând în acest centru muncitoresc acel organ de conducere și îndrumare a muncii comuniștilor, organ capabil să ridice pe un plan superior întreaga mișcare revoluționară. De asemenea, o atenție mai mare ar fi trebuit să acorde autoarea reliefării raporturilor ce au existat între muncitorimea reșițeană și țărănimea din satele vecine, în special de pe domeniile U.D.R., relevării, pe această linie, a succeselor înregistrate în procesul de făurire a alianței muncitorești-țărănești. Deși documentele vremii păstrează mărturii nenumărate referitoare la legăturile ce au existat între muncitorii reșițeni și țărani din împrejurimi, autoarei i-au scăpat în mod regretabil aspectele privitoare la această problemă. Mai analitic, pe baza unor date de istorie locală, ar fi trebuit tratate și aspectele legate de luptele fracționiste, de consecințele lor nefaste pentru mișcarea revoluționară din Reșița. O tratare mai amplă ar fi fost necesară și în prezentarea poziției patriotice a muncitorimii re-

șițene față de o serie de evenimente importante ce au avut loc pe plan intern ori internațional. Așa, de pildă, de un real folos pentru specialiști și foarte interesant pentru cititori în general ar fi fost prezentarea mai pe larg de către autoare a poziției active, de luptă înverșunată, a muncitorimii reșițene împotriva Dictatului de la Viena, aceasta cu atât mai mult cu cât în lucrare se afirmă că la Reșița au avut loc cu acel prilej manifestații de protest atât în uzină, cât și în fața vechii case de cultură (p. 243). Aceste exemple, fără a epuiza seria lor, țin să sublinieze faptul că autoarea ar fi putut aduce contribuții valoroase pentru istoria mișcării noastre muncitorești tocmai prin adâncirea unor asemenea aspecte locale, evitând tratarea lor foarte generală, în unele cazuri cu date deja cunoscute.

Concepută inițial ca lucrare de disertație (susținută de altfel de autoare acum câțiva ani în fața consiliului științific al Școlii superioare de partid „Ștefan Gheorghiu”), cartea Ecaterinei Cimponeriu a suportat pe parcurs, până a ajunge în stadiul publicării, o serie de modificări și îmbunătățiri. Cu toate acestea, unele probleme au rămas tratate la nivelul la care reușiseră să ajungă cercetările în domeniul istoriei mișcării muncitorești din țara noastră în perioada în care autoarea și-a strâns materialul și a redactat lucrarea sa de disertație. Între timp însă, noi cercetări au scos la iveală documente ce au permis adâncirea concluziilor cunoscute atunci, au îmbogățit nemăsurat nivelul general al cunoașterii evenimentelor din întregul interval cuprins între cele două războaie mondiale, ca și din alte perioade ale istoriei mișcării noastre muncitorești. Acest lucru ar fi necesitat din partea autoarei o muncă mai intensă de revedere a lucrării sale în lumina ultimelor rezultate ale cercetărilor pe frontul istoric, în scopul înlăturării din lucrare a acelor aprecieri și date ce nu se verifică în lumina noilor cercetări, în scopul sublinierii acelor părți din lucrare mai pline de conținut și învățăminte pentru întreaga mișcare revoluționară. Por-

nind de aici, autoarea ar fi putut, de pildă, oferi cititorilor o prezentare mai veridică a succeselor dobândite de mișcarea revoluționară din România pe linia realizării unității de acțiune a clasei muncitoare. Așa ar fi putut apărea mai în relief contribuția organizației P.S.D. din Reșița și a masei membrilor acestei organizații atât în lupta grevistă, cât și la reușita celorlalte acțiuni revoluționare. Analiza multilaterală a greutăților ce au stat în calea realizării pe plan local a unității de acțiune ar fi ferit pe autoare să trateze în mod unilateral și simplist această problemă deosebit de importantă (p. 157, 172, 174, 176, 181, 193 etc.).

În completarea tabloului luptelor revoluționare desfășurate de muncitorimea reșițeană în anii dintre cele două războaie mondiale, o contribuție însemnată ar fi adus-o și prezentarea concretă și detaliată a aspectelor legate de legăturile variate ale comuniștilor cu masele largi de muncitori, cu celelalte categorii sociale din Reșița și din împrejurimi. Este regretabil că lucrării îi lipsește prezentarea detaliată a activității organizațiilor de masă legale conduse de P.C.R. ce au activat în acei ani și în Reșița. În afară de sindicate, U.T.C. și U.T.S., lucrarea amintește doar, în cel mai bun caz, de unele organizații cu activitate fructuoasă și în Reșița (Blocul muncitoresc-țărănesc, Comitetul național antifascist, Amicii U.R.S.S., Blocul democratic, Ajutorul roșu etc.). Prinderea într-un context mai larg, însoțit de concluzii judicioase, a problemelor legate de activitatea organizațiilor de masă, ar fi făcut posibilă prezentarea la reala valoare și a contribuției altor partide și organizații care au grupat mase dintre cele mai largi (P.S.D., B.M.T., Blocul democratic etc.) și care, împreună cu P.C.R., au mobilizat oamenii muncii la lupta împotriva regimului burghezo-moșieresc, pentru libertate, împotriva fascismului, pentru pace.

Istoria muncitorilor reșițeni reprezintă o pagină importantă în cartea glorioasei istorii a luptelor clasei muncitoare din țara noastră pentru lichidarea exploatării, pentru un viitor luminos. Ea reflectă justetea liniei marxist-leniniste a partidului comunist în diferitele etape ale existenței sale, creșterea capacității de conducere și a influenței sale asupra maselor. Înfruntând pe exploataatori, măsurile represive ale cercurilor guvernante și greutățile din propriile rînduri, muncitorimea reșițeană a reușit să transforme în decursul anilor uzinele de pe Valea Bîrzavei într-o adevărată citadelă revoluționară a luptei de clasă.

Prezentarea acestei lupte de către E. Cîmponeriu într-un volum special consacrat, oricite lipsuri ar avea el, constituie pentru lucrătorii de pe frontul istoric un îndemn la continuarea cercetărilor pe această linie, pentru elaborarea și în viitor a unor lucrări privind lupta muncitorimii și din alte uzine ori centre muncitorești, care, în anii dintre cele două războaie mondiale, s-au situat în primele rînduri ale luptei împotriva exploatării burghezo-moșierești, a fascismului, pentru libertate, independență națională și socialism.

Punînd la dispoziția maselor de cititori noi lucrări despre trecutul de luptă al principalelor detașamente ale clasei noastre muncitoare, lucrătorii pe frontul istoric vor face mai ușor înțelese cititorilor succesele realizate azi de aceleași detașamente în marea bătălie pentru desăvîrșirea construcției socialismului în patria noastră. În cazul Reșiței, ea este astăzi un factor important în construcția și modernizarea întregii industrii a țării, un pionier al dezvoltării sale tehnice; prin produsele pe care le exportă, ea este dincolo de hotare un mesager al nivelului tehnic și cultura al muncitorilor și al însăși vieții noastre noi.

Gh.I. Ioniță

* * *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695—1754.*

Text grecesc însoțit de traducerea românească, cu prelață, introducere, glosar și indice. Ediție îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, Edit. Academiei Republicii Socialiste România, 1965, LV+ 808 p. (Colecția *Cronicile medievale ale României*, V)

Continuând laudabila operă de publicare a izvoarelor narative medievale, Editura Academiei a scos de curând la lumină *Cronica Ghiculeștilor*, unul din cele mai de seamă izvoare pentru cunoașterea istoriei Moldovei și Țării Românești în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Cronica a fost editată de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, cunosători apreciați ai limbii și culturii grecești, care au folosit, pe lângă transcrierea cronicii făcută de Demostene Russo, și manuscrisul grecesc al cronicii, care se află acum în țară.

Textul cronicii este precedat de o prefață și o introducere (p. V—LV), în care editorii — folosind și studiul cunoscut al lui D. Russo despre *Cronica Ghiculeștilor* — arată importanța cronicii ca izvor narativ pentru evenimentele petrecute între 1695 și 1754, legăturile dintre această cronică și celelalte cronici contemporane, care au fost în bună parte compilate de autorul acestei cronici. Totodată, se analizează limba în care a fost alcătuită cronica, concepția autorului ei și se arată modul în care au lucrat editorii și greutățile destul de serioase ce au avut de înfruntat în traducere.

Pentru perioada de pînă la 1730, editorii dovedesc că ea este o compilație după diverse alte cronici moldovene (aceea atribuită lui N. Costin, cea editată de C. Giurescu, Pseudo-Amiras și cronica lui Axinte Uricarul), cele mai multe asemănări fiind constatate între *Cronica Ghiculeștilor* și letopisețul lui N. Costin. După cum arată editorii, autorul a tradus „destul de fidel” cronicile înglobate în cronica sa, „numai ici-colo se constată neînsemnate prescurtări și intervertiri” (p. XVI). Pentru unele părți ale cronicii sale, autorul pare a fi folosit mai multe originale românești, pe care le-a compilat.

Cronica prezintă o importanță deosebită pentru perioada 1730—1754, perioadă pentru care autorul nu a folosit alte izvoare narative și pe care a descris-o din amintirile sale personale. Fiind un intim al Ghiculeștilor, trăind deci în preajma acestora, cronicarul a avut posibilitatea să asiste la toate evenimentele de seamă din această vreme. În plus, el a inclus în cronica sa numeroase documente ce i-au fost puse la dispoziție de domnii din familia Ghica.

Din această cronică ni s-a păstrat numai primul volum, la sfîrșitul căruia autorul anunță că va descrie continuarea domniei lui Matei Ghica și „cele ce urmează” într-un al doilea volum, care din nefericire nu a fost găsit pînă acum.

O problemă dificilă este aceea a autorului cronicii, rămas pînă acum și cî necunoscut. Editorii nu ne dau un răspuns prea categoric cu privire la originea sa. La p. IX, sub titlul „autorul este moldovean”, se afirmă că „el nu este grec”, dar argumentul adus aici nu este prea convingător. La pagina următoare se susține că autorul este un moldovean dintre intimii lui Grigore Ghica, pentru ca la p. XIV să se presupună că autorul „este un grec crescut în țară”, care știa și românește (așa cum pare mai probabil); la p. XXIV însă, autorii susțin că „este sigur că autorul cronicii este moldovean” și că acesta și-a alcătuit cronica în limba română, după care el sau altcineva a tradus-o în grecește.

Caracterul de cronică oficială a domnilor din familia Ghica rezultă cu limpezime din textul acesteia, în care domniile lor ocupă un spațiu mult mai întins decît altele și unde autorul ei anonim nu-și preocupește laudele cele mai exagerate la adresa acestor domni. Pentru el, Grigore Ghica „a strălucit

ca o lumină dătătoare de viață" (p. 257), fiind un „erou al secolului de față", înzestrat cu „virtuți neasemuite" (p. 595), și „un foarte bun apărător al săracilor" (p. 613), care „avea în tot timpul un singur gând și o singură grijă: îndreptarea stării și bunul trai al norodului, ușurarea dărilor și apărarea și ocrotirea celor săraci" (p. 615). Laude asemănătoare sînt aduse și lui Matei Ghica, care era un „strălucit" și „preapios" domn (p. 695), „prevăzător și binefăcător al tuturor" (p. 701), care veghia zi de zi ca toată lumea să trăiască „în tihnă și liniște" (p. 703) etc.

Pentru a nu-și supăra protectorii, autorul cronicii nu se dă în lături să-i scuze de unele fapte, dînd vina acestora asupra boierilor (în cazul răscoalei din București îndreptate împotriva lui Matei Ghica și a boierilor săi).

Din această cauză, așa cum arată și editorii la p. XXII, cercetătorul nu trebuie să ia drept adevărate toate afirmațiile din această cronică oficială și părtinitoare, ci trebuie să o compare și cu celelalte izvoare contemporane.

Menționăm însă că, în această cronică, și alți domni sînt lăudați, nu numai Ghiculeștii. C. Mavrocordat era astfel un domn „milostiv, drept și darnic", care practica „virtutea prin fapte" și care s-a preocupat numai de binele țării (p. 621–623).

Dintre toți domnii de care se vorbește în această cronică, doar Mihai Racoviță și D. Cantemir sînt prezentați în culori mai puțin favorabile.

Părtinirea cu care înfățișează cronicarul pe domnii din prima jumătate a secolului al XVIII-lea se datorește concepției sale despre originea divină a monarhiei. El afirmă categoric că „orice stăpînire și cîrmuire, fie bună, fie rea, se trage de sus și de acolo se orînduește" (p. 711). Părerea sa în această privință seamănă surprinzător de mult cu aceea a lui Miron Costin, după care „domnul, ori bun, ori rău... de la Dumnezeu este", pentru că „nu-i nici o putere, fără de la Dumnezeu dată" (M. Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, p. 72). Deși trăiește la

mijlocul secolului al XVIII-lea, autorul necunoscut al cronicii nu se dovedește a fi un spirit prea avansat.

Autorul cronicii — un prea fidel supus al Porții — ne oferă numeroase știri despre evenimentele petrecute în Imperiul otoman: schimbări de viziri și de diverși alți mari demnitari, războaiele purtate de trupele turcești, răscoale și incendii etc. Nu lipsesc însă nici știrile — uneori destul de bogate — despre împrejurările din Rusia, Polonia și Imperiul austriac, legate îndeosebi de relațiile acestora cu Imperiul otoman.

Cît privește Țara Românească, știrile nu sînt prea bogate, autorul arătînd adeseori că lasă povestirea evenimentelor de aici în seama muntenilor. Știrile despre Țara Românească se referă îndeosebi la domniile lui Grigore și Matei Ghica în această țară și la relațiile dintre domnii Moldovei și aceia ai Țării Românești.

Foarte interesantă pentru cunoașterea atitudinii Porții față de domnii celor două țări române din această vreme este afirmația cronicarului că dregătorilor turci „le plăcea să fie vrajbă între cei doi domni, ca să tragă ei foloase și să ia bani și daruri de la amîndoi" (p. 533). Domnii din această epocă au avut toată grija să facă pe plac Porții, „pîra" fiind o instituție cultivată pe scară largă și de domni și de boieri, spre paguba celor două țări.

În introducere, editorii exagerează puțin cînd afirmă că această cronică oficială este „și o înfățișare a modului de exploatare a poporului, a necazurilor și a suferințelor sale" (p. XXX), care ocupă de fapt un loc foarte modest în cronică, al cărui autor, după cum arată editorii, „găsește că e normal ca boierimea și aristocrația clericală să se bucure de tot felul de privilegii, iar masa țărănească să suporte toate greutățile statului" (p. L).

Traducerea textului grecesc este făcută cu multă competență și pricepere. Autorii au întîmpinat dificultăți serioase cu traducerea, din cauza abundenței unor construcții dificile, ca și a numeroaselor nume proprii greșit

transcrise. Stilul traducerii este îngrijit, autorii păstrând unele forme arhaice, proprii limbii folosite în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Sînt însă și cîteva traduceri mai puțin reușite. De pildă, la p. 609 se spune că sfetnicii lui Ioan Mavrocordat „se gîndesc numai la propriul lor interes, ca niște gură-cască”; traducerea corectă este „se gîndesc cu gura căscată numai la propriul lor interes”. La p. 611, nu este vorba de „slujba mirelui” în săptămîna mare, ci de „slujba deniilor” etc.

Textul cronicii este însoțit de numeroase note, în care editorii compară afirmațiile făcute aici cu acelea oferite de alte izvoare, semnăind nepotrivirile și întregind cele relatate de cronicar cu știri din alte izvoare și cu bibliografie, dovedind astfel o bună informare. În unele din aceste note (p. 71, n. 2, p. 367, n. 1, p. 581, n. 2, p. 655, n. 1), se aduc prețioase îndreptări sau completări la cronologia domnilor din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, ca și numeroase date suplimentare despre persoanele întîlnite în textul cronicii.

Deși editorii semnalează în general greșelile cronicarului, unele din acestea le-au scăpat din vedere. De pildă, la p. 291 cronicarul consideră pe Balica un hatman al lui Gheorghe Ghica, pe cînd Balica hatman este întîlnit în documente în 1579—1581, 1583—1586 și 1609.

Editorii s-au străduit să identifice personajele ce apar în această cronică uneori cu nume schimbate (Constantin în loc de Costin etc.). După cum declară ei înșiși în introducere, munca aceasta a fost deosebit de dificilă, dar ea a fost în general încununată de succes.

Totuși, unele personaje puteau fi mai bine identificate. Panaiotachi, marele postelnic de la p. 11, este cunoscutul Panaiotachi Morona; Mitrea vornicul de la p. 13 se numea Apostol Mitrea; domnul Mihnea de la p. 245 este Mihnea al III-lea sau Mihai Radu (1658—1659); Dabița se numea Eustratie, nu Eustație (p. 765); Stroe vornicul de la p. 247 este Stroe Leurdeanu etc. Cît privește pe solul

polon primit de Nicolae Mavrocordat și identificat de editori ca fiind Mozowicki (p. 183, n. 1), acesta se numea în realitate Stanislaw Chometowski și era voievodul Mazoviei (vezi P. P. Panaitescu, *Călători poloni prin țările române*, p. 120 și urm., unde se descrie pe larg solia acestuia).

Unele numiri proprii care apar transcrise greșit în cronică sînt lăsate așa de editori — atît în text, cît și în indice —, deși ar fi fost bine ca ei să îndrepte aceste numiri măcar la indice; astfel, Cornescu banul de la p. 13 și 764 este, de fapt, Cornea Brăiloiu, marele ban al lui C. Brîncoveanu de la 1695 la 1704, Veliscu de la p. 197 și 207 este Velicico, Cocuranu de la p. 331 este Cucoranu, Musul de la p. 591 este de fapt Mosul, mănăstirea Dangu din Iași se numește corect Dancu (p. 683 și 765), localitatea Sf. Ștefan de lângă Constantinopol (p. 585, 613, 703) este cunoscută sub numele de San Ștefano, Fota Vlădeanu (p. 723) este de fapt Fota Vlădoianu (vezi *Documente privind relațiile agrare*, p. 549 și 583) etc.

Buluc-bașa Arapu (p. 119) se numea așa, astfel încît el trebuia scris cu literă mare (vezi și p. 441, unde Arapu apare ca nume propriu); la fel Constantin Muselim de la p. 125. (Menționăm că și C. Brîncoveanu a avut un ceauș de aprozi Alexandrache Muselinul, amintit la 7 iunie 1700, Arh. st. Buc., Mitr. Țării Rom., CLXV/2). Despre familia grecească Balasache-Muselim, din care făceau parte și Constantin și Șerban, capucheaia lui Grigore vodă Ghica (ambii amintiți în cronică la p. 461) vezi și I. C. Filitti, *Arhiva Gh. Gr. Cantacuzino*, p. 251—252.

Datorită faptului că autorii nu au făcut totdeauna identificarea exactă a personajelor întîlnite în cronică, unele din acestea figurează în indice de cîte două ori, o dată la numele de botez și a doua oară la cel de familie, cititorul neavertizat avînd astfel impresia că are de-a face cu două persoane diferite; astfel, Nicolae Donici, mare logofăt, este trecut și ca Donici Nicolae (p. 767) și ca Nicolae mare logofăt (p. 784), Mihai Cantacuzino mare spătar figurează și cu acest

nume (p. 761) și cu acela de Mihai mare spătar (p. 781), Costachi Lupu mare vornic este trecut cu acest nume la p. 764 și cu acela de Lupu mare vornic la p. 778.

La sfârșitul cronicii (p. 741—751) se găsește și un foarte bogat glosar, în care se dau explicații despre cuvintele străine sau termenii arhaici întâlniți în cronică. Unele din cuvintele de care se vorbește aici puteau lipsi din glosar, fiind în general destul de cunoscute (boiernaș, buzdugan, camătă, caretă, cișmea, cloacă, curte, dajdie, foișor, harem, havuz, lacheu, lefegiu, măscărici, meterez, rădvan, sofa, stăreție, surghiun etc.). În schimb, mai trebuiau adăugate altele (agiace, p. 599, cilici-caftan, p. 571, ageac-zadé, p. 617 etc.).

Unele explicații din glosar diferă de acelea date chiar în cursul cronicii de autorul ei. De pildă, cronicarul explică la p. 529 termenul de bina-emini ca fiind supraveghetor de clădiri; autorii glosarului îl numesc inspector de clădiri; cornăritul apare ca fiind o dare pe boi de negoț (p. 61), în timp ce în glosar este o dare pe vitele cornute; la p. 689, cunița este socotită văcărit de primăvară, iar în glosar văcărit de vară; muvela e considerat de cronicar revizuit al judecății (p. 331), iar de editori judecător în serviciul muftiului etc.

Cîteva explicații din glosar nu sînt prea exacte: mortasipia nu este „zeciuala de la cîntărirea mărfurilor”, rupta nu este o „dare personală”, vâtaful nu comanda un „grup de dregători” etc.

Comparînd acest glosar cu unul asemănător (acela al volumului de *Documente privind relațiile agrare*, apărut în 1961), remarcăm numeroase deosebiri la explicația aceluiași cuvinte (chehaia, dava, mumbașir, musadea, nizam etc.). Deosebirile menționate dau naștere la unele nedumeriri legitime cu privire la exactitatea acestor glosare și fac și mai mult simțită lipsa unui dicționar istoric, în care toți acești termeni să-și găsească explicația cea mai potrivită.

Cît privește indicele (p. 753—803), pe lingă observațiile de mai sus, remarcăm că autorii nu au făcut identificarea și localizarea satelor, orașelor, regiunilor, mănăstirilor etc. întîlnite în cronică, așa cum se obișnuiește la un indice științific. Se spune, de pildă, Adam, mănăstire; Adjud, localitate; Aidin, localitate; Baba Rea, localitate etc., dar nu se specifică raionul, regiunea sau țara unde se găsesc acestea.

Deși foarte bogat, indicele nu este totuși complet, din el lipsind unele cuvinte: agă (p. 63, 73, 93, 95, 163, 177 *passim*), Bogdan Ioan (p. 643), buluc-bașa (*passim*), Craiova (p. 195) etc.

Cu aceste mici lipsuri, care pot fi ușor remediate la o a doua ediție a cronicii — care va fi necesară în curînd —, editorii au pus la îndemîna cercetătorilor o sursă importantă de informații, necunoscută decît în parte pînă acum, care va ajuta la o mai bună cunoaștere a istoriei Moldovei în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

O. Cicanci și N. Stoicescu

E. D. TAPPE, *Documents concerning Rumanian history (1427—1601) collected from the British Archives by—*, The Hague, Mouton & Co., 1964, 162 p.

Cunoscutul cercetător englez al istoriei României E. D. Tappe, a publicat în cadrul unui prețios volum un număr de 218 documente, extrase din arhivele engleze, cu privire la țara noastră din perioada 1427—1601. Aceste lînute cronologice exprimă

pentru cea dintîi dată existența celui mai vechi document găsit la Londra privitor la români, iar pentru a doua anul uciderii lui Mihai Viteazul, primul domn care a înfăptuit unirea Țării Românești cu Moldova și Transilvania. Trebuie să precizăm însă că majori-

tatea documentelor se referă la primele două provincii amintite mai sus și doar patru privesc Transilvania, și acestea numai din perioada lui Mihai Viteazul.

Documentele publicate în colecție provin în majoritate de la „Public Record Office” (după 1589 din fondul „The State Papers — „Turkey”), altele din British Museum și citeva din arhive particulare, depistate cu ajutorul folositoarelor repertorii „Reports of the Historical Manuscripts Commission”; în editarea lor, cercetătorul englez s-a ajutat și de copiile scoase după aceste documente înainte de 1939 de către fostul atașat cultural al legației române din Londra, D. N. Ciotori, în prezent depuse la Paris.

Majoritatea documentelor publicate de Tappe sînt scrise în limba engleză, citeva în limbile latină și italiană și unul singur în franceză. Ele provin, pînă la 1583, de la diferiți demnitari laici și eclesiastici aflați la curțile din răsăritul Europei, Austriei sau Italiei și cuprind relatări indirecte asupra evenimentelor din țările noastre. După 1583 sînt publicate ample extrase din rapoartele ambasadurilor englezi la Poartă William Harborne (pentru perioada 1583—1585), Edward Barton (pentru anii 1588—1597) și Henry Lello (pentru intervalul 1598—1601), cu știri importante privind mai cu seamă, pe Petru Cercel, Aron vodă și Mihai Viteazul.

După conținutul lor, documentele se pot clasa în două mari categorii: prima, cuprinzînd relatări asupra istoriei țărilor noastre, cu referire la evenimentele interne și la relațiile dintre români și turci, tătari, poloni, ruși și unguri; a doua categorie reflectă unele aspecte privind legăturile țărilor române cu Anglia, ca, de pildă, solicitarea sprijinului reginei Elisabeta la Poartă de către unii pretendenți la scaunele de domnie, citeva știri despre călători englezi în Moldova și Țara Românească sau informații privind contacte directe între ambasadorii englezi de la Constantinopol și domnii români.

Primul document al colecției, din 13 octombrie 1427 (p. 17, doc. 1), se referă la

protecția acordată de regele Henric al VI-lea unui comite aromân, Paulus, din părțile Greciei (*in partibus Graeciae*), izgonit de turci și refugiat la Curtea Angliei. Această știre nu a fost ignorată în istoriografia noastră, deoarece N. Iorga menționa, după alte izvoare, prezența acestui aromân tesalian la Curtea Angliei în articolul *Les premières relations entre l'Angleterre et les pays roumains du Danube (1427-à 1611)*¹.

Tappe reproduce apoi o relatare asupra campaniei întreprinse de turci la 1462 împotriva Țării Românești în timpul lui Vlad Țepeș, alcătuită de pelerinul englez William Wey (p. 17—19, doc. 2) cunoscută de asemenea parțial de istoricii noștri². În continuare sînt înfățișate în cadrul colecției citeva știri sporadice privind pe Neagoe Basarab și intențiile sale de a ataca Chilia în 1518, alături de regele Poloniei (p. 20—21, doc. 6), legăturile lui Radu de la Afumați și Petru Rareș cu Ioan Zapolya, campania întreprinsă de sultanul Soliman Magnificul pentru izgonirea lui Rareș din Moldova în 1538 ș.a. (p. 23—31, doc. 9—24); unele informații se referă și la luptele pretendentului Radu Ilie cu Mircea Ciobanul în primăvara anului 1553 (p. 32, doc. 28—29). Deosebit de interesante ni s-au părut două rapoarte trimise din Viena la 22 și 23 decembrie 1561, privitoare la înfrîngerea lui Alexandru Lăpușneanu de către Despot, cuprinzînd știri necunoscute pînă în prezent și unde se precizează că în minile aventurierului biruitor au căzut 11 căruțe încărcate cu tezaurul domnului fugar, precum și întreaga sa muniție și piesele de artilerie; după cum se arată mai departe în aceste izvoare, cu averile lui Lăpușneanu realizate „din spolierea supușilor săi”, Despot

¹ În *Mélanges d'histoire offerts à M. Charles Bémont*..., Paris, 1913, p. 561. Vezi și N. Iorga, *Histoire des relations anglo-roumaines*, Iași, 1917, p. 6 și ediția engleză *A History of Anglo-Roumanian relations*, București, 1931, p. 6.

² Cf. Francisc Pall, *Notes du pelerin William Wey à propos des opérations militaires des Turcs en 1462*, în „R.H.S.E.E.”, XXII (1945), p. 264—266.

și-a răsplătit ostașii și prietenii, acordând la trei dintre sprijinitorii săi suma de 60 000 de coroane (p. 33–35, doc. 33–34).

Un alt document prețios din colecția publicată de Tappe îl constituie și memoriul adresat Senatului Veneției în 1574 de Girolamo Lippomano asupra Moldovei (p. 39–41, doc. 49), în care se face un scurt istoric al țării de la Alexandru cel Bun la Ioan vodă cel Viteaz și se arată trista ei stare, de pe urma devastărilor în războaie și a molimelor, în contrast cu prosperitatea și bogăția ei din trecut.

Foarte interesante sînt, fără îndoială, relatările ambasadorului englez de la Constantinopol William Harborne din 15 iulie 1583 și 27 iulie 1584 cu privire la originea lui Petru Cercel, ajuns domn al Țării Românești prin intervenția la Poartă a regelui Henric al III-lea al Franței, și la metodele sale de guvernare. Astfel, după Harborne, Petru Cercel n-ar fi fost fiul domnului Pătrașcu cel Bun, ci un grec sărac din Moreea cu numele de Alexandru, care s-ar fi atașat suitei regelui Henric la fuga acestuia din Polonia, căștigînd apoi treptat prietenia și sprijinul suveranului Franței (p. 44, doc. 56). În timpul domniei sale, Petru Cercel este acuzat de a fi luat mari sume de bani de la boierii de frunte ai țării, foști sprijinitori ai lui Mihnea Turcitul, spre a-i menține în dregătorii; în același timp el ar fi sporit birurile supușilor săi, grevînd totodată cu taxe arbitrare comerțul negustorilor străini în țară, și ar fi stîrnit astfel — după colportările înregistrate de ambasadorul englez — nemulțumirea generală (p. 45, doc. 58). Harborne afirmă că domnul ar fi fost inspirat în măsurile sale de către un secretar al lui, genovez, pe care nu-l numește, dar care nu poate fi altul decît Franco Sivori³, autorul cunoscutului memorial asupra Țării Românești de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și de un negustor venețian, Marc Antonio

Stango, așezat de multă vreme în țară (doc. cit.). Fără îndoială că în aceste știri trebuie să vedem o îngroșare a realității de către ambasadorul britanic ostil domnului, ales prin intervenția franceză și slujind interesele acestei puteri în sud-estul Europei. Nici un izvor contemporan nu infirmă originea domnească a lui Petru Cercel și în monografia sa dedicată acestui domnitor, după o analiză atentă a izvoarelor, prof. Șt. Pascu trage concluzia că Petru Cercel era într-adevăr fiul lui Pătrașcu cel Bun⁴, iar amănuntele pe care le dă în acest sens Sivori asupra obârșiei și tinereții sale sînt categorice. Tappe publică apoi raportul lui Harborne din 5 aprilie 1585, cuprinzînd știri asupra căderii lui Petru Cercel și fugii lui peste graniță, în care împrejurare domnul și-a pierdut întregul său tezaur în mâinile voievodului Transilvaniei (p. 49, doc. 62); faptul este confirmat nu numai prin relatările lui Sivori, dar și prin alte documente publicate în colecția Hurmuzaki⁵.

În schimb, nu mai era necesară includerea în această colecție a scrisorii palatului de Bar, Stanislaus Golski, către Petru vodă Șchiopul al Moldovei din 12 mai 1591, privind pregătirile pretendentului la tron Lazăr de a năvăli în Moldova cu o seamă de cazaci din regiunile răsăritene ale Podoliei (p. 59–60, doc. 82), deoarece a fost de mult publicată în colecția Hurmuzaki⁶.

În sfîrșit, o mare parte din documentele cuprinse în acest volum (aproape 2/3) se referă la ridicarea Țării Românești în vremea lui Mihai Viteazul împotriva turcilor, așa cum se reflectă în rapoartele ambasadorilor englezi de la Constantinopol, Barton și Lello. Astfel, la 30 noiembrie 1594 se arată încheierea alianței între Mihai, Aron vodă al Moldovei și principele Transilvaniei Sigismund Báthory și răzvrătirea lor față de Poartă (p. 72–74, doc. 109); între 12 februarie și

⁴ *Ibidem*, p. 13–21.

⁵ *Ibidem*, p. 68–69.

⁶ Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. III, București, 1880, p. 149, nr. CXXXV.

³ Asupra lui, vezi Ștefan Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească la sfîrșitul secolului XVI*, Cluj, 1944, p. 135–277.

22 noiembrie 1595 se dau numeroase știri privitoare la incursiunile victorioase ale lui Mihai pe cele două maluri ale Dunării, înfrângerea turcilor la Vidin și eșecul complet al expediției de represalii a lui Sinan Pașa în Țara Românească, încheiată prin dezastrul de la Giurgiu (p. 76—103, doc. 114—145). Faptele de arme deosebite ale domnului român l-au determinat chiar pe Barton să se exprime într-o scrisoare adresată la 7 noiembrie 1595 secretarului de stat, Sir Thomas Heneage, în acest mod elogios asupra lui: „Este un lucru de mare admirație și de nemaipomenită faimă ca ceea ce atîția împărați, regi și prinți n-au putut spera să înfruntuiască vreodată, un Mihai, cel mai din urmă și mai sărac dintre principii, să izbutască să o facă, zdrobind oștirea sultanului” (p. 99, doc. 133).

Cîteva știri interesante sînt date și în legătură cu negocierile întreprinse de Mihai Viteazul în 1597—1598 pentru restabilirea legăturilor cu turcii în momentul în care voievodul își îndrepta atenția asupra situației din Transilvania, unde atitudinea atît de șovăitoare a lui Báthory și uneltirile imperialilor provocaseră o criză gravă.

Ne este redată într-o copie redactată în italiană o scrisoare a lui Mihai adresată la 11 februarie 1597 patriarhului Alexandriei, Meletios Pigas, în care îl ruga să joace rolul de mediator între dînsul și turci, cu care voia să încheie pace, condiționată însă de respectarea vechilor drepturi și privilegii ale țării (p. 110—112, doc. 149). Despre mersul negocierilor și alte ciocniri ale lui Mihai cu turcii și tătarii din anii 1598—1599, atacarea Silistrei, Vidinului și a Isacei, ne relatează pe larg o serie de rapoarte ale ambasadorului Lello, adresate între 6 mai 1598 și 5 mai 1599 secretarului de stat Sir Robert Cecil (p. 112—128, doc. 150—193). În sfîrșit, știri tot așa de amănunțite sînt date și asupra recunoașterii lui Mihai ca stăpînitor al Transilvaniei de către sultan (28 ianuarie 1600), pregătirea campaniei și intrarea în Moldova (26 aprilie și 29 mai 1600) și frica turcilor de a nu fi atacați de domnul român în propria lor țară, forti-

ficînd pentru aceasta un castel la Gurile Dunării (5 iulie 1600) (p. 130—134, doc. 193—200). O ultimă serie de rapoarte — alcătuite între 4 octombrie 1600 și 26 septembrie 1601 — se referă la invadarea Moldovei de către poloni, înfrîngerea lui Mihai în Transilvania și Țara Românească, pribegia sa și revenirea în Transilvania alături de Basta, izbînda asupra lui Báthory de la Gorăslău și uciderea mișelească a domnului pe cîmpia Turzii (p. 137—144, doc. 206—217).

Publicarea documentelor din arhivele engleze privitoare la domnia lui Mihai Viteazul ne apare a fi deosebit de utilă, deoarece ele completează știrile atît de amănunțite pe plan extern care le cunoaștem asupra acestei perioade din izvoarele austriece, polone, rusc, franceze și chiar turcești. Totuși, unele aspecte ale sprijinului acordat lui Mihai Viteazul de către ambasadorul englez Barton pentru cîpătarea domniei, precum și alte informații în legătură cu această chestiune extrase din relatările călătorilor Edward Bushell și William Aldrige, care au trecut prin țările noastre în aprilie 1594, erau mai demult cunoscute istoriografiei române⁷.

În ceea ce privește unele legături ale țărilor noastre cu Anglia în secolul al XVI-lea, prezenta colecție de izvoare conține cîteva documente deosebit de sugestive, reflectînd interesul pe care-l prezenta regiunea sud-estică a continentului european în politica de echilibru inițiată de regina Elisabeta în ultimul deceniu al veacului, concretizată prin dorința de a înjgheba, în alianță cu Henric al IV-lea al Franței, un bloc antihabsburgic, în special antispaniol, înglobînd cele trei țări românești și Polonia; proiectul a eșuat, iar Anglia s-a mărginit, după crearea Ligii Sfinte, doar a încerca o mediere între țările creștine și Poartă. Pe plan economic, Moldova prezenta cea mai mare importanță pentru negustorii englezi în a doua jumă-

⁷ Ele au fost pe larg înfățișate în studiul lui I. Podca, *A Contribution to the Study of Queen Elisabeth's Eastern Policy (1590—1593)*, în „Mélanges d'Histoire Générale”, vol. II, Cluj, 1938, p. 464 și urm.

tate a secolului al XVI-lea, deoarece prin folosirea drumurilor comerciale ale acestei provincii se puteau asigura legăturile permanente între Marea Baltică și Marea Neagră, înglobând regiunile cuprinse în sfera de activitate economică a cunoscutiei „Eastland Company”.

Un prim contact politic direct stabilit cu englezii, reflectat în colecția de documente editată de Tappe, îl reprezintă călătoria lui Petru Cercel la Londra, în calitate de pretendent la scaunul Țării Românești, și intervenția pe care a făcut-o pe lângă Sir John Wolley, secretarul reginei Elisabeta, spre a obține sprijinul suveranei la Poartă (p. 41 — 42, doc. 52). Deși acest document a fost cunoscut și folosit în amintitul studiu al lui I. Podea (p. 450), el a scăpat totuși atenției prof. Șt. Pascu, care în monografia sa asupra lui Petru Cercel a negat prezența pretendentului la Curtea reginei Elisabeta (p. 24). Aceași rugămintă de sprijin a fost repetată de Petru Cercel și la Paris, față de ambasadorul Angliei, Sir Henry Cobham (p. 42 — 43, doc. 53 — 55).

Un alt pretendent, de data aceasta la tronul Moldovei, Ioan Bogdan⁸, era adăpostit la 16 octombrie 1589 la reședința ambasadorului Barton din Constantinopol, solicitând prin intermediul său concursul secretarului de stat Sir Francis Walsingham pe lângă regină (p. 54 — 55, doc. 74).

Alte documente privesc trecerea călătorilor Henry Austell prin Moldova (26 octombrie 1585), Henry Cavendish și Richard Mallorye prin Țara Românească (27 iulie 1589), cu unele informații succinte transmise ambasadorilor Harborne și Barton (p. 49 — 50, doc. 63 și p. 54, doc. 73), parțial cunoscute istoriografiei românești.

Contactele oficiale ale Moldovei cu Anglia s-au stabilit în timpul domniei lui Petru Șchiopul, cînd, în urma trecerii lui Harborne la Iași, cu prilejul călătoriei sale de întoarcere

de la Constantinopol în patrie, a fost acordat negustorilor englezi, după cum se știe, cel dintîi privilegiu comercial (27 august 1588)⁹. Un rol deosebit în aceste negocieri l-a jucat marele postelnic Bartolomeo Brutti, care încă de la 1 iunie 1587 adresase o scrisoare în limba italiană reginei Elisabeta — necunoscută pînă în prezent — asigurînd-o de credința lui și oferindu-i serviciile sale și ale domnului Moldovei (p. 50, doc. 64). Fidelitatea față de regina Angliei a fost din nou evocată într-o altă scrisoare, expedită Elisabetei la 29 august 1590, la care Brutti primii mulțumirile suveranei (p. 57 — 59, doc. 79 — 80).

În sfîrșit, o serie de documente între 8 februarie și 2 octombrie 1592 evocă legăturile strînse pe care le-a avut ambasadorul englez Barton cu Aron vodă al Moldovei, a cărei venire la tron s-a datorat în cea mai mare măsură sprijinului politic și financiar acordat de diplomatul britanic pe lângă marele vizir și alți dregători otomani (p. 60 — 65, doc. 85 — 96). Pentru recuperarea unor sume de bani datorate lui Barton și altor creditori de către Aron vodă, a fost trimis în Moldova un emisar al său, Thomas Wilcox, care a expedit o scrisoare din Iași la 21 aprilie 1594 cu privire la rezultatele misiunii sale (p. 58 — 59, doc. 102). Dacă în privința achitării datoriilor călătoria lui Wilcox n-a fost prea fructuoasă, în schimb el a obținut de la Aron vodă satisfacție în problema exercitării libere a cultului reformat în Moldova. În timpul domniei lui Petru Șchiopul, bisericile „husiților” (de fapt ale diferiților reprezentanți ai cultului reformat) fuseseră închise și acordate — prin mijlocirea postelnicului Brutti — iezuților izgoniți din Transilvania (p. 62, doc. 86); Aron vodă a anulat însă măsurile restrictive ale predecesorului său, restabilind libertatea cultului protestant în Moldova și restituind reformatilor bisericile ocupate în mod abuziv de iezuți. Informațiile procurate în această privință de colecția lui Tappe vin însă să confirme și să completeze aspecte cunoscute mai dinainte atît din *Histoire des relations*

⁸ Asupra pretendentului Ioan Bogdan, vezi N. Iorga, *Rătăcirile în Apus ale unui pretendent român, Ioan Bogdan, în secolul al XVI-lea*, în „Analele Acad. Rom.”, M.S.I., seria a III-a, t. VIII (1928), p. 283 — 300 + VI pl.

⁹ Hurnmuzaki, *Documente ...*, vol. III, p. 108, nr. CXIV.

anglo-roumaines a lui N. Iorga (p. 17 — 18) cit și din valorosul studiu al lui I. Podea, *A Contribution to the Study of Queen Elisabeth's Eastern Policy*, unde problema restabilirii cultului protestant în Moldova de către Aron vodă, la cererea reprezentanților englezi, este amplu și competent dezbătută (p. 456 — 464).

Prețiosul volum de documente al lui E.D. Tappe cu privire la istoria țărilor române extrase din arhivele engleze se încheie cu o relatare a ambasadorului Lellö din 24 octombrie 1601 cu privire la intențiile turcilor de a instala pe Radu Mihnea în scaunul de domnie al Țării Românești în locul lui Simion Movilă (p. 144 — 145, doc. 218).

Documentele inedite — sau cele parțial cunoscute —, publicate de cercetătorul E. D. Tappe cu toată rigurozitatea științifică,

aduc o serie de contribuții prețioase privitoare la unele aspecte din trecutul țărilor noastre și la primele lor contacte cu Anglia.

Alături de izvoarele interne editate în anii din urmă și de documentele colecției Hurmuzaki — în al cărui profil se integrează de altfel —, prezentul volum de documente engleze al lui E.D. Tappe reprezintă un aport însemnat cu privire la trecutul țărilor române în epoca feudală și nu ne rămâne decât să ne exprimăm dorința ca această frumoasă inițiativă să fie continuată, editându-se atât actele din fondurile State Papers Office „Poland” și „Austria” pentru secolul al XVI-lea care cuprind știri mai cu seamă cu privire la Moldova și Transilvania, cât și pentru perioadele istorice următoare.

P. Cernovodeanu

*. *Vingt-cinq ans de recherche historique en France (1940—1965)*, t. I; *L'Enseignement et la Recherche. Les Publications*, t. II; *Bibliographie*, 1965, LXIV+204 p.; 520 p.

Cărțile bine făcute au facultatea prețioasă de a servi concomitent mai multor categorii de cititori: specialiștilor prin conținutul lor, celor tineri ca exemplu de metodă, documentariștilor prin informațiile principale sau accesorii, bibliografilor ca surse secundare. O asemenea lucrare este aceea pe care Comitetul francez de științe istorice a oferit-o participanților la al XII-lea Congres internațional al istoricilor ce a avut loc la Viena între 29 august și 5 septembrie 1965. Sub titlul *Douăzeci și cinci de ani de cercetare istorică în Franța (1940 — 1965)*, două volume însumând împreună peste 500 de pagini prezintă primul *Învălmășitul, cercetarea și publicațiile periodice*, al doilea o bibliografie a contribuțiilor istorice franceze din perioada sus-menționată: 6460 de titluri.

Deși de valoare, cum vom vedea, inegală, ambele volume formează o lectură instructivă pentru istoriograf, ca și pentru documentarist sau bibliograf: dacă cercetătorul va folosi

cu profit izvoarele consemnate în vol. II documentaristul va câștiga în egală măsură din expunerile privind stadiul actual al științelor istorice în Franța prezentate în cele dintâi. Sarcina dificilă de a înfățișa *Istoriografia franceză contemporană: tendințe și realizări* și-a luat-o Jean Glénisson. Dificilă pentru că istoricii francezi sînt, cu puține excepții, refractari istoriografiei (în sensul de „istorie a istoriei”), așa încît studiile privind evoluția studiilor istorice în Franța sînt relativ rare. Glénisson citează însă cele câteva lucrări cu acest obiect care i-au putut ușura munca, ceea ce oferă o interesantă bibliografie recentă (p. IX — X), cu tema „istoricii francezei despre istorie”.

Pentru că „una din trăsăturile istoriografiei noastre naționale — declară Glénisson — este continuitatea și, contrar aparențelor, liniștea evoluției sale de o sută de ani încoace” această evocare a unui sfert de veac de istorie franceză începe cu 1900, data apariției revis-

tei de sinteză istorică a lui Henri Berr, publicată într-o perioadă cînd spiritul istoric francez era al pozitivismului promovat de Charles-Victor Langlois și Charles Seignobos. La postulatul unei științe adevărate, întemeiate pe document, care este acela al istoriei empirice, Berr îl adaugă pe acela al unei științe organizate care unește istoria cu geografia, antropologia, sociologia și filozofia în cadrul acelui centru internațional de sinteză condus de întemeietorul seriei „Evoluția umanității”.

În felul acesta, individualismul istoricilor empirici anteriori fusese învins de spiritul de sinteză promovat, ce e drept, de un nespecialist, Henri Berr. Aceasta a fost prima etapă importantă străbătută de istoriografia franceză de la începutul secolului nostru. Etapa următoare era rezervată unor oameni de meserie: Lucien Febvre și Marc Bloch. Spre deosebire de Berr, ei sînt prin excelență practicieni aparținînd mediului universitar. Ei recomandă istoricului o filozofie și o atitudine nouă: participarea la viața timpului lor. Acesta a fost însuși programul *Analelor de istorie economică și socială* înființate în 1929 de cei doi savanți, și anume încercarea de a explica tuturor spiritelor cultivate lumea în lumina metodei istorice. Influența lor asupra lumii universitare a fost, după Glénisson, uriașă, pentru că ei au contribuit mai mult decît oricine la răspîndirea conceptelor general acceptate astăzi în aceste cercuri. Antipozitivist, aspru critic al lui Langlois și Seignobos, Febvre a considerat totdeauna obiectivitatea istorică drept o naivitate (lui li aparțin cuvintele: „Nu există istorie — există istorici”). Grijă de a nu aparține unei filozofii a istoriei a generat totuși la Febvre și Bloch o poziție filozofică, aceea a relativismului care, constată Glénisson, a dat o nouă valoare ipotezei, adică intervenției personale a istoricului față de document. Era un mod de a scoate pe cercetător din sclavia izvoarelor și, îndemînd la „Înțelegerea prezentului prin trecut”, noua atitudine a deschis calea istoriei comparative. De aici decurgea o nouă atitudine față de documentele scrise, materialul exclusiv al pozitiviștilor și invitarea cercetătorului de a se

adresa oricărui gen de izvor. Momentul era, ni se pare, de o importanță capitală pentru documentarea istorică însăși, chemată să opereze cu orice urme de creație materială și spirituală a umanității. Cîteva dintre lucrările lui Febvre ilustrează această nouă atitudine care leagă istoria de geografie (*La terre et l'évolution humaine*, 1922), de etnografie și sociologie (*Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, 1931).

Afirmată în cadrul marelui crize economice (1929), noua școală a lui Febvre și Bloch reflectă în bună măsură evenimentele dramatice care premerg izbucnirii celui de-al doilea război mondial. Atenția pe care un Georges Lefebvre o acordă studiilor revoluționare, repartiției sociale a proprietății, exploatării, istoriei sociale și economice în general este direct legată de climatul politic care a dus la formarea Frontului popular. Georges Lefebvre nu a ascuns de altfel niciodată influența exercitată de Marx asupra operei sale. Glénisson declară el însuși: „Trebuie de altfel recunoscut că ar fi paradoxal să vorbim de curente care au marcat mișcarea istorică de astăzi fără a-l evoca pe autorul *Capitalului*”.

Fără adeviziuni formale la materialismul istoric, cercetătorii sînt sensibili la numeroase din indicațiile lui și Glénisson citează ca exemplu metoda lui François Simiand, care obișnuiește pe istoricii francezi cu ideea că „analiza economică și analiza socială sînt inseparabile”.

În anii 40 ai secolului nostru istoriografia franceză nu mai este dominată de erudiție și pozitivism, ci de spiritul de sinteză în care factorii economici și sociali ocupă un loc însemnat. Era un triumf al Școlii analelor, pe care îl proclamă în raportul său în 1950 la Congresul internațional de științe istorice Fernand Braudel.

Istoriografia franceză contemporană poate fi apreciată, după Glénisson, prin analiza tezelor de doctorat a căror statistică demonstrează că 41 % dintre ele (și 40 % din lucrările de diplomă) sînt consacrate studiilor de istorie economică și socială. Orice studiu în istoriografia franceză de azi începe de altfel cu o investigație economică și socială. Dintre

faptele relevante pentru orientarea cercetărilor istorice, Glénisson subliniază frecvența noțiunilor de *criză, conjunctură, structură*, acreditate de aceeași Școală a analelor. Atenția acordată istoriei economice explică marea cerere de lucrări privind istoria tehnicii și istoria științei. Istoria socială apare, în raport cu istoria economică, drept mult depășită. În schimb, studiul „grupurilor, categoriilor și claselor” a progresat astfel încât, observă Glénisson, „conceptul de clasă domină incontestabil o disciplină influențată cu voce sau fără voce în multe din sectoarele sale de către marxism”. Iar dacă n-au fost redactate încă adevărate sinteze, aceasta este datorită „ezitărilor metodei, care. . . s-a limitat prea mult timp să zugrăvească numai moravurile și opiniile claselor conducătoare”. Preocuparea de a descifra fenomenele cu această tendință în istoriografia franceză apare în comunicările recente ale lui Albert Soboul, *Evoluția conceptelor de istorie socială în epoca contemporană* sau a lui Jean Lhomme, *Locul burgheziei în explicațiile istorice*.

În a doua parte a studiului său, Glénisson scoate în evidență preocupările principale ale istoriografiei franceze de azi și rezultatele de seamă pe care le-au dat aceste preocupări. El constată o nouă înclinare spre erudiție — care trecuse printr-o criză după 1930 — și spre metoda critică ceea ce nu este, din perspectiva noastră, decât dovada progreselor atinse de documentarea în istorie.

Aceasta explică, fără îndoială, avântul luat de publicațiile de documente (corespondență, izvoare narrative, documente economice, sigilii etc.), ca și apelul atent la mijloacele tehnice moderne care și-au pus amprenta în general pe științele auxiliare ale istoriei. În încheiere, Glénisson caută să degajeze atitudinea istoricilor francezi față de propriul lor domeniu, constatînd menținerea incontestabilă a spiritului Școlii analelor, ceea ce înseamnă o atitudine deschisă și comprehensivă a istoricului față de toate științele sociale sau, cum afirma George Lefebvre în 1957, „o lărgire a domeniului istoriei nu numai în timp și spațiu, ci și față de ansamblul colectivității umane”.

Didier Ozanam și Jacqueline Misraki prezintă în paginile 3 — 65 *Învățămintul și cercetarea istorică în Franța*. Programele analitice, condițiile de studii în facultățile de litere și științe umane, școlile normale superioare, la Collège de France, Școala națională de limbi orientale vii, Școala practică de înalte studii sau la Luvru formează un mănunchi de informații din care reținem, ca deosebit de importantă pentru concepția bibliografică franceză, asocierea la École Nationale de Chartes a învățămintului științelor auxiliare ale istoriei cu formarea arhiviștilor și bibliotecarilor. Bibliografia este o știință auxiliară a istoriei, obligatorie pentru viitorul istoric după cum cunoașterea tehnicii de confecționare a documentelor, de descifrare și critică a izvoarelor scrise este obligatorie pentru bibliologi.

Cercetarea istorică este organizată în primul rînd în cadrul Centrului național de cercetări științifice (C.N.R.S.), care număra în 1963 121 de cercetători în domeniul istoriei, față de 832 pentru toate științele umanistice. Academii (Inscriptions et Belles Lettres; Sciences morales et politiques) desfășoară numai activitatea de comunicări științifice și publicații. Comitetul de lucrări istorice și științifice publică documente privind istoria Franței și organizează un congres al societăților savante, iar Comitetul francez de științe istorice asigură participarea Franței la congresele internaționale din acest domeniu. Arhivele, bibliotecile și muzeele contribuie la progresul studiilor istorice nu numai prin izvoarele pe care le păstrează, ci și prin colaborarea dintre arhiviști, bibliografi și muzeografi cu cercetătorii, în vederea depistării și punerii sistematice în valoare a surselor de informații.

Cercetarea științifică se desfășoară și printr-o întinsă rețea de societăți științifice avînd ca obiectiv epoci, regiuni, teme, instituții, prea variate pentru a le putea enumera. O listă a celor mai importante organisme și centre de cercetări istorice existente în Franța se dă la p. 67—132. Acest util repertoriu indică forul tutelar, adresa, numele directorului istoricului, obiectul, organizarea și activitatea, instrumentele de lucru, numărul persona-

lului și al cercetătorilor, relațiile, publicațiile, titlurile acordate și o scurtă bibliografie pentru cele 86 de centre istorice din Franța.

Primul volum al lucrării de care ne ocupăm se încheie cu o trecere în revistă a publicațiilor istorice franceze. Pierre Marot de la Institutul Franței se ocupă de *inventarele și repertoriile de arhive* (p. 135 — 146) și de *tezele* susținute la École Nationale de Chartes (p. 163 — 194). Primul din aceste capitole este un comentariu al numerelor 237 — 337 din vol. II (*Bibliografia*), explicând stadiul lucrărilor de clasare și valorificare a fondurilor arhivale franceze. Din prezentarea lui Pierre Marot reiese rolul important ce revine conservatorilor arhivelor în stabilirea metodelor de redactare a repertoriilor și inventarelor. De tezele de doctorat și condițiile obținerii lor se ocupă cunoscutul istoric al relațiilor internaționale Pierre Renouvin, la p. 147 — 162. Cercetarea științifică desfășurată independent de centrele menționate mai sus formează obiectul unui penultim capitol, datorat lui Charles Higounet (p. 165 — 172). De loc neglijabil, acest sector al cercetării a dat nu numai monografii voluminoase sau manuale fundamentale (ca acela de *Diplomatică franceză și pontificală*, a lui A. de Bouard), dar și colecții, ca răspîndita „Que sais-je?”, enciclopedia ca aceea a Pleiadei, condusă de Raymond Queneau, sau *Enciclopedia franceză*, începută de A. de Monzie și Lucien Febvre și condusă azi de Gaston Berger. Lucrările bibliografice — ca prețioasa *Sources du travail bibliographique* de L. N. Malcès, sau introducerile în cercetările istorice, din care trebuie citată în primul rând *L'histoire et ses méthodes*, a lui Charles Samaran — sînt menționate în același capitol.

Lista a 90 de reviste de istorie sau domenii conexe, într-o prezentare practică cuprinzînd datele esențiale (anul înființării, director, for tutelar, obiect, cuprins, periodicitate, volume apărute, adresa redacției și a editorului), încheie acest prim volum, care reușește să definească structura, orientarea și eforturile desfășurate de istoriografia franceză nu numai în sfertul de veac pe care îl indică titlul lucrării, ci de fapt de la 1900 și pînă astăzi.

Bibliografia (vol. II, p. 201—518) este mai mult și, totodată, mai puțin decît ne-am aștepta. *Mai mult*, pentru că, departe de a se limita la lucrările de istorie propriu-zise (inclusiv istorie de artă, a dreptului, economică, literară, a științei etc.), ea cuprinde etnografie și folclor (p. 453—487), texte filozofice (de exemplu, Platon, nr. 1709—1715), religioase (nr. 2069—2124) etc. și, pe lîngă autori francezi, ea include, dintr-o dificultate de identificare exactă pe care bibliografii n-o ignoră (cf. p. 205), și nume de autori belgieni, canadieni, elvețieni sau alți istorici de limbă franceză. *Mai puțin*, pentru că bibliografia este numai una de cărți. Autorii au omis voluntar articolele de periodice, fapt care reduce considerabil imaginea reală a producției istoriografice franceze în intervalul considerat (este suficient să menționăm faptul că principalele lucrări privind concepția istoriografiei de azi a savanților francezi, ca acelea ale lui F. Brandel, pe care le citează Glénisson în vol. I, p. LVII, sînt publicate în reviste).

În sfîrșit, indexarea s-a oprit la cărțile apărute la începutul verii anului 1964 și, după cum vom vedea, unele categorii de lucrări care — după criteriile adoptate — trebuiau incluse în bibliografie au fost omise. O observație totuși: dacă anul de apariție al lucrării lui Jérôme Carcopino indexată la nr. 1 094 nu e greșit, bibliografia cuprinde și cărți din 1938.

Tehnica bibliografică are meritul de a fi adus, treptat, listele de cărți la perfecțiunea unor instrumente de lucru. Munca de depistare a obiceiului cea mai mare parte a efortului de întocmire a unei bibliografii. Clasarea, fără a fi de loc o operație simplă, este totuși mai puțin laborioasă. De aceea arta bibliografului este de a-și proiecta corect instrumentul printr-o bună schemă de sistematizare.

Utilitatea unei bibliografii depinde de clasarea materialului indexat în așa fel încît, potrivit unei scheme logice, lucrările privind același domeniu, temă, problemă, să fie așezate la un loc.

Adaptînd cu unele modificări planul *Bibliografiei internaționale de științe istorice*,

Pierre Couperie a sacrificat caracterul de *instrument* al bibliografiei de care ne ocupăm aceluia de *inventar*, sistematic, desigur, dar insuficient pentru orientarea rapidă, sigură și completă a cercetătorului.

Ar fi greșit să credem că criteriul de bază al unei bibliografii istorice este clasarea cronologică și teritorială. Secțiunile posibile în masa de publicații istorice sînt mai multe și redactorii schemei *Bibliografiei internaționale de științe istorice*, aplicată și în bibliografia istorică franceză, au știut aceasta, de vreme ce fac loc în tematica lor unor diviziuni ca: instituțiile, istoria culturii materiale și spirituale cu compartimentele acestora (artă, literatură, muzică, meșteșuguri etc.), probleme istorice, științe auxiliare ale istoriei etc. Spațiul nu ne permite să reproducem aici, pentru o analiză completă, schema bibliografiei în chestiune. Este, desigur, regretabil că nici „Sumarul” bibliografiei (vol. II, p. 519) nu indică această tematică cu trimiterea la pagină pentru orientarea cititorului care cu greu își găsește capitolul sau diviziunea dorită. Ne mulțumim cu câteva observații. Cele dintîi privesc clasarea lucrărilor.

Un sistem de clasificare aplică, firește, indexarea lucrărilor de la generale la cele cu temă specială, dar este surprinzător să întîlnim în capitolul B („Manuale, lucrări generale”), diviziunea 12 („Istorie religioasă”), subdiviziunile „generalități” și „lucrări speciale” (cf. p. 252 și 255), prima tautologică, a doua contradictorie, pentru că anulează titlul capitolului însuși. Aici sînt clasate lucrări speciale despre fetișism, simbolism, muzică ecleziastică și drept canonic, despre un cult special indo-european, care, evident, nu au ce căuta într-un capitol de „Manuale și lucrări generale”.

Unul din izvoarele principale ale dificultăților de clasare pe care le-a avut de înfruntat redactorul bibliografiei a fost, negreșit, concepția învechită care desparte radical „Lumea veche” de „Lumea nouă”, ceea ce a justificat capitolul D „Popoarele Vechiului Orient” (avînd ca subdiviziune și „Iranul”), separat de alt capitol R „Asia” (avînd ca

subdiviziune și „Asia occidentală” și „Asia centrală”). Nu ne miră în asemenea condiții că lucrări despre regatele bactriene sînt clasate în capitole diferite (cf. nr. 1 543 și 6 300), la fel ca lucrări despre „Orientul mijlociu” (cf. nr. 1 344 și 6 305). De aceea, poate, lucrarea lui René Grousset, *L'Empire du Levant; histoire de la question d'Orient*, nouv. edit., Paris, 1949, este clasată la capitolul R, subdiviziunea „Asia occidentală și centrală” (nr. 6 303, p. 469), în timp ce istoria Turciei formează o subdiviziune a capitolului K „Epoca modernă”, p. 374.

Insuficiențele schemei de clasificare apar și din alte câteva exemple. Lucrarea lui Gaston Saffroy, *Bibliographie des almanachs et annuaires administratifs... du XVIe siècle à nos jours, dans 1959* (nr. 34) n-are nimic de-a face cu „Arta cărții” unde este clasată din cauza absenței unei rubrici de lucrări bibliografice (plasate după criterii variate, în mai toată lucrarea). O curioasă *Istorie a polcoavei*, de Germain Carnat (nr. 817), subintitulată *Contribuție la istoria civilizației*, se încadra mai corect la „Istoria civilizației”, decît la „Istoria economică și socială, demografică, moravuri”. Lucrarea lui Robert Garapan, *La fantaisie verbale et le comique dans le théâtre français du Moyen Âge à la fin du XVIIe siècle*, Paris, 1957, tratează evident aceeași temă cu aceea a lui Gustave Cohen, *Le théâtre comique au XVe siècle et dans la première moitié du XVIe siècle*, Paris, 1940. Ele sînt despărțite în capitole deosebite prin 70 de pagini (nr. 1 171 și 2 717). Studiul lui C. G. Gulbenkian despre preistoria Orientului mijlociu (nr. 1 337) trebuia clasat la „Preistorie și protoistorie”. El se găsește în capitolul D „Popoarele Orientului antic”.

Diviziunile și subdiviziunile tematice sînt, în sfîrșit, prea largi pentru a permite o clasare corectă a lucrărilor. Iată succesiunea tematică a operelor indexate la numerele 963—970: 963 — pictură franceză; 964 — castele turcești; 965 — muzica franceză în evul mediu și Renaștere; 966 — grădini franceze; 967 — istoria muzicii franceze; 968 — grafică; 969 — simbolism religios; 970 —

artă iraniană. Toate aceste lucrări sînt indexate în capitolul B „Manuale, lucrări generale”.

Alte observații se pot face despre *omisunile bibliografiei*. La secțiunea A, „Științe auxiliare ale istoriei” (nr. 207—215), ne întîmpină, de exemplu, absența bibliografiilor generale de genul celei a lui Louise-Noëlle Malclès, citată totuși ca instrument auxiliar al cercetării istorice în primul volum al lucrării. Dacă *Dicționarul de personaje literare și dramatice*, de Robert Laffont și Valentino Bompiani, vol. I—II, Paris, 1957—1960, este indexat în *Bibliografie* (nr. 182), de ce lipsește *Dicționarul operelor*, al acelorași autori (vol. I—IV + index), ca și *Dicționarul de autori*, la fel, dacă nu și mai importante decît dicționarul indexat?

Descrierea bibliografică a operelor nu este nici ea fără reproș. Studiul lui Jean Schérer, *Extraits des livres I et II du „Contre Celse” d’Origène d’après le papyrus no 88747 du Musée du Caire* (nr. 2116) era firesc să aibă în vedetă numele lui Origen (sau să-l fi menționat cel puțin la index). La fel traducerea lui Christian Lacombrade din Synesius din Cyrene (*Discours sur la royauté*, nr. 2103), unde traducătorul figurează ca autor, acesta însă nementionat la index. Norme strict formale par să fi ghidat pe bibliograf, altfel

nu se explică de ce tratatul *Entretiens d’Origène avec Héraclide...* editat de Jean Schérer (nr. 2084), a fost clasat la litera E, iar autorul nu e menționat cel puțin la indexul de autori. În schimb, volumul omagial oferit lui Etienne Gilson este clasat la litera G (nr. 4122), deși numele autorilor impuneau alt tratament bibliografic.

Indicele de autori se mulțumește să trimită la numele din vedeta descrierii bibliografice (chiar cînd acest nume este al traducătorului, ca în cazul citat mai sus al lui Schérer). Obișnuitele trimiteri de la un capitol la altul pentru a semnală cititorului lucrările cu conținut asemănător sînt total absente. La fel *indicele de subiecte*, care ar fi fost atît de folositor.

Instructivă prin conținutul ei bogat și variat, bibliografia istorică franceză pe anii 1940—1965 se dovedește, din examenul de mai sus, insuficientă ca valoare informativă, fiind incompletă în ce privește cuprinsul și elaborată după norme deficitare. Efortul de a-i fi înlăturat ultimul defect n-ar fi fost prea mare, dacă redactorul ei ar fi folosit metodele moderne, prin care bibliografii francezi au dat pînă acum lucrări exemplare.

Sanda Cîndea

„Revue d'Histoire de la deuxième guerre mondiale”,

nr. 57—60, 1965, Paris, P.U.F., 608 p.

După 15 ani de la apariție (noiembrie 1950), „Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale” continuă să rămână unica publicație periodică din lume destinată exclusiv analizei sau expunerii faptelor legate de istoria ultimului conflict mondial dintre 1939 și 1945. Editată de către Comité d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale, de Société d'Histoire de la Guerre și de Centre National de la Recherche Scientifique din Franța, revista — în al cărei comitet de redacție întâlnim câteva nume sonore în istoriografia franceză contemporană (P. Renouvin, E. Labrousse, M. Baumont, J. Droz, J. Cain, Henri Michel, J.-B. Duroselle) — și-a câștigat merite incontestabile în elucidarea unor probleme dintre cele mai importante privind istoria celui de-al doilea război mondial. Așa, de pildă, este de ajuns să amintim contribuțiile valoroase ale istoricilor grupați în jurul acestei reviste în cercetarea îndeosebi a istoriei mișcării de rezistență din Europa și, mai ales, din Franța (nr. 1, 30, 35, 47, 49 și 55), a campaniei militare din vest din 1940 (nr. 3, 8, 9, și 10—11), ca și a regimului deportaților aflați în lagărele de concentrare naziste în vremea războiului (nr. 15—16 și 24), ori a captivității de război (nr. 25 și 37). De asemenea, revista a manifestat preocupări pentru examinarea situației interne a diferitor țări europene (Franța, Belgia, Olanda, U.R.S.S.,

Polonia) în anii ocupației hitleriste, a diplomatiei și strategiei aliaților occidentali în război etc.

După cum observăm, revista a arătat preferințe pentru studierea, în genere, a unei problematice variate, dar care este totuși restrinsă în raport cu amploarea și consecințele conflictului mondial din 1939—1945. În prefața la numărul 59 din 1965, prof. Pierre Renouvin sublinia tocmai că se impune ca pe viitor „Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale” să facă loc în paginile sale unor studii tratând aspecte noi, referitoare la izbucnirea, desfășurarea și rezultatele războiului. În ultima vreme, redacția revistei s-a străduit să împlinească acest imperativ formulat de către strălucitul istoric francez al relațiilor internaționale care este P. Renouvin. Acest lucru poate fi lesne constatat dacă urmărim cele patru numere (nr. 57—60) din 1965 ale publicației.

Studiile despre cauzele celui de-al doilea război mondial tipărite în 1965 se impun în primul rând atenției cititorului care parcurge paginile revistei franceze. Aceasta se explică nu numai prin interesul peremptoriu față de problema respectivă, ci și prin aceea că pînă acum revista nu publicase nici un studiu special referitor la originea războiului. În nr. 60 din 1965 întâlnim însă două studii tratând despre *Les responsabilités hitlériennes dans le déclen-*

chement de la deuxième guerre mondiale (p. 1—20) și *Les origines de la deuxième guerre mondiale. Essai historiographique* (p. 45—53), aparținând prof. P. Angel și, respectiv, lui F. Ryszka. Vom stărui ceva mai mult asupra studiului datorat lui Pierre Angel, deoarece considerăm că el este caracteristic pentru a scoate în evidență o anumită tendință manifestată în sinul istoriografiei burgheze din Franța, care-și propune să trateze în mod obiectiv procesul istoric, chiar și atunci când este vorba de prezentarea unor evenimente mai recente.

Nu putem spune că studiul prof. Angel nu prezintă unele lacune. Astfel, observăm că autorul nu analizează în ansamblu problema originii celui de-al doilea război mondial. Așa după cum reiese și din titlu, el se ocupă în speță de stabilirea răspunderilor lui Hitler și a acoliților lui în declanșarea acestui război. Or, după cum se știe, Hitler și Germania nazistă nu sînt singurii responsabili de izbucnirea războiului. Totuși, ținînd seama de faptul că în anii din urmă în istoriografia occidentală asistăm la încercările tot mai frecvente ale unor istorici burghezi (în special din R.F.G) de a disculpa pe fîhrerul nazist de orice vinovăție pentru provocarea celui de-al doilea război mondial, studiul istoricului francez capătă o deosebită semnificație. Prof. Angel urmărește să combată tendințele menite, după cum scrie el, să-i dezvinovățească pe toți acei pe care „conștiința universală” i-a trecut definitiv în rîndul criminalilor de război (art. cit., p. 2). Autorul își propune ca atare să stabilească, „pe baza unor fapte verificate și a declarațiilor autentice, responsabilitatea unui om și a colaboratorilor săi în pregătirea celei mai sîngeroase aventuri pe care a cunoscut-o omenirea” (*ibidem*).

De la început trebuie subliniat faptul, ca un merit al autorului, că, stabilind responsabilitatea lui Hitler și a regimului nazist în pregătirea și declanșarea războiului, Angel nu privește acțiunile cliii hitleriste ca fiind rupte de realitățile sociale, economice și politice existente în cadrul celui de-al III-lea Reich în cursul deceniului al 4-lea. Cu alte cuvinte, Hitler și acoliții săi nu au făcut tot ce au voit

în Germania. Dimpotrivă, arată autorul, ei au acționat în numele anumitor interese, ei reprezintă anumite forțe sociale. Hitler, scrie Pierre Angel, „simbolizează și rezumă toate forțele care la un moment dat i-au delegat puterea supremă cu tripla misiune: de a izbăvi Germania de o revoluție socială, de a restaura economia zdruncinată de marea criză (din 1929—1933 — *Gh. B.*) și de a relua, cu mai multă vigoare, dinamism și metodic, politica expansionistă a celui de-al II-lea Reich” (p. 1). Pornind de la aceste premise, autorul dezvoltă legăturile strînse care au existat între Hitler, pe de o parte, și generalii și monopolistii germani, pe de alta. Autorul relevă rolul lui Krupp, Schacht ș.a. în înarmarea celui de-al III-lea Reich (p. 6).

Într-un capitol aparte, cel mai lung, P. Angel urmărește îndeaproape pregătirile de război ale Germaniei hitleriste în domeniile politicii interne și externe, militar și ideologic. Extrem de interesante ni se par concluziile finale ale autorului. După ce analizează planurile criminale ale hitleriștilor de înrobire a popoarelor libere, interesele claselor conducătoare din Germania, situația generală antebelică, Angel ajunge la concluzia justă că „încă mai puțin decît primul război mondial, cel de-al doilea n-a fost rezultatul unui regretabil accident istoric, consecința fatală a unei neînțelegeri... El... a fost produsul unui complex, al conjuncturii unor factori obiectivi și subiectivi, printre care se detașează... figura lui Adolf Hitler” (p. 20).

După ce am prezentat principalele idei care se desprind din studiul prof. P. Angel, ni se pare inutil să mai insistăm asupra valorii lui deosebite. Aportul istoricului francez la combaterea teoriilor falsificatoare cu privire la una dintre problemele fundamentale ale istoriografiei ultimului război mondial este cu atât mai însemnat, cu cît studiul său a fost tipărit în paginile unei publicații care se bucură de prestigiu în lumea științifică și, de asemenea, de o mare circulație în întreaga lume.

F. Ryszka, în *Les origines de la deuxième guerre mondiale. Essai historiographique*, urmă-

rește în fond același țel ca și prof. Angel, și anume să demaște încercările unor istorici burghezi din Apus de a denatura istoria războiului, stabilind totodată vinovăția regimului hitlerist pentru provocarea conflictului. Autorul arată că originea acestui război nu poate fi cercetată separat de istoria nazismului. El propune întreprinderea unui studiu amănunțit asupra celor aproximativ 15 000 de lucrări apărute în perioada postbelică cu privire la istoria nazismului, studiu care ar putea duce la concluzii interesante. Oprindu-se asupra unor lucrări cunoscute tratând despre istoria celui de-al III-lea Reich sau despre cauzele războiului, Ryszka respinge străduințele unor istorici ca A.J.P. Taylor sau D.L. Hoggan de a denatura adevărul istoric. Despre cartea istoricului american Hoggan¹, F. Ryszka scrie că autorul ei „face o propagandă pură, o propagandă în favoarea lui Hitler și a nazismului” (art. cit., p. 52).

S-a subliniat că „Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale” a manifestat în genere predilecție pentru studierea unor probleme privind rezistența, deportarea, captivitatea de război ș.a. De-abia în ultimul timp se poate observa o lărgire a problematicii. În acest cadru trebuie incluse și eforturile mai recente ale revistei în direcția cercetării problemelor economice și sociale ale războiului. Considerăm că acest lucru nu trebuie trecut cu vederea, dacă ne gândim la faptul că chiar și în momentul de față temele preferate în istoriografia occidentală a războiului privesc în excelență aspectele lui militare, politice și diplomatice. Referitor la orientarea colaboratorilor publicației în discuție spre cercetarea fenomenelor social-economice ale războiului, credem că ea reflectă într-o măsură și sporirea influenței sociologilor francezi din grupul revistei „Les Annales” asupra cercetărilor istorice din Franța; așa după cum se știe, aceștia din urmă acordă un rol impor-

tant factorilor economici în explicarea fenomenelor sociale.

În 1965, revista a închinat un număr special (nr. 57) examinării problemelor economice și sociale ale ultimului război mondial. Este adevărat că studiile grupate în acest număr se limitează la analiza situației Franței din acest timp, dar problemele ridicate și soluțiile propuse de istoricii francezi se dovedesc prețioase pentru întreprinderea unor cercetări similare și în cazul altor țări. În această privință, socotim că merită să fie reproduse cuvintele lui F. Boudot, care, stabilind în prefața la numărul amintit direcțiile de cercetare pentru aflarea rolului factorilor social-economici în desfășurarea războiului, arată: „... Evenimentele prezintă o dimensiune economică și socială. Războiul, diplomația lui, strategia și tactica lui nu puteau fi conduse decât grație unui efort material și uman în care industria, agricultura, transporturile, comerțul, fiecare clasă socială, fiecare categorie profesională, fiecare individ era interesat. Atitudinile de colaborare, de rezistență sau de tergiversare erau — direct ori nu — în raport cu aspectele vieții economice și sociale”. Cuvintele care urmează însă scot cu prisosință în evidență limitele concepției lui Boudot, ca și a celorlalți colaboratori burghezi ai revistei. Așa după cum s-a relevat, aceștia socot că factorii economici au un rol în dezvoltarea socială, dar nu determinant. Acest lucru reiese din cele adăugate de către Boudot în continuarea celor spuse mai sus: „... Chiar dacă sîntem departe de a fi siguri că acestea (aspectele vieții economice și sociale — Gh. B.) au reprezentat factorul determinant, cel puțin ele au creat un climat fără cunoașterea căruia este imposibil să înțelegem comportarea guvernelor și a indivizilor” (nr. 57, p. 3).

Dintre studiile tipărite în nr. 57, cel mai interesant ni s-a părut acela semnat de către J. Fourastié: *La population active française pendant la seconde guerre mondiale* (p. 5—18). Autorul recunoaște de la bun început cărențele cercetării întreprinse de el: lipsa unui recensămint făcut în anii războiului care să

¹ Cf. D. Hoggan, *Der erzwungene Krieg: Die Ursachen und Urheber des 2. Weltkriegs*, I—II, Tübingen, 1961.

fi stabilit cu precizie totalul populației franceze ocupată în procesul de producție în acest timp. Ca atare, autorul recurge la datele furnizate de cele două recensăminte extreme (din 1936 și 1946), care îi permit să stabilească comparativ, pe o perioadă de 10 ani, creșterea sau dezvoltarea numărului populației active franceze în general, ca și pe ramuri ale economiei. Observînd că sporirea numărului de brațe de muncă într-o ramură a economiei, ca și pe ansamblul ei, denotă dezvoltarea acesteia, Fourastié constată că între 1936 și 1946 în Franța nu s-a semnalat în genere o creștere substanțială a populației active. De aici concluzia că „se exagerează uneori atunci cînd se vorbește despre influența războaielor asupra economiei națiunilor. Progresele tehnice datorate efortului de război francez, apoi efortului german de război, n-au lăsat decît urme neînsemnate asupra structurii fundamentale a economiei (Franței. — Gh. B.). Puține activități au tras vreun folos” (p. 17—18). Remarca autorului francez dovedește o dată în plus inutilitatea războaielor, demascînd în același timp falsitatea teoriilor acelor care susțin că războaiele ar avea un rol pozitiv asupra progresului societății.

În două studii speciale, P. Durand și H. Delvincourt se ocupă de problema folosirii brațelor de muncă în anii regimului de la Vichy și de diverse servicii ale Franței (vezi P. Durand, *La politique de l'emploi à la S.N.C.F. pendant la deuxième guerre mondiale*, nr. 57, p. 19—40; H. Delvincourt, *Problèmes relatifs à l'emploi dans les P.T.T. pendant la deuxième guerre mondiale*, p. 41—52).

A. Sauvy, în *Heurs et malheurs de la Statistique pendant la guerre (1939—1945)*, face o interesantă expunere privind activitatea Serviciului de Statistică al Franței în vremea ultimului război mondial (nr. 57, p. 53—62). De asemenea, nu putem ignora cele cîteva pagini, datorate lui P. Cezard, în care ni se prezintă succint principalele fonduri arhivistice franceze — deocamdată inaccesibile cercetătorilor — ce cuprind informații relativ la utilizarea brațelor de muncă în

Franța în anii războiului (*Fonds d'Archives relatifs à l'emploi pendant la deuxième guerre mondiale conservés aux Archives Nationales*, p. 85—88).

Respectînd tradiția, „Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale” publică în diverse numere mai multe studii consacrate unor operații militare desfășurate pe diferite fronturi de luptă în cursul celui de-al doilea război mondial. Specificăm însă că de data aceasta este vorba de trei studii asupra unor bătălii care au marcat o cotitură însemnată în mersul războiului. Așa, de pildă, Lt. col. Le Goyet se ocupă de lupta de la Sedan (*La percée de Sedan (10—15 mai 1940)*, nr. 59, p. 25—52), col. Constantini de bătălia de lingă Smolensk (*La bataille de Smolensk (10 juillet—10 septembre 1941)*, nr. 59, p. 53—78), iar P. Gosztony tratează despre *La bataille de Budapest (1944—1945)* (nr. 60, p. 21—44). Dintre studiile amintite, se remarcă în special primele două, aparținînd unor cunoscuți specialiști de la Service historique de l'Armée.

În studiul său privind străpungerea germană de la Sedan, Le Goyet scrie, referindu-se la consecințele acestei victorii militare naziste, că aici „s-a hotărît soarta Franței în 1940” (*art. cit.*, p. 25). Într-adevăr, după cum este bine știut, în regiunea Sedan unitățile blindate hitleriste aflate sub comanda lui Guderian au produs prima breșă în frontul aliat în cursul campaniei din vest din 1940. După această reușită, trupele hitleriste au cotit imediat spre apus, izolînd astfel armatele franco-engleze situate în nordul Franței și pe teritoriul Belgiei. O bună parte din aceste trupe au fost nimicite apoi în punga de la Dunkerque, iar hitleriştili aveau deschisă calea spre inima Franței.

Le Goyet prezintă într-un mod original luptele purtate în primăvara lui 1940 în regiunea Sedan. El analizează alternativ, zi de zi, desfășurarea acestei bătălii. Din studiul său luăm cunoștință de situația zilnică a celor două armate care se înfruntă, de planurile pregătite de către comandamentele respective, în vederea începerii unei ofensive sau executării unei retrageri, după cum era cazul.

Autorul ne furnizează informații interesante, provenind din jurnalele de campanie ale generalilor francezi Georges și Huntziger, cu privire la măsurile adoptate de ei în vederea stăvilirii atacului inamic (p. 29—30).

Vorbind despre cauzele eșecului francez la Sedan, Le Goyet arată că raportul de forțe era cu totul defavorabil trupelor conduse de Georges și Huntziger (1:10). Autorul insistă de asemenea asupra greșelilor comise de către comandamentul francez care-și fundamentase planurile de război pe temeiul că regiunea Ardenilor și cursul Meusei constituie un baraj sigur în fața tancurilor germane (p. 36, 53). Or, tocmai în această regiune Wehrmacht-ul a executat lovitura principală, surprinzând armatele franceze.

Ocupându-se de bătălia de la Smolensk, A. Constantini utilizează cea mai nouă bibliografie sovietică și străină asupra problemei. Autorul face o descriere detaliată a operațiilor militare desfășurate timp de două luni pe acest front. El revine adeseori asupra importanței bătăliei de la Smolensk în cursul războiului, subliniind că rezistența eroică opusă de armatele sovietice cu acest prilej au produs prima defecțiune în răsărit Wehrmacht-ului nazist (*art. cit.*, p. 56). Cu altă ocazie, Constantini scrie: „Trebuie să recunoaștem că, la data de 10 septembrie (1941. — *Gh.B.*), cînd s-a terminat această luptă gigantică, Wehrmacht-ul nu-și atinsese scopurile propuse. Dacă el a provocat pierderi grele Armatei Roșii, atît în oameni, cît și în material, el a suferit de asemenea pagube considerabile, dar în special unitățile lui blindate au fost uzate” (p. 78). Totodată, autorul nu-și ascunde simpatia pentru abnegația arătată de poporul sovietic în lupta cu dușmanul: „În contact cu teribila realitate a războiului și în fața imensei amenințări care plana asupra pămîntului patriei, omul rus, fie că era ofițer, subofițer sau soldat, s-a regăsit și, grație îndurării, tenacității și curajului său, i-a cauzat lui Hitler primul lui eșec” (*ibidem*).

Fără îndoială, sîntem departe de a fi examinat toate materialele apărute în decursul anului 1965 în „Revue d'Histoire de la Deuxi-

ème Guerre Mondiale”. Dintre acelea care au scăpat analizei noastre, socotim că se impun atenției cititorului studiile documentate privind relațiile franco-americane în ajunul războiului (vezi J. Mc. V. Haight Jr., *Les négociations relatives aux achats d'avions américains par la France pendant la période qui précède immédiatement la guerre*, nr. 58, p. 1—34), situația internă a Franței între 1940 și 1944 (Ph. Machefier, *Sur quelques aspects de l'activité du colonel de la Rocque et du „Progrès Social Français” pendant la seconde guerre mondiale*, nr. 58, p. 35—56; A. Hirschfeld, *Le mouvement coopératif agricole sous l'occupation*, nr. 57, p. 63—84), ori acelea tratînd despre politica, externă a Iugoslaviei (K. M. Dinčić, *La politique étrangère de la Yougoslavie (1934—1941)*, nr. 58, p. 57—66) și strategia Marii Britanii în vremea războiului (J. M. d'Hoop, *Les problèmes stratégiques de la Grande-Bretagne (juin 1941—juillet 1942)*, nr. 59, p. 5—23).

Întocmai ca și în anii precedenți, în numerele din 1965 ale publicației „Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale” un spațiu larg este rezervat recenziilor și notelor bibliografice pe marginea celor mai noi lucrări de specialitate apărute în diferite țări ale lumii. Parcurgerea acestor recenzii și note bibliografice ne permite să aflăm punctul de vedere al colaboratorilor revistei în cele mai diferite probleme legate de istoria războiului.

Nu putem încheia aceste rînduri fără a sublinia utilitatea bibliografiilor extrem de complete adăugate la sfîrșitul fiecărui număr al revistei. Aceste bibliografii, întocmite de Biblioteca de documentare contemporană internațională din Paris, cuprind ultimele lucrări (cărți, studii, articole etc.) privind istoria celui de-al doilea război mondial apărute în diferite colțuri ale lumii. Lucrările cuprinse în bibliografie sînt alese după următorul plan general: I. *Generalități* (subdiviziuni: „Generalități”, „Bibliografie și istoriografie”, „Biografii”, „Memorii și mărturii”); II. *Situația internațională din ajunul războiului*; III. *Războiul* (subdiviziuni: „Generalități”, „Comandamentul și conducerea războiului”, „Operații, Tehnică de luptă, arme și servicii”, „Istoricul

unităților”, „Relațiile internaționale”, „Servicii secrete și propagandă”, „Prizonieri și deportați”, „Crime de război și sancțiuni”); IV. *Viața internă a statelor* (în ordine alfabetică).

Făcînd excepție de la uzul statornicit, în nr. 57 din acest an se publică bibliografia *Economiei franceze în timpul războiului (1939—1945)*, alcătuită de către J. Hornung de la B.D.I.C. din Paris.

Cu remarcă că nu sîntem întotdeauna de acord cu părerile exprimate de către autorii studiilor apărute în valoroasa publicație franceză, apreciem că materialele tipărite în „Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale” contribuie într-o măsură însemnată la elucidarea unor probleme interesante ținînd de domeniul istoriografiei ultimului conflict mondial.

Gh. Buzatu

„The English Historical Review”,

vol. LXXX, nr. 314—317, Londra, Edit. Longmans, 1965, 896 p.

În 1965, „The English Historical Review” prezintă o serie de studii și articole privind următoarele probleme: istoria evului mediu timpuriu englez; istoria instituțiilor parlamentare britanice (temă de predilecție a cercetătorilor anglo-saxoni); istoria unor instituții administrative medievale din Anglia; unele aspecte ale revoluțiilor burgheze anglo-saxone din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea tratate în paginile a patru studii destul de cuprinzătoare și, în sfîrșit, un episod din istoria diplomației britanice. Remarcăm, așadar, că aproape în totalitatea lor preocupările colaboratorilor revistei pe 1965 s-au îndreptat spre istoria Angliei. Din această cauză tematica de istorie universală este foarte puțin reprezentată, doar printr-un singur articol referitor la începuturile domniei Bourbonilor în Spania.

În legătură cu istoria evului mediu timpuriu englez, D. P. Kirby, în *Problems of Early West Saxon History*, nr. 314, întreprinde o minuțioasă analiză a referințelor din *Cronica anglo-saxonă*, și din binecunoscuta *Historia Ecclesiastica* a lui Beda Venerabilul, privind istoria saxonilor de vest în secolele VII—VIII. D. P. Kirby atrage atenția că, deși Beda Venerabilul nu se ocupă în mod special de regatul Wessex-ului în cronica sa, totuși *Historia Ecclesiastica* are în paginile

ei informații de o mare însemnătate pentru cercetătorul istoriei timpurii a acestui regat. Autorul nu se mărginește numai la analiza datelor din cele două izvoare menționate mai sus, ci le confruntă și cu alte izvoare narative ale epocii. De asemenea, el a alcătuit și cîteva tabele genealogice în încercarea de a stabili o oarecare ordine de succesiune și de înrudire a diferitelor personaje de Curte, menționate atît în *Cronica anglo-saxonă*, cit și în *Historia Ecclesiastica*.

Din grupul de articole tratînd istoria instituțiilor parlamentare britanice semnalăm în primul rînd articolul semnat de J. F. Lydon *William of Windsor and the Irish Parliament*, nr. 315. William de Windsor, important demnitar la Curtea Angliei, a venit în Irlanda, în calitate de comandant în oastea fiului lui Eduard al III-lea, Lionel, duce la Clarence. În 1369 el este numit locotenent regal însărcinat cu guvernarea provinciei, atenția sa îndreptîndu-se îndeosebi spre sectorul fiscal, în scopul realizării unor venituri cît mai mari pentru rege. Aici ar fi fost interesant dacă autorul ar fi stabilit în ce măsură expediția din Irlanda și încercarea de a obține substanțiale venituri bănești din această provincie avea vreo legătură cu lungul și costisitorul război purtat de regele Angliei împotriva Franței. Guvernarea Irlandei de către Windsor avea loc într-o perioadă de pauză a războiului de 100 de ani și probabil că regele Angliei se

gîndea să folosească această pauză pentru a-și umple vistieria golită în cursul campaniilor de pe continent. Autorul arată că perceperea veniturilor din Irlanda nu s-a făcut prea ușor. Comunele irlandeze s-au plîns regelui Angliei că reprezentanții lor au votat mari subsidii numai în urma presiunilor exercitate de guvernator. Aceste subsidii au fost denunțate ca ilegale, iar rezistența la perceperea lor a fost considerată ca o acțiune pe deplin îndreptățită. Ca urmare, Windsor este rechemat în Anglia pentru a fi anchetat. Este însă absolvit de orice vină și reinstalat în post. În fața acestei situații comunele irlandeze devin mai prudente și totodată recurg la o tactică mai subtilă: ele refuză să acorde reprezentanților lor mandatul de a vota subsidii; în caz că ei erau constrînși s-o facă, comunele aveau latitudinea ca, în ultimă instanță, să refuze aplicarea hotărîrii votate prin constrîngere. J. F. Lydon vede în acest act mai mult decît un simplu refuz față de perceperea unor impozite samavolnice. Autorul consideră că avem de-a face cu refuzul comunelor de a acorda *plena potestas* (deplină putere) reprezentanților lor, *plena potestas* care, odată acordată, putea avea consecințe grave dacă se exercita în condiții de constrîngere din partea locotenentului regal. Încercarea lui Windsor de a influența electoratul de la Dublin în sensul alegerii unor reprezentanți, partizani ai principiului *plena potestas*, vine să motiveze atitudinea comunelor irlandeze față de acest principiu.

Tot referitor la istoria parlamentului irlandez poate fi citat și studiul lui J. H. Whyte, *Landlord Influence at Election in Ireland 1760—1885*, nr. 317. Întemeindu-se pe numeroase exemple, autorul arată că landlorzii irlandezi, datorită întinsei autorități pe care o aveau asupra țăranilor deținători de loturi pe domeniile lor, aveau o influență determinantă asupra corpului electoral, format în mare parte din acești țărani. J. H. Whyte citează cazuri ca cel din 1777, de la alegerile din Tipperary, cînd un landlord, voind să fie în termeni buni cu ambii candidați, a ordonat ca jumătate din fermierii săi să

voteze pentru un candidat și jumătate pentru celălalt candidat, fără a ține seama cîtuși de puțin de preferințele lor. Autorul ne rămîne însă dator cu explicația acestei foarte întinse autorități a landlorzilor irlandezi asupra fermierilor lor. Am fi dorit să știm în ce măsură această autoritate, care se exercită cu atîta putere în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, constituia o prelungire a vechii autorități pe care o avea seniorul feudal asupra țăranilor așezați pe domeniile sale.

Un articol care evocă perioada de lupte parlamentare dintre adepții protecționismului și adepții liberului schimb este cel semnat de F. A. Dreyer, *The Whigt and the Political Crisis of 1845*, nr. 316. Este vorba de încercarea lordului Russel, șeful fracțiunii conservatoare a whig-ilor, de a forma un guvern care să abroge legea grîului. Acestei fracțiuni i se opunea grupul liberal din partidul whig, condus de Sir Robert Peel, un aprig luptător împotriva protecționismului în materie de comerț cu cereale. Cele două concepții — protecționism și comerț liber — aveau aderenți și adversari în ambele partide tradiționale: whig și tory. F. A. Dreyer constată că existența celor două concepții diametral opuse marchează începutul descompunerii celor două vechi partide politice care nu mai corespundeau cu noua orientare economică a Angliei din pragul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea. În acest sens, autorul subliniază ca deosebit de semnificativ faptul că în martie 1851 s-a încercat formarea unui guvern prin unirea vechilor whig-i cu protecționistii din partidul tory, formulă îndreptată împotriva aripii radicale a whig-ilor și partizanilor comerțului liber tory. Se prefigura astfel regruparea forțelor politice în ceea ce va fi în viitorul apropiat partidul conservator și partidul liberal. Încercarea însă n-a izbutit, cum n-a izbutit nici tentativa de abolire a legii grîului. Ne îngăduim să credem că interesanta evocare a luptei politice dintre adepții protecționismului și adepții liberului schimb n-ar fi avut decît de cîștigat, dacă autorul ar fi întreprins o cercetare mai aprofundată a puternicului conflict de interese, care

opunea marilor familii aristocratice de proprietari funciari, partizani ai protecționismului, pe reprezentanții burgheziei industriale, partizani ai liberului schimb.

În legătură cu istoria unor instituții administrative medievale cităm studiul lui J. C. Sainty, *The Tenure of Offices in the Exchequer*, nr. 316. Autorul abordează aici o problemă mai puțin cercetată din istoria instituțională a Angliei: modul în care erau deținute funcțiile eșicherului (vistieriei). Studiul lui J. C. Sainty acoperă o mare perioadă de timp: din preajma anului 1120, când a fost creat eșicherul, și pînă la reformele din 1830, când a încetat să mai funcționeze. Autorul analizează pe rînd: componența eșicherului; modul în care era numit personalul, atît cel superior, cit și cel subaltern; durata răminerii în funcție; îndatoririle legate de aplicarea fiscalității; retribuirea eșicherului; păturiile sociale din care provenea. Autorul arată că întocmai ca și alte funcții cu caracter public ale societății medievale, și funcțiile eșicherului englez erau venale, adică puteau fi cumpărate sau vindute. Alteori însă, acordarea acestor funcții se făcea fie prin simpla bunăvoință a suveranului, fie ca recompensă pentru serviciile aduse coroanei, elemente care și ele, la rîndul lor, subliniază caracterul tipic feudal al instituției. Deținerea unei funcții în cadrul eșicherului putea fi pe un număr limitat de ani sau viageră. Așteptăm ca studierea istoriei eșicherului englez să fie continuată și cu alte cercetări privind consecințele pe plan social și economic ale funcționării acestei instituții, caracterizată de autor ca departamentul de guvernămint cu cea mai lungă și mai regulată evoluție. De exemplu, marea răscoală din 1381, asupra căreia au întreprins cercetări speciale istorici ca R. Hilton și A. Fagan, a avut ca una din cauze principale tocmai fiscalitatea excesivă aplicată de funcționarii eșicherului.

Un alt studiu de istoria instituțiilor este cel al lui C.L.S. Davies, *The Administration of the Royal Navy under Henry VIII: the Origins of the Navy Board*, nr. 315, consacrat începuturilor de organizare ale marinei

de război engleze, principalul instrument cu care Anglia va obține, la finele secolului al XVII-lea, dominația incontestabilă a mărilor. Autorul prezintă o serie de date interesante privind: creșterea rapidă a numărului de nave de război între 1509 și 1547; construcțiile de depozite, de șantiere navale, de docuri uscate atît de necesare reparării navelor, precum și date referitoare la formarea personalului specializat. Se subliniază că creșterea rapidă a marinei de război s-a datorat, în mare parte, ușurinței cu care, în acea vreme, o navă comercială putea fi transformată într-una de război. Deosebit de interesat în dezvoltarea marinei militare s-a arătat regele Henric al VIII-lea, care a și avut în această privință toată asistența renumitului său ministru și consilier, Thomas Cromwell. Datorită măsurilor lui Cromwell, administrația marinei de război se transformă într-un departament birocratic centralizat, astfel că în 1547 se poate vorbi de „The Navy Board” (Departamentul sau Ministerul marinei). Autorul explică dezvoltarea marinei militare engleze prin ambițiile diplomatice și maritime ale lui Henric al VIII-lea și prin amenințarea care începe să vină de pe continent din partea Franței. Această explicație ar fi putut fi completată, considerăm noi, și prin marile transformări social-economice în sens capitalist, care se produceau în secolul al XVI-lea. Henric al VIII-lea și consilierii săi, prin atenția deosebită acordată marinei de război, n-au făcut altceva decît să vină în întîmpinarea acelor pături ale societății engleze care năzuiau spre o politică de mare expansiune maritimă și comercială, ale cărei începuturi s-au și concretizat prin lupta dusă împotriva dominației spaniole a mărilor, la sfîrșitul secolului al XVI-lea.

Seria de studii privind unele aspecte ale revoluțiilor burgheze anglo-saxone este începută de studiul lui Conrad Russel, intitulat *The Theory of Treason in the Trial of Strafford*, nr. 314. Autorul admite chiar de la începutul articolului său că punerea sub acuzare pentru trădare a mult discutatului consilier al lui

Carol I Stuart, Thomas Wentworth, lord Strafford, s-a făcut sub presiunea mulțimii londoneze, revoltată de sprijinul dat de Strafford politicii regale de instaurare a monarhiei absolute. Pe de altă parte însă, actul de *attainder* (punere sub acuzare) a avut și o motivare de drept, decurgând din teoria politică și juridică a timpului. Autorul arată că *Statutul trădării*, elaborat în 1352, luat în sens literal, restrângea delictul de trădare doar la vătămarea persoanei suveranului. Cu timpul însă, în spatele acestei interpretări foarte limitate, au început să-și facă loc și influențe ale dreptului roman, care preciza că vinovat de trădare putea fi și cel care acționa împotriva statului, definit ca subiect de drept ce nu putea fi identificat cu persoana suveranului. Așadar, juriștii englezi din preajma anului 1640 aveau în mintea lor concepția că în caz de trădare trebuie făcută distincție între rege și stat. Or, vina de căpetenie a lui Strafford a fost că, prin măsurile de ordin politic și fiscal propuse de el și aplicate de rege, a lovit în însăși structura statului și în interesele poporului. Aici era de precizat de care anume popor era vorba: cel cuprinzând toate categoriile sociale, sau numai acea parte cuprinzând burghezia și nobilimea adeptă a sistemului de guvernare parlamentar? În legătură cu cazul Strafford, autorul discută și alte precedente, în care acuzarea de trădare s-a îndreptat împotriva celor care puneau în pericol nu persoana suveranului, ci însuși statul. Aceste precedente au dat naștere, încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea, concepției că un om nu poate fi silit să fie loial față de o politică ce poate conduce țara la ruină. Interesantele considerații ale autorului se impuneau a fi fost întregite și printr-o analiză a împrejurărilor istorice în care a luat naștere și s-a precizat concepția care privea în mod diferențiat delictul de trădare. Nu trebuie uitat că primele decenii ale secolului al XVII-lea constituie perioada de pregătire a revoluției burgheze din Anglia, perioadă în care gândirea politică și dreptul public evoluau în sensul apărării intereselor burgheziei.

Un interes deosebit îl prezintă articolul semnat de Lotte Glaw, *The Committee of Safety*, nr. 315, în care autoarea se ocupă de activitatea Comitetului de siguranță, organ creat de parlament în 1642, până acum neglijat sau greșit înțeles de către istorici. După ce face un scurt istoric al comitetelor formate în cadrul celor două camere ale parlamentului englez, autoarea trece la cercetarea comitetului, înființat la sfârșitul anului 1642. Acest organ a derivat din Comitetul reunit de apărare al camerei lorzilor și al camerei comunelor, înființat la 26 mai 1642, pentru a strânge veniturile necesare combaterii armatei regale. Comitetul de siguranță avea atribuții multiple, ca: dirijarea mișcărilor trupelor parlamentului; procurarea de informații asupra situației armatei regale; încasarea și gestiunea veniturilor necesare ducerii războiului; aprovizionarea trupelor; controlul celor care întrețineau legături cu regele și partizanii săi; supravegherea opiniei publice; controlul relațiilor cu Irlanda și cu Scoția și al politicii externe în general. Comitetul de siguranță este considerat de autoare ca un organ executiv, menit a fi principalul instrument de legătură între diferitele corpuri ale sistemului: legislativ, administrativ, militar. Oprindu-se asupra compoziției comitetului, autoarea arată că acesta era alcătuit din 45 de membri: 22 provenind din camera comunelor și 23 din camera lorzilor. În comitet erau reprezentate toate grupările și tendințele din parlament: gruparea războiului, gruparea păcii, gruparea celor „de mijloc” și gruparea nehotărâților. Deși nu a avut o funcție oficială conducătoare în comitet, John Pym s-a bucurat de o mare influență asupra activității acestuia. John Pym era partizanul războiului până la capăt și punctul său de vedere a avut preeminență în comitet în perioada iulie-septembrie 1643, în lunile septembrie-decembrie 1643, comitetul a căpătat o orientare din ce în ce mai antirevoluționară, din care cauză și-a atras dezaprobarea camerei comunelor cu o majoritate revoluționară foarte pronunțată. În asemenea condiții, la 18 decembrie 1643, s-a pus capăt

activității Comitetului de siguranță, ca un organ ce devenise o piedică în calea desfășurării cu succes a revoluției.

Cercetării unui episod din perioada imediat următoare revoluției li este consacrat articolul lui Austin Woolrych, *The Calling of Barebone's Parliament*, nr. 316. A. Woolrych respinge opinia încetățenită la istoricii englezi care s-au ocupat de revoluție, începând cu S. R. Gardiner și Sir Charles Firth și încheind cu Trevor-Roper și Christopher Hill, opinie potrivit căreia parlamentul, numit în deriziune *Barebone* (schelet), a fost ales în mod liber, ca urmare a scrisorilor trimise în mai 1653 de Cromwell și consiliul său circumscripțiilor parohiale în care era împărțită Anglia. A. Woolrych susține că doar în puține cazuri Cromwell și consiliul său au ținut seamă de avizul parohiilor la desemnarea membrilor parlamentului; în majoritatea cazurilor, deputații au fost numiți după bunul plac al lui Cromwell și al generalilor săi.

În legătură cu cealaltă revoluție burgheză anglo-saxonă, revoluția americană, este studiul semnat de Peter Marshall, *Lord Hillsborough, Samuel Wharton and the Ohio Grant, 1769–1775*, nr. 317. Autorul tratează aici un episod deosebit de semnificativ al conflictului dintre coloniștii din America și guvernul de la Londra, privind cunoscuta hotărâre a acestuia din urmă de a interzice, cu începere din 1763, crearea de noi colonii la vest de Munții Appalachieni. P. Marshall arată că, în primăvara anului 1769, un mare negustor din Philadelphia, Samuel Wharton, aflat într-o grea situație financiară, vine la Londra pentru a obține aprobarea extinderii comerțului cu indienii și în valea râului Ohio. La această întreprindere se asociază și alți mari negustori din coloniile americane, care, pentru a obține mai ușor aprobarea guvernului, voiau să includă și „speculatori” englezi din metropolă. Wharton și asociații săi au cerut să li se acorde în amintita regiune o suprafață de 2 400 000 de acri, în limitele căreia urmau să facă negoț. Scopurile lor reale erau însă mult mai ambițioase: în jurul factoriilor comerciale și întăriturilor lor, ei voiau să înființeze

așezări stabile, în care să aducă noi coloniști, și astfel să transforme regiunea concedată doar pentru comerț într-o colonie de sine stătătoare, ca cele de pe coasta Atlanticului. Acest proiect a avut însă un adversar înverșunat în persoana lordului Hillsborough, secretar de stat pentru America în cabinetul de la Londra. P. Marshall arată că Hillsborough manifesta bănuieli foarte puternice față de proiectul înființării unor noi colonii în interiorul continentului american. Opoziția lui Hillsborough era motivată prin teama că noile colonii puteau scăpa controlului metropolei, devenind astfel un punct de atracție pentru coloniștii aflați în conflict cu administrația colonială engleză. În plus, apariția unor noi colonii ar fi adus și însemnate prejudicii marilor proprietari de pământ din regiunea coastei Atlanticului, deoarece mulți din cei care lucrau pe domeniile lor ar fi ales calea emigrării spre noi teritorii, unde domnea mai multă libertate și unde își puteau întemeia propriile lor gospodării. Disputa dintre Hillsborough și Wharton s-a încheiat cu o satisfacție personală pentru Wharton, deoarece Hillsborough a fost îndepărtat din funcție pentru atitudinea sa prea rigidă. În schimb însă, Wharton a suferit un eșec total în întreprinderea sa, deoarece guvernul de la Londra s-a arătat consecvent hotărârii sale din 1763 de a nu mai acorda teritorii de colonizare la vest de Munții Appalachieni.

Un episod al istoriei diplomației britanice este cercetat în articolul lui D. R. Gillard, *Salisbury's Heligoland Offer. The Case Against the «Witu Thesis»*, nr. 316. D. R. Gillard combate teza profesorului G. N. Anderson, după care lordul Salisbury ar fi negociat, de pe o poziție defensivă, acordul din 1890, prin care Anglia oferea Germaniei insula Heligoland în schimbul recunoașterii intereselor britanice în regiunea Nilului superior. D. R. Gillard este de părere că nici demiterea lui Bismarck din martie 1890, nici crearea celor două protectorate germane — Witu și Tana Juba — ca o amenințare față de posesiunile engleze din regiunea Nilului superior și nici situația internă și externă a

Angliei din acel moment nu au fost factori care să determine o poziție defensivă britanică în negocierile cu Germania. Dimpotrivă, după D. R. Gillard, guvernul Salisbury a adoptat o atitudine foarte energică, pentru a determina Germania să accepte schimbul care a stat la baza acordului din 1890, schimb deosebit de important pentru pozițiile strategice și economice ale Angliei în Africa. În legătură cu aceasta era de precizat că regiunea Nilului superior, așezată în centrul Africii, reprezenta o poziție de prim ordin pentru dominarea întregului continent, poziție din care guvernul de la Londra voia să elimine orice influență străină.

În sfârșit, pentru a încheia cu prezentarea principalelor materiale din revistă pe 1965, cităm studiul de istorie universală semnat de Henry Kamen, *Melchor de Macanaz and the foundations of Bourbon power in Spain*, nr. 317. H. Kamen analizează în acest material personalitatea complexă și contradictorie a lui Melchor Rafael de Macanaz, care a avut un rol important în activitatea de stat spaniolă de la începutul secolului al XVIII-lea, elaborând în același timp numeroase și voluminoase lucrări cu caracter politic, juridic, economic și religios. Datorită pregătirii sale juridice superioare (doctor în drept civil și canonic al celebrei Universități de la Salamanca), Macanaz va ajunge în rândurile principalilor consilieri ai lui Filip al V-lea, primul rege Bourbon al Spaniei. După Henry Kamen, Macanaz este unul din acei reprezentanți ai clasei conducătoare spaniole care vedeau refacerea politică și economică a țării lor numai printr-o schimbare de dinastie. Atașamentul său față de Bourboni explică deci această atitudine. În calitate de înalt consilier al lui Filip al V-lea, Macanaz va fi inspiratorul a o serie de reforme menite să creeze o administrație centrală, energică și eficientă. El va determina pe rege să decreteze, la 29 iunie 1707, abolirea vechilor *fueros* (libertăți provinciale) ale Valenciei, Aragonului și Cataloniei, ca urmare a răscoalei acestor provincii împotriva noii regalități de origine franceză.

Prin această măsură, vechiul regat al Aragonului își încetează definitiv existența, iar fostele sale provincii își pierd autonomia tradițională, devenind dependente direct de coroană. În 1715, Macanaz cade în dizgrație și pleacă în exil în Franța. Acolo va continua totuși să facă unele servicii coroanei spaniole, trimițând informații cu caracter diplomatic. În lunga perioadă de exil, Macanaz se arată, în repetate rânduri, ostil influențelor italiene, austriece și franceze în Spania. El susținuse instaurarea unui monarh de origine franceză, dar nu și invadarea Spaniei de consilieri și funcționari francezi. Revenirea Spaniei în rîndul marilor puteri nu poate avea loc decît numai printr-o alianță cu Anglia, cel mai puternic stat maritim și comercial al timpului. De altfel, refacerea economică a țării sale o vede și prin promovarea unei politici comerciale active.

Personalitatea contradictorie a lui Macanaz, de care aminteam mai înainte, apare îndeosebi dacă facem o comparație între atitudinea sa politică și unele manifestări pe planul publicisticii cu caracter canonic. Adept al întăririi puterii regale centrale și adversar al supremației temporale a papei, Macanaz se va dovedi în schimb un fervent apărător al inchiziției. A scris și o lucrare în 8 volume consacrată combaterii jansenismului, conchizînd că Spania a fost salvată de acest curent religios neconformist numai grație controlului exercitat de inchiziție.

În sfârșit, încheind studiul său despre Macanaz, H. Kamen arată că acesta ocupă un loc important și în istoria culturală a Spaniei, crearea Bibliotecii naționale de la Madrid fiind un rezultat direct al eforturilor sale.

În afara studiilor și articolelor prezentate pînă acum, revista engleză de istorie conține o rubrică de note și comunicări privind mai ales evul mediu englez, precum și o bogată rubrică de recenzii și însemnări bibliografice,

din care desprindem o scurtă însemnare referitoare la lucrarea dr. Erik Roth asupra reformei în Transilvania.

În concluzia succintei noastre recenzii, considerăm că merită a fi subliniate încă o dată preocupările legate de revoluțiile burgheze anglo-saxone și mai ales cercetarea și punerea în lumină a unor aspecte mai puțin cunoscute

din revoluția engleză. În această privință este de remarcat că din cele 12 studii sau articole mai importante citate aici, patru, deci o treime, sînt consacrate importantei teme debătute de istoriografia contemporană, și anume era revoluțiilor burgheze.

S. Columbeanu

ISTORIA ROMÂNIEI

GEORGE POTRA, *Petrache Poenaru ctitor al învățămîntului în țara noastră*, București, Edit. științifică, 1963, 392 p., cu anexă documentară, glosar și bibliografie

Continuînd preocupări mai vechi, studiul monografic (în ciuda subtitlului) al prof. G. Potra — prima reconsiderare, în anii noștri, la asemenea proporții, a acestui mare înaintaș al școlii românești — se dovedește a fi util și interesant. Util, nu numai prin materialul documentar bogat pe care se bazează sau că umple o lacună simțită în literatura de specialitate, ci și pentru că el răspunde unor probleme actuale, valorificarea tradiției pedagogice românești fiind încă la începuturile ei. Lucrarea este interesantă, atît prin modul organizat de prezentare, cît și prin analiza și deducțiile autorului pe marginea unor materiale.

După introducerea necesară, sobră de altfel, însă cu unele afirmații discutabile, autorul se ocupă, în primul capitol, de neamul Poenarilor, familia, copilăria și adolescența celui care va deveni unul din oamenii cu cea mai întinsă cultură din prima jumătate a secolului al XIX-lea în țara noastră, relevîndu-i precocitatea și seriozitatea față de învățătură, cunoașterea, prin experiență proprie, a neajunsurilor învățămîntului a cărui reorganizare, apărare și

dezvoltare va constitui scopul principal al activității sale. Lipsit de mijloace materiale, dar sprijinit de rudele apropiate și de cei care l-au apreciat, Poenaru termină, ca bursier, școala de la mănăstirea Obedeaua din Craiova, în 1816, după care intră copist la cancelaria din localitate a episcopiei Rîmnîcului. Aici lucrează sub supravegherea viitorului mitropolit al Țării Românești, Neofit, la solicitarea și recomandarea căruia episcopul Rîmnîcului, Galaction, îl prezintă în 1819 mitropolitului Dionisie Lupu, efor al școlilor, care-i mijlocește intrarea ca bursier la școala lui Gheorghe Lazăr de la Sf. Sava, unde-și însușește în scurt timp cunoștințe temeinice, dar mai ales este pătruns de spiritul înaintat al marelui dascăl, de care-și va aduce aminte întotdeauna cu adîncă venerație. Remarcat de Lazăr, este numit profesor de limba greacă în locul lui Eufrosin Poteca, trimis la studii (1819). Izbucnind mișcarea revoluționară din 1821, Poenaru ajunge secretar intim al lui Tudor Vladimirescu, pe care l-a servit cu sinceră convingere. Delegația trimisă la Laybach să prezinte, din însărcinarea lui Tudor, „doleanțele țării” congresului Sfintei alianțe, delegație din care făcea parte și Poenaru, este ajunsă la Brașov, la sfîrșitul lunii mai, de vestea „asasinatului mîrșav”. Întoarcerea la București fiind primejdioasă, Poenaru, după o scurtă ședere la Sibiu (unde era o parte din rudele și prietenii săi), merge la studiul în

străinătate, sprijinit în primul rând de unchiul său Iordache Oteteleşanu.

Însuşindu-şi o temeinică şi multilaterală pregătire, cu preţul unor grele lipsuri materiale (bursa de la Eforie, obţinută cu greu, o va primi uneori după lungi aşteptări), omul realist care a fost Petrache Poenaru, secretar intim al lui Tudor în 1821, era convins, credem, că va sluji mult mai bine progresul ţării sale pe această cale, deşi autorul se grăbeşte să-i reproşeze — după părerea noastră prea uşor — drumul ales (p. 27). Apoi vremea şi oamenii vor fi influenţat concepţia sa. După 5 ani de studii la Viena (1822—1826) şi alţi 5 la Paris ori în rodnice călătorii de studii prin Franţa şi Anglia (1826—1831), Poenaru revenea la Bucureşti în ianuarie 1832, închinându-şi întreaga viaţă slujirii patriei sale.

Între 1832 şi 1866, P. Poenaru ocupă numeroase funcţii publice, dar nota dominantă a activităţii sale a fost slujirea competentă şi cu dăruire a şcolii româneşti, îndeosebi pînă în 1848. Şi după revoluţie se va apela la el, dar acum se ridicau oameni noi, cu care începe să se înţeleagă mai greu. Inspector al şcolilor din Bucureşti şi din ţară¹, director al Eforiei (1832), Poenaru redactează proiectul regulamentului şcolilor publice, cerut de Regulamentul Organic. Prezentat Adunării Obşteşti la 11 februarie 1833, întărit — cu modificările aduse de aceasta — prin ofisul lui Pavel Kisseleff din 20 martie, depus la secretariatul Adunării la 25 martie², *Regulamentul şcoalelor publice din prinţipatul Ţării Româneşti* este publicat în „Buletin, gazetă oficială”, nr. 26—45 (13 iulie — 18 septembrie) din 1833, prin urmare nu poate fi numit legiuire din 1832, cum susţine autorul (p. 74, 146 şi 150), şi nu se poate spune că intrase în aplicare din noiembrie 1832 (p. 87). Cel mult se poate vorbi de

începutul unei organizări şcolare conform intenţiilor celor ce redactau proiectul. Numit la 5 mai 1832 profesor suplinitor de geometrie practică şi profesor de algebră la colegiul Sf. Sava³, Poenaru se dovedeşte a fi un excelent pedagog. El susţine legarea învăţămîntului de nevoile ţării, avînd de asemenea în vedere specificul naţional, împotriva franţuzismului jignitor al marii boierimi. Organizarea temeinică şi serioasă a seminarilor pentru preoţi a fost o preocupare principală a lui Poenaru, în colaborare cu B. Ştirbei (trecut la conducerea Logofetei treburilor bisericeşti), ambii avînd aceleaşi planuri în acest sens. Însărcinarea preoţilor — avînd pregătirea preconizată de iniţiatori — cu răspîndirea ştiinţei de carte, prin şcoli, în primul rând la sate, era o orientare realistă, merită să aducă servicii utile într-o etapă ce în viitor se putea depăşi, cu atît mai mult cu cît era promovată de oameni cu studii serioase, care văzuseră multe în apus, dar erau şi buni cunoscători ai situaţiei concrete din ţară. Nici Ştirbei, nici Poenaru nu erau ateî şi nu puteau gîndi ca atare. Erau oamenii vremii lor şi autorul este dispus să reproşeze, cu multă uşurinţă, lipsa unei concepţii mai înaintate. *Proiectul pentru seminaruri, protopopi şi preoţi* devine lege după 11 aprilie 1834, fiind publicat în „Buletin, gazetă oficială”, nr. 21 din 5 iulie 1834, urmat de *Regulamentul pentru învăţăturile în seminare şi şinerele lor în bună orînduială*, sancţionat la 27 mai 1835. În afară de seminarile obişnuite, care pregăteau grade preoţeşti inferioare, seminarul central din Bucureşti, funcţionînd după regulamentul sancţionat la aceeaşi dată, pregătea oameni pentru ranguri bisericeşti superioare⁴. Pregătirea preoţilor în semina-

¹ Numirea s-a făcut la 1 februarie 1832 (Arh. st. Buc., *Min. Instr.*, dos. 4 129/1831, f. 6) şi actul n-a fost semnat numai de B. Ştirbei! Autorul mai are o scăpare, afirmînd (p. 85) că numirea s-a făcut la 1 martie (de altfel, fără să citeze izvorul), deşi mai înainte (p. 70—71) afirmase just: 1 februarie.

² *Analele parlamentare ale României*, vol. III, partea I, Bucureşti, 1892, p. 479—543.

³ În legătură cu aceasta, autorul produce confuzii cînd afirmă (p. 71) că „nu trece nici o lună” de la 1 februarie 1832 şi Poenaru e numit profesor de fizică şi geometrie la Sf. Sava (fără a cita izvorul), iar mai departe (p. 85) arată în mod just că numirea s-a făcut la 5 mai, dar la geometrie practică şi algebră.

⁴ Nu cum lasă autorul să se înţeleagă (p. 117). Vezi *Analele parlamentare* ..., vol. V, partea I, p. 227.

riile obișnuite avea în vedere și rolul lor de învățători la sate. Regulamentele citate o arată, instituind drepturi și obligații⁵. Introducerea învățământului public la sate — unul din planurile cele mai scumpe, credem, ale lui P. Poenaru și ale celor ce gindeau ca el — era atunci o necesitate. Nu stăruim aici asupra acestui lucru. Relevăm numai că autorul a văzut cît de grea era realizarea acestei sarcini în vremea în care puterea politică aparținea boierimii retrograde, care, de teama revoluției, va lovi peste 9 ani în primul rînd în organizarea învățământului. Școala națională organizată cu trudă de slujitorii ei, cu sprijinul domnitorului Alex. Ghica — peste a cărui demitere autorul trece prea ușor (dacă tot o amintește!) — speriașe boierimea reacționară. Pătrunderea științei de carte în popor, dacă nu putea fi oprită, trebuia cel puțin încetinită, limitată, în interesul clasei dominante. Acesta este sensul „reformei” din 1847, pe care Poenaru, cu toate străduințele sale, n-a putut-o împiedica. Autorul îi urmărește atent activitatea pe această linie. Revoluționarii din 1848 au considerat grija pentru învățămînt una din preocupările lor cele mai importante, dar înfrîngerea nu le-a permis să-și realizeze planurile. După revoluție, înlocuirea vechii suprastructuri era o chestiune de timp. Trecerea la noile rînduiri pune problema organizării temeinice și a școlii, dar și controlarea ei îndeaproape, în interesul celor care nu voiau să cedeze cu ușurință, dar și al celor care se pregăteau să le ia locul. Anii de pregătire a Unirii aduc pe primul plan probleme și oameni noi, cu care bătrînul ctitor și pedagog se înțelege mai greu. Despre un învățămînt serios la sate nu se poate vorbi. Școlile sătenești au stat multă vreme închise. Lipseau localurile și mijloacele, oamenii și entuziasmul, amintirea persecuțiilor de după revoluție fiind încă proaspătă. Apreciat de Cuza, Poenaru participă, ca membru al Consiliului de Stat, la întocmirea legii

de unificare a învățămîntului din 1864. E ultima lui contribuție importantă la organizarea învățămîntului. După 11 februarie 1866 se retrage din viața publică. Bătrînețea, dar poate mai mult ritmul vremii și oamenii, între care nu se mai simțea în largul lui, l-au determinat la aceasta. După o viață de muncă și luptă în slujba școlii românești și după o bătrînețe lovită de suferință, Petru Poenaru moare la 2 octombrie 1875.

*

Interesantă spuneam că este organizarea materialului în studiul prof. G. Potra, dar acest sistem se cere perfecționat pentru a evita numeroasele repetiții. Ne surprind rarele citări din V. A. Urechia și nu sîntem de acord cu lipsa altor alte trimiteri necesare, ca și cu unele incomplete. Încadrarea în epocă a unui eveniment este necesară, dar uneori se abuzează, ca și la citările în text.

Cu aceste observații, apreciem utilitatea studiului, mai ales prin materialul documentar prezentat, în problema studiată. El nu va putea fi ocolit de cei care vor studia istoria învățămîntului românesc, cu deosebire în perioada regulamentară.

G. I.

* * * *Studii și articole de istorie* (Societatea de științe istorice și filologice din R.P.R.), vol. VI, București, 1964, 387 p.

Publicațiile Societății de științe istorice și filologice relevă interesul față de promovarea mai ales a cercetării de istorie locală, menită a aprofunda aspecte particulare ale unor fenomene sau procese importante din istoria României, mai puțin studiate. În lumina considerațiilor de mai sus, ultimul volum de studii și articole de istorie este cît se poate de edificator.

⁵ Prevederea nu este înscrisă în Regulamentul Organic din 1832, cum susține autorul (p. 121).

Din simpla parcurgere a sumarului revistei reține atenția, în primul rând, un grup de articole consacrat reformei agrare din 1864. În *Considerații asupra legii rurale din 1864*, N. Adăniloae analizează nuanțat diferite curente și opinii anterioare reformei, subliniind poziția moșierimii conservatoare, care în anii Unirii se străduia să asigure exproprierea totală a țăranilor de pământul pe care-l aveau în folosință. Ocupându-se de elaborarea și promulgarea legii rurale din 1864, autorul reliefează eforturile lui Cuza și Kogălniceanu pentru a realiza improprietărea țăranilor pe loturile legiuite. Se subliniază modul defectuos în care a fost aplicată legea rurală, datorită abuzurilor moșierilor și complicității acestora, mai ales, cu autoritățile inferioare. Se demonstrează și apoi se conchide că menținerea mării proprietăți moșierești și insuficiența întinderii de pământ acordată țăranimii au facilitat persistența în agricultura României a unor puternice resturi feudale. Menționăm, de asemenea, două articole speciale dedicate aceleiași chestiuni, unul semnat de D. Gh. Ionescu și intitulat *Aplicarea legii rurale din 1864 în județul Buzău*, iar altul semnat de C. Boncu, *Cu privire la aplicarea legii rurale din 1864 în județul Prahova*.

Epoca formării și organizării statului național român este ilustrată prin lucrări dedicate unor probleme speciale. Astfel, F. Mirțu, în *Aspecte ale luptei pentru Unire din anii 1857—1858 în județul Muscel*, analizează activitatea desfășurată între 1857 și 1858 de forțele unioniste, printre care remarcă pe C. D. Aricescu și Tică Ion, deputat clăcaș în Divanul ad-hoc. Un alt articol semnat de Matei D. Vlad și intitulat *Rolul lui Alexandru Ioan Cuza în făurirea României moderne*, după ce urmărește participarea acestuia la mișcarea din 1848 din Moldova, descrie contribuția lui Cuza la realizarea principalelor reforme burghize și la făurirea României moderne.

De un interes special ni se pare articolul *Patriotismul lui Mihail Kogălniceanu*, de

Gh. Georgescu-Buzău. Înfățișând condițiile social-politice ale țărilor române în preajma înlăptuirii marilor evenimente ale epocii moderne, autorul remarcă o considerabilă creștere a conștiinței de eliberare socială și națională a poporului român. Devenind exponent al unei asemenea năzuințe, mai ales după Unire, Kogălniceanu luptă în mod consecvent pentru independența României.

Alte articole sînt consacrate situației și luptei muncitorimii și țăranimii din anumite regiuni ale țării pentru drepturi democratice și revendicări social-economice. Astfel, Ion Iacoș semnează articolul *Greva muncitorilor metalurgiști din București din iunie 1912*, relevînd că aceasta a fost una dintre cele mai mari manifestări ale proletariatului bucureștean înainte de primul război mondial. I. Dirdală și M. Rusenescu, în *Despre situația materială și lupta muncitorilor forestieri din Bucovina între anii 1929—1931*, înfățișează situația grea a muncitorilor, exploatați de capitalul străin și autohton și amenințați cu scăderea salariilor și cu șomajul. Sînt apoi prezentate acțiunile de luptă ale muncitorilor forestieri din Bucovina, menționîndu-se ca centre mai importante localitățile Sadova, Vatra Dornei, Rădăuți etc. D. Zaharia, în *Situația materială a muncitorilor și țăranilor din județul Bacău în anii 1940—1944*, pe baza unor date statistice, urmărește evoluția nivelului salariilor muncitorilor din întreprinderile din județul menționat, arătînd tendința lor de continuă scădere. Este înfățișată apoi situația grea a acestora în timpul războiului, o bună parte din întreprinderi, menționează autorul, fiind distruse sau evacuate. În final, autorul prezintă aspecte din lupta muncitorimii și țăranimii contra regimului antonescian.

În articolul *Contribuții la cunoașterea stării social-economice și a luptei țăranimii hunedorene pentru pământ între cele două războaie mondiale*, Mircea Valea și Constantin Enea înfățișează puternice frământări în rîndul țăranimii hunedorene, provocate în-

deosebi de lipsa de terenuri pentru izlaz și pășune, de fiscalitatea excesivă etc. Autorii urmăresc, în continuare, maturizarea acțiunilor de luptă ale țărănimii, ca urmare a creării și creșterii influenței organizației Frontul plugarilor.

Două lucrări incluse în sumarul publicației privesc transformările socialiste din anii puterii populare din regiunea Galați și în orașul Tîrgu-Mureș. În *Aspecte privind naționalizarea mijloacelor de transport pe apă în regiunea Galați*, Constantin Marinescu urmărește efectele naționalizării asupra dezvoltării mijloacelor de transport pe apă. Simion Fuchs, în articolul *Din istoria transformării socialiste a orașului Tîrgu-Mureș*, prezintă dezvoltarea puternică a industriei socialiste în comparație cu situația dinainte de naționalizare.

Interesant ni se pare studiul semnat de C. A. Stoide în legătură cu *Izvodul Costăchescu*. Pe baza unor investigații minuțioase și stăruitoare, prin confruntarea diferitelor texte din cronici, autorul relevă măsura în care acestea au folosit *Izvodul Costăchescu* în relatarea evenimentelor politice mai importante. Autorul emite astfel ipoteza existenței unei cronici redactate de familia de boieri Costăchescu, care s-a pierdut, dar ale cărei informații au fost utilizate la întocmirea altor cronici, ca letopisețul lui Nicolae Costin sau cronica racoviteană etc. Această constatare este importantă, întrucât relevă preocupări multiple în domeniul cronicăresc ale unor familii boierești care manifestă interes pentru justificarea poziției avute față de anumite evenimente politice la care au participat.

Mai menționăm, de asemenea, studiul semnat de C. Constantinescu-Mircești și Ion Dragomirescu, intitulat *Contribuții cu privire la cunoașterea hotarului dintre Moldova și Țara Românească de la întemeierea Principatelor și pînă la Unire*, în care autorii fac

cîteva considerații istorice interesante asupra unor localități așezate pe hotarul dintre cele două țări surori, ca de pildă cetatea Crăciuna și tîrgul Soci. Haiducii din Peninsula Balcanică îi este consacrat un articol semnat de Sava Iancovici, *Haiducia în Balcani, formă de luptă socială și antiotomană*. Autorul demonstrează convingător, cu date sugestive, că haiducia s-a manifestat în toate țărilor din Balcani aflate sub dominația otomană. Haiducii sînt prezentați nu numai în acțiuni răzlețe, ci și în cadrul unor răscoale, cum a fost cea a lui Tudor din 1821, sau în cadrul mișcării de eliberare a grecilor dintre 1821 și 1829. Autorul conchide că haiducia se stinge o dată cu eliberarea de sub jugul otoman.

Mai semnalăm articolele semnate de I. Brezeanu și V. Țurlan în legătură cu *Momente din istoria teatrului gălățean*, precum și cel semnat de Petre I. Roman, intitulat *Valorificarea în clasă a cercetărilor de istorie locală*.

În încheierea acestei scurte prezentări semnalăm, ca un aspect negativ, faptul că majoritatea articolelor incluse în sumar, deși interesante, sînt consacrate în mod exclusiv unor probleme social-economice. Ar fi cît se poate de interesant ca în sumarul revistei să-și facă loc și cercetări dedicate unor probleme politice. Mai observăm, de asemenea, că articolul semnat de Matei D. Vlad, deși binevenit și interesant, lasă impresia, într-o anumită măsură, că înfăptuirea României moderne ar fi un merit exclusiv al lui Cuza și al cîtorva colaboratori ai acestuia, constatare care nu concordă cu realitatea istorică. Subliniem încă o dată oportunitatea apariției articolelor prezentate, exprimîndu-ne speranța că pe viitor conținutul publicației va fi și mai interesant.

A. S.

ISTORIA UNIVERSALĂ

M. I. TRUȘ, *Внешнеполитическая деятельность В. И. Ленина 1917 — 1920*, Москва, Изд-во ИМО, 1963, 312 p.

Lucrarea lui M. I. Truș, publicată sub egida Institutului de marxism-leninism de pe lângă C.C. a. P.C.U.S., prezintă pentru prima dată în mod complet și sistematic — sub formă de cronică cu comentarii —, pe baza documentelor și materialelor de arhivă, activitatea bogată și multilaterală a lui V. I. Lenin în domeniul politicii externe în perioada octombrie 1917 — decembrie 1920.

Este cunoscut faptul că V. I. Lenin a condus nemijlocit politica externă a primului stat socialist, a elaborat metodele și tactica tinerei diplomații sovietice. În pofida programului de lucru deosebit de aglomerat, V. I. Lenin a avut numeroase întrevederi cu diferiți oameni politici din țările capitaliste (S.U.A., Anglia, Franța, Finlanda, Afganistan ș.a.), a intenționat să ia personal parte la lucrările Conferinței de la Genova etc. Geniul leninist s-a manifestat cu strălucire și în domeniul politicii externe, dovedind deosebita sa capacitate de a găsi tactica cea mai potrivită nu numai în lupta de clasă din interiorul țării, ci și în relațiile internaționale.

Un larg studiu introductiv analizează principiile de bază ale politicii externe leniniste: coexistența pașnică și internaționalismul proletar. Atât pe baza lucrărilor, cât și a activității practice a lui V. I. Lenin, autorul demonstrează că principiul coexistenței pașnice dintre țările cu sisteme sociale diferite a stat de la început la baza politicii externe a statului sovietic. Deși V. I. Lenin arăta posibilitatea ciocnirilor militare dintre țările socialiste și cele capitaliste, el sublinia totodată că o serie de factori obiectivi și subiectivi pot împiedica tendințele militare, aventuriste ale imperialismului. Dintre acești factori, V. I. Lenin pune în evidență:

creșterea puterii economice, politico-morale și militare a statului socialist; cointeresarea reciprocă a statelor cu sisteme sociale diferite în stabilirea și dezvoltarea relațiilor economice și comerciale; solidaritatea internațională a oamenilor muncii din întreaga lume; poziția unor cercuri cu vederi mai realiste ale burgheziei; dorința maselor populare de a trăi în pace cu popoarele din alte țări. Suma acestor factori putea asigura, după cum sublinia V. I. Lenin, posibilitatea coexistenței pașnice.

Al doilea principiu de bază al politicii externe leniniste, internaționalismul proletar, și-a găsit exprimarea în întreaga activitate practică a statului sovietic. Autorul arată că, pentru prima dată în istoria omenirii, guvernul sovietic a declarat și a practicat o politică de pace și prietenie între popoare, de egalitate în drepturi și colaborare între popoarele mari și mici, de sprijinire a luptei țărilor dependente și coloniale pentru eliberare etc.

Lucrarea pune de asemenea în evidență două trăsături esențiale ale politicii externe a guvernului sovietic, caracteristice pentru primii ani după Revoluția din Octombrie: inițiativa și maleabilitatea. Ele s-au manifestat prin folosirea unei tactici elastice, a celor mai corespunzătoare forme pentru sarcinile principale ale momentului dat. Astfel, în perioada octombrie 1917 — martie 1918, când principala sarcină a politicii externe sovietice era ieșirea din război, asigurarea păcii necesare întăririi dictaturii proletariatului, guvernul sovietic a folosit ca forme ale activității externe: rupearea de tradițiile diplomației de până atunci, publicind tratatele secrete ale guvernului țarist și provizoriu, adresarea directă către clasa muncitoare, oamenii muncii, masele de soldați din țările beligerante, cerându-le să lupte pentru încetarea imediată a războiului imperialist ș.a.

În perioada martie 1918 — 1920, când problema principală a revoluției a devenit cea militară, politica externă a trebuit să fie orien-

cată spre obținerea încetării intervenției armate străine, spargerea blocadei politice și economice, pentru realizarea păcii, înfăptuirea coexistenței pașnice cu țările capitaliste și stabilirea unor relații economice reciproc avantajoase cu acestea. De aceea, în activitatea diplomației sovietice în această perioadă au predominat: demascarea scopurilor de jaf ale imperialismului, repetate propuneri de pace adresate intervențiștilor, încheierea unor acorduri comerciale cu diferite firme străine etc.

Aparatul critic bogat și exigent întocmit și anexarea la sfârșitul volumului a listei cărților din biblioteca personală a lui V.I. Lenin din Kremlin referitoare la problemele de politică externă sporesc interesul cititorului pentru lucrarea prezentată.

A. L.

Acad. I. M. MAISKI, *Дни испытаний. Из воспоминаний посла*, în „Новый Мир“, 1964, nr. 12, p. 160 — 194; *Борьба за второй фронт. Из записок посла*, în „Новый Мир“, 1965, nr. 6, p. 168 — 186; nr. 7, p. 185 — 210; nr. 8, p. 166 — 187.

Continuarea memoriilor fostului ambasador sovietic în Anglia, I.M. Maiski, cuprinde perioada de la începutul agresiunii hitleriste împotriva Uniunii Sovietice până la a doua jumătate a anului 1943, când autorul a părăsit Londra, primind alte însărcinări.

Funcția îndeplinită la Londra a permis autorului să prezinte un material interesant, bogat în fapte inedite, îndeosebi în legătură cu tratativele anglo-sovietice și parțial cu cele americano-sovietice în perioada 1941—1943. Autorul aduce de asemenea date și fapte noi referitoare la activitatea și caracterizarea lui Stalin, Churchill, Roosevelt și a altor oameni de stat care au jucat personal un rol important în desfășurarea evenimentelor.

Partea din memorii intitulată „Zile de încercare” se ocupă de primele luni ale războiului dus de Uniunea Sovietică împotriva cotropitorilor fasciști, până la sfârșitul anului 1941. Oprindu-se în mod special asupra

istoriei semnării pactului de asistență militară anglo-sovietic din 12 iulie 1941, asupra călătoriei la Moscova a consilierului apropiat al președintelui Roosevelt, Hopkins, precum și asupra pregătirii și desfășurării tratativelor anglo-sovietice din decembrie 1941 (vizita lui Eden la Moscova), I. M. Maiski prezintă cititorului multe date inedite și deosebit de interesante.

În restul memoriilor, referitoare la perioada 1942—1943, autorul se ocupă în special, după cum reiese și din titlul acestei părți, de lupta pentru deschiderea celui de-al doilea front în Europa.

Deși, după cum arată autorul, problema celui de-al doilea front a fost ridicată de partea sovietică din primele zile ale războiului și a constituit obiectivul unor discuții între Moscova și Londra încă din 1941, ea a devenit deosebit de acută abia în 1942. I. M. Maiski găsește două explicații pentru această stare de lucruri: 1) atât timp cât Anglia a dus singură războiul în Occident, partea sovietică putea să ia în considerare explicațiile lui Churchill că Anglia nu dispunea de un potențial militar suficient pentru deschiderea imediată a celui de-al doilea front. În 1942, după intrarea în război a S.U.A., această posibilitate a devenit reală; 2) Conținutul principal al tratativelor U.R.S.S. cu Anglia și S.U.A. din 1941 a constat în rezolvarea problemelor majore, de ordin politic, precum și a celor referitoare la aprovizionarea militară.

Urmărind în amănunțime cursul tratativelor pentru deschiderea celui de-al doilea front, I. M. Maiski demonstrează că numai atunci când pentru cercurile imperiale din Anglia și S.U.A. a devenit clar că forțele armate sovietice erau capabile să nimicească și fără ajutorul lor Wehrmacht-ul, pentru a preîntîmpina avansarea Armatei Roșii în Europa Occidentală, ele au organizat debarcarea în Franța, în vara anului 1944.

Autorul susține că adversarul principal al deschiderii celui de-al doilea front în Europa, în tot cursul acestor ani, a fost primul ministru Marii Britanii, W. Churchill. Convinș

fiind că interesele Imperiului britanic erau legate în primul rând de regiunile Atlanticului și Pacificului, de bazinul mediteranean și Orientul apropiat, Churchill pune problema ajutorării U.R.S.S. pe planul al doilea. Pe de altă parte, urmărind slăbirea reciprocă în război a Germaniei și Uniunii Sovietice, Churchill urmărea economisirea pe cât posibil a forțelor Marii Britanii și lăsarea efortului maxim pe seama Uniunii Sovietice. De aici și concepția militară a lui Churchill: împotriva „strategiei asaltului”, pentru „strategia asediului de lungă durată”.

I. M. Maiski prezintă date interesante cu privire la poziția lui Roosevelt în problema celui de-al doilea front. După cum susține autorul, Roosevelt considera, spre deosebire de o opoziție foarte serioasă în sinul cercurilor conducătoare americane, că dușmanul numărul unu al Statelor Unite era Germania, și nu Japonia, și urmărea nimicirea în primul rând a Germaniei. Din această cauză, în cursul tratativelor anglo-americane din primăvara anului 1942, Roosevelt a susținut ideea deschiderii celui de-al doilea front în Franța în 1942. Această poziție și-a găsit exprimarea și în comunicatul oficial prilejuit de vizita la Washington a lui V. M. Molotov la sfârșitul lunii mai 1942. În legătură cu această problemă, autorul arată că în cursul tratativelor anglo-americane din iunie—iulie 1942 partea engleză s-a pronunțat cu hotărâre împotriva operației „Overlord” în Franța, pentru operația „Torch” în Africa de Nord. Inconsecvența lui Roosevelt și presiunea opoziției din S.U.A. au contribuit ca Churchill să reușească să-și impună punctul de vedere în această problemă.

Cu toate acestea, divergențele anglo-americane s-au manifestat și mai târziu, în a doua jumătate a anului 1942, în problema convoiurilor. Astfel, poziția lui Roosevelt a jucat un rol pozitiv în reluarea transporturilor de aprovizionare pe calea de nord, prin Murmansk și Arhanghelsk, întreruptă un timp din vina părții engleze. I. M. Maiski analizează de asemenea divergențele anglo-americane în legătură cu administrarea teri-

toriilor eliberate din Africa de Nord, în special în jurul numirii lui Darlan.

Limitele acestei prezentări nu ne permit să ne oprim și la alte aspecte, nu mai puțin importante, ale memoriilor lui I. M. Maiski. Caracterizarea poziției diferitelor grupări politice din sinul claselor conducătoare, atât din Anglia, cât și din S.U.A.; urmărirea evoluției opiniei publice din Anglia; prezentarea diferitelor planuri ale organizării lumii de după război, elaborate în Anglia (Directoratul marilor puteri, proiect susținut de Churchill, Internaționala a V-a a lui H. Wells, „fabrica constituțională” — o formă a socialismului fabian — a lui Butler ș.a.); analiza unor greșeli ale lui Stalin etc. constituie alte părți interesante ale lucrării.

I. M. Maiski se oprește de asemenea asupra foloaselor colaborării anglo-sovietice pentru ambele țări și aduce multe fapte — exprimând totodată o considerație cuvenită — care demonstrează cum mii și mii de oameni din diferite straturi sociale ale Angliei, fie prin diverse organizații, fie personal, își manifestau recunoștința, sprijinind moral și material lupta poporului sovietic.

A. L.

* * * *Képes Krónika* (Cronica pictată)
Budapesta, Magyar Helikon Könyvkiadó, 1964, vol. I și II.

În anul 1964 a fost publicată în R.P. Ungară o nouă ediție a vestitei cronici din secolul al XIV-lea *Cronicon Pictum*. Ediția critică a textului a fost realizată de cunoscutul paleograf al izvoarelor medievale latine László Mezei, traducerea în limba maghiară publicată paralel este făcută de László Geréb. Textul este însoțit de două ample studii introductive: al lui Dezső Dercsényi, intitulat *Cronica pictată și epoca sa*, și al Klárei Csapodiné Gárdonyi, intitulat *Miniaturile Cronicii pictate*. Textul este însoțit de asemenea de un indice de nume proprii.

Codicele *Cronicii pictate* se păstrează, după cît se ştie, la Biblioteca de stat „Széchenyi” din Budapesta, avînd cota Clmae 404. Înainte ea purta numele de *Cronica pictată de la Viena*, căci s-a păstrat peste trei secole în bibliotecile din Viena (mai întîi în Biblioteca Curţii imperiale, iar apoi în Biblioteca naţională austriacă). Acest codice a ajuns la Viena la sfîrşitul secolului al XVI-lea, unde figurează în catalogul întocmit de Sebastian Tenynagal la începutul secolului al XVII-lea. Pe baza convenţiei culturale încheiate la Veneţia în 1932 între Ungaria şi Austria, *Cronicon Pictum* a fost redată Ungariei şi se păstrează în biblioteca amintită mai sus.

Importanţa şi conţinutul cronicii sînt cunoscute specialiştilor, aşa încît nu considerăm necesar să revenim asupra acestor aspecte.

Studiile introductive insistă şi ele mai mult asupra valorii artistice. Elementele noi de critică a izvorului sînt puţine. Autorii insistă mai ales asupra criticii externe a codicelui, în special asupra modului de ornare. Se demonstrează, pe baza unei argumentări bogate, că arta de a ilustra cartea nu este străină nivelului general de dezvoltare culturală a Ungariei în timpul dinastiei angevine. Se insistă mult asupra influenţei artei italiene. Această influenţă pătrunde în Ungaria prin strînsele legături dinastice şi prin participarea masivă a nobilimii din Ungaria la expediţia italiană a lui Ludovic I de Anjou împotriva Neapolului. Această expediţie de lungă durată a făcut posibilă stabilirea unui contact mai durabil între nobilimea ungară şi viaţa din oraşele italiene. Se afirmă astfel implicit existenţa elementelor renaşterii în *Cronica pictată*. Foarte interesant este studiul despre miniaturile cronicii.

Valoarea publicaţiei constă nu numai în faptul că ea ne prezintă o nouă ediţie a textului, în care, după cît se ştie, sînt informaţii preţioase referitoare la istoria ţării noastre, dar avem în faţă o ediţie facsimilă în culori a întregului text. Volumul al II-lea cuprinde în mărime naturală cele 76 de file ale codicelui, reprezentînd cea mai frumos ilustrată cronică medievală din Ungaria şi una din cele mai

frumoase cronici pictate ale Europei medievale. Ea cuprinde mai mult de 140 de miniaturi, mari şi mici, inclusiv două vestite miniaturi reprezentînd lupta românilor împotriva oastei lui Carol Robert. Această valoroasă şi frumoasă publicaţie foloseşte deopotrivă şi istoricilor de artă.

L. D.

PAVEL HAPÁK, *Dějiny železiarskeho prvého myslu na Slovensku v rokoch 1848–1867* (Istoria industriei fierului din Slovacia între 1848 şi 1867), Bratislava, Vydavateľstvo slovenskej Akadémie vied, 1962, p. 301.

În prefaţă se arată că ţelul acestei lucrări este acela de a prezenta istoria prelucrării fierului în Slovacia, în perioada trecerii de la feudalism la capitalism. Însă accentul principal se pune pe epoca dintre 1848 şi 1867, data realizării dualismului austro-ungar. În acest timp, prelucrarea fierului a fost una din cele mai importante ramuri industriale, care a dat de lucru unui foarte mare număr de muncitori. De aceea studiul acestei ramuri industriale înlesneşte, pe de o parte, cunoaşterea mai adîncă a condiţiilor în care a trăit clasa muncitoare din Slovacia, iar pe de altă parte astfel de cercetare este oarecum solicitată şi de avîntul pe care l-a luat, în momentul de faţă, industria siderurgică în Slovacia.

Expunerea este împărţită în opt capitole inegale ca importanţă şi periodizare. Mai întîi este vorba despre prelucrarea fierului în perioada de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi pînă la revoluţia burgheză din 1848 (p. 11–56). Capitolul constituie un fel de prefaţă a expunerii generale a lucrării, trecîndu-se în revistă cele mai importante momente din procesul de dezvoltare a acestei industrii. Autorul arată că primul cuptor înalt s-a construit în Slovacia în 1680. Acestuia i-a urmat un al doilea, în 1703, care n-a fost pus în funcţie decît în 1712, după înăbuşirea răs-

coalei conduse de Francisc Rakoczy al II-lea. În cursul secolului al XVIII-lea, numărul cuptoarelor și extragerea minereului de fier iau un mare avânt, încât în perioada destrămării relațiilor feudale, mai precis în 1808 și 1811, se ajunge chiar la înființarea a două societăți pentru prelucrarea fierului, Uniunea de la Muráň și Coaliția de la Rimavica. Pe de altă parte, se perfecționează și procedeele de lucru introduse de marii proprietari pe moștile cărora se dezvoltă noua industrie. Datorită acestui fapt, pe la 1830—1840, comitatul Gemer, care deținea înțietatea în ceea ce privește producția fierului în Ungaria, produce anual circa 250 000 de chintale de fier brut și fontă. Urma apoi comitatul Spišš, cu 120 000—125 000 de chintale, ceea ce este remarcabil pentru această vreme.

Ținându-se seama de evoluția fenomenului economic, istoria acestei ramuri industriale a fost apoi împărțită în trei etape: industria fierului între 1848 și 1857, criza economică de la începutul anului 1858 pînă la jumătatea anului 1861 și perioada stagnării între 1861 și 1867. Anii revoluției burgheze (1848—1849) au însemnat însă pentru industria fierului din Slovacia o stagnare temporară. La evenimentele politice și militare din acest timp, care au prejudiciat dezvoltarea însăși a comerțului din Ungaria, s-au mai adăugat și măsurile financiare luate de guvernul maghiar revoluționar, care a procedat imediat la reforma monetară. Cu toate acestea, revoluția a creat noi condiții, în sensul că, desființându-se relațiile feudale de producție, s-a trecut la instaurarea noilor relații capitaliste, care au înlesnit dezvoltarea ulterioară a industriei slovace. Astfel, între 1850 și 1857, producția fierului a crescut de trei ori. Din cauza unificării pieței interne și procedeele tehnice, de astă dată mult mai perfecționate, dar mai ales pentru a se pune oarecum capăt concurenței, în 1852 se ajunge la o regroupare a societăților industriale. Autorul urmărește, pe baza datelor de arhivă, lărgirea tot mai mult a procesului de producție pînă la apariția fenomenelor de criză economică de la începutul anului 1858. Criza a atins mai ales producția

fierului brut care, la data aceea, satisfăcea cererile pieței interne, ca și o parte din nevoile pieței europene: În cursul anului 1859, situația s-a ameliorat, însă anul următor dificultățile au apărut din nou, din cauza scăderii prețului. La începutul crizei, raporturile dintre diferite întreprinderi și piața internă din Slovacia se consolidează, dar imediat, în anii următori, au loc transformări, atît în ceea ce privește tehnica producției, prin introducerea mașinilor cu aburi, cît și în profilul întreprinderilor, prin dispariția celor mici. Cu toate acestea, criza a avut urmări pozitive. Pe piața internă, care lua o tot mai mare dezvoltare, proprietarii de întreprinderi din Slovacia au început să simtă concurența nu numai a produselor din Austria, ci și din alte țări. În fața acestei situații, ei caută să modernizeze, cît de cît, mijloacele de producție, prin introducerea ultimelor inovații tehnice.

Capitolul al IV-lea tratează perioada stagnării dintre 1861 și 1867 (p. 105—119), în timpul căreia ramura principală a industriei slovace rămîne producția fierului brut. Începînd de la jumătatea anului 1861 și pînă la finele anului 1864, se înregistrează o creștere lentă a producției, care însă e întreruptă de fenomene de criză, provocată în parte și de lipsa de credit. Hapák arată că, mai ales în cursul celui de-al VII-lea deceniu, evoluția pieței interne a înrăutățit situația generală din industria fierului. Multe din întreprinderile mici și învechite își restrîng producția sau își închid pentru totdeauna porțile, așa cum s-a întîmplat cu cele din nord-estul Slovaciei. Situația din această perioadă a scos la iveală faptul că contopirea și concentrarea industriei fierului din Slovacia a fost un fenomen economic inevitabil, necesitate care a putut să spargă și tiparele conservatorismului moșieresc.

Alte patru capitole (p. 120—269) formează partea a doua a lucrării, în care autorul se ocupă de problemele nivelului tehnic și de situația generală din industria fierului între 1848 și 1867, de modalitățile de desfacere a produselor, de extracția minereului de fier

în aceeași perioadă și de situația muncitorilor slovaci între 1848 și 1867.

Este interesant de menționat că obiecte de fier, produse în Slovacia, mai cu seamă uneltele agricole, erau cerute pe piețele din țărilor române. Negustorii din orașele transilvănene, Arad, Brașov, Bistrița, Cluj, Făgăraș, Oradea Mare, Timișoara, Sibiu, Satu-Mare ș.a., ca și din Moldova, se adresau direct fabricanților din Slovacia, spre a le trimite pluguri și tablă, coase etc. În aceste orașe existau, în perioade de stagnare a comerțului, depozite întregi de țevărie și drugi de fier de fabricație slovacă. Un document vorbește chiar de un transport de astfel de produse care, în 1856, a ajuns pînă la București. Autorul afirmă că pe piața Transilvaniei produsele slovace concureau cu cele românești.

De cele mai multe ori produsele erau transportate prin intermediul unei rețele de negustori la distanțe foarte mari, în Ungaria, Moldova și Țara Românească, în bazinul Dunării de Jos (p. 210). Cît privește situația lucrătorilor, autorul redă date statistice interesante, din care se poate vedea condițiile mizere în care munceau. Femeile și copiii lucrau alături de bărbați într-o proporție de aproape o treime. Între 1855 și 1867, numărul lucrătorilor slovaci (bărbați, femei și copii) angajați în industrie a oscilat între 16 800 și 19 400 anual. În legătură cu aceasta, autorul constată că în vechea monarhie austriacă, cel mai mare număr de copii și femei din industrie se afla în fabricile din Slovacia și Transilvania, unde industria extractivă și siderurgică se găseau în minile celor mai retrograzi proprietari. Aceștia, în fața concurenței, soluționau problema reducerii cheltuielilor de producție nu prin îmbunătățirea instalațiilor tehnice, ci folosind mînă de lucru ieftină. În același timp, lucrătorii slovaci erau socotiți ca cei mai pricepuți și mai harnici din întreaga monarhie. Cu toate acestea, în perioadele de criză, neavînd de lucru, emigrau în alte regiuni mai prospere, împreună cu nevestele și copiii. Mulți dintre ei au ajuns în Transilvania, unde erau conside-

rați „tot atît de destoinici cît și băieșii români din acele părți” (p. 236).

Muncitorii slovaci erau bine primiți prețutindeni. În a doua jumătate a celui de-al 7-lea deceniu, băieșii din Slovacia, Moravia și Cehia s-au așezat în satele din jurul Timișoarei (la Steindorf, de pildă), pentru a lucra în minele de acolo. Datele și cifrele, prezentate de autor, privitoare la problemele tratate sînt foarte interesante și ele dovedesc că muncitorii au fost aceia care au creat premisele luptelor comune împotriva claselor dominante din fostul Imperiu habsburgic. Lucrarea aduce elemente noi, care ar putea fi completate cu materiale aflate în arhivele din Transilvania. Expunerea este îmbogățită cu statistici și tabele care sporesc valoarea documentară a cărții.

Tr. I. — N.

MARIA BOGUCKA, *Dzieje Polski do 1795* (Istoria Poloniei pînă în 1795), Warszawa, ed. Wiedza Powszechna, 1964, 322 p.

Cartea Mariei Bogucka constituie o sinteză a istoriei Poloniei din cele mai vechi timpuri pînă în 1795, anul în care Polonia, ciuntită în urma a două împărțiri (1772 și 1792), a fost definitiv împărțită între cele trei state vecine — Prusia, Austria și Rusia — și desființată ca stat.

Stilul viu al cărții, alegerea citatelor celor mai reprezentative și colorat redat fac ca această lucrare să fie una din cele mai reprezentative cărți de popularizare a istoriei Poloniei apărute în ultimul timp. Nu se poate afirma că, prezentîndu-și astfel lucrarea, autoarea neglijează aspectul ei științific; dimpotrivă, păstrîndu-și valoarea științifică, cartea devine accesibilă unei mase foarte largi de cititori.

„În conștiința socială poloneză — citim în introducerea lucrării —, istoria a jucat în ultimele aproape două veacuri un rol însem-

nat. Învățarea istoriei patriei în condițiile epocii de înrobire, cînd ea se făcea în taină și cînd acest lucru constituia un element important de consolidare a conștiinței naționale, aflată în pericol din cauza lipsei ființei statale, a ridicat foarte mult autoritatea studiului istoriei.

Aceasta a avut însă loc pe seama unei anumite neglijări a adevărului istoric obiectiv. Istoria scrisă pentru înnobilarea inimilor, istoria tratată exclusiv ca «maestru al vieții», pierdea des adevărul său caracter. Prin aceasta se explică marele număr de legende care îmbibă pînă astăzi conștiința societății noastre, cu toate că rezultatele cercetărilor le-au răsturnat de mult”.

Scopul cărții de față este de a reconstitui istoria Poloniei din cele mai vechi timpuri pe baza rezultatelor cercetărilor științifice întreprinse în acest domeniu, foarte fecunde și bogate în rezultate, în special în ultimii cîțiva ani.

Autoarea analizează o serie de probleme economice necesare înțelegerii proceselor istorice, fapt care sporește prestigiul acestui gen de sinteze. Sînt foarte bine împletite lectura narativă cu cronologia, cu capitolele dedicate economiei, relațiilor sociale sau culturii.

Prezentarea evenimentelor istorice interne este făcută de autoare pe fundalul general al evenimentelor europene. Se degajă însă din prezentare, pe de o parte, ceea ce a fost comun și istoriei Poloniei, dar mai cu seamă problemele care caracterizează numai această istorie.

Fiecare popor își trăiește istoria sa în anumite condiții specifice, care-i determină particularitățile ce-l deosebesc de alte popoare. M. Bogucka face o încercare și reușește în cea mai mare măsură să prezinte condițiile specifice în care poporul polonez și-a făurit istoria, precum și particularitățile dezvoltării acestuia. Este prezentat foarte sugestiv rolul negativ jucat de magnații și șleahța poloneză în istoria Poloniei. Nu mai puțin sugestiv însă este prezentat și rolul Renașterii (a doua jumătate a secolului al XVII-lea) în dezvoltarea vieții economice și social-culturale a Poloniei.

Cartea cuprinde 5 părți, fiecare dintre ele constituind o anumită perioadă istorică: „Patrimoniul veacurilor timpurii”; „La răs-pîntie”; „Republica Sleahitică”; „Sub dominația magnaților”; „Epoca Renașterii”. Fiecărei părți îi urmează un calendar al principalelor evenimente. Este foarte bogat ilustrată cu fotografii, gravuri, stampe (146) și cu un anumit număr de hărți. Bine ar fi fost dacă dintre acestea nu ar fi lipsit cele cu caracter economic și militar.

Un bogat indice bibliografic, un tabel cu descrierea ilustrațiilor, altul cu a hărților și, în sfîrșit, o listă a celor mai recente lucrări apărute din istoria Poloniei și universală fac să sporească valoarea lucrării Mariei Bogucka.

M. M.

ATANASIOS XODILOS, *Ἡ Ἑταιρεία τῶν Φιλικῶν καὶ τὰ πρῶτα σύμβαντα τοῦ 1821* (Eteria prietenilor și primele evenimente din 1821), editată de L. I. Vranusis și N. Camariano, Atena, 1964, 173 (-175) p.+1 h.

Ediția de față a apărut sub îngrijirea Institutului de cercetări medievale și neolenice al Academiei din Atena, cu prilejul comemorării a 150 de ani de la întemeierea Eteriei.

Editorii memoriilor lui Atanasie Xodilos, — L.I. Vranusis și N. Camariano — prezintă, în prima parte a ediției, cite un studiu introductiv asupra textului publicat. În partea a doua a lucrării este editat textul memoriilor lui At. Xodilos, avîndu-se în vedere cele două manuscrise: de la București (biblioteca lui D. Russo) și Atena (Biblioteca Parlamentului din Atena).

Într-un „Cuvînt înainte” (p. 7—27), L.I. Vranusis prezintă cele două manuscrise. Referindu-se la importanța memoriilor publicate, el consideră că autorul acestora, ocupînd un loc de seamă în mișcarea eteristă, redă unele amănunte necunoscute despre răscoala din 1821. Lucrarea cuprinde numeroase scrisori, proclamații și alte texte, dintre care

majoritatea sînt necunoscute. Ilias Fotinos semnalează pentru prima oară în memoriile sale¹ existența manuscrisului inedit al lui Xodilos.

Manuscrisul din București (denumit de editori mss. B) a rămas inedit pînă la ediția de față, deși N. Camariano a tradus o parte din acesta în *Documente privind istoria României – Răscoala din 1821*, vol. IV (Eteria și Principatele Române), București, 1960, p. 204–226, fără a publica însă și textul grecesc.

Manuscrisul din Atena (mss. A), ce se găsește sub numărul 41 în Biblioteca Parlamentului din Atena, a fost prezentat pentru prima oară de Sp. Lambras². El este o copie nereușită a mss. B, fără titluri, nesemnat, neștiindu-se multă vreme cui aparține. Analiza grafologică ne demonstrează că ambele manuscrise au fost scrise de Atanasie Xodilos. Comparînd cele două manuscrise, L. I. Vranusis consideră că p. 1–78 de la mss. B corespund cu p. 1–92 din mss. A, iar cele cuprinse între p. 179 și 223 în mss. B lipsesc din mss. A. Descriînd cuprinsul textului publicat, Vranusis face aprecieri asupra stilului, arătînd că fraza lui Xodilos este greoaie, cu numeroase greșeli (dă citeva exemple din text). Totodată, L. I. Vranusis afirmă că nu se cunoaște încă data la care Xodilos a început să-și scrie memoriile.

N. Camariano semnează „Prefața” ediției (p. 29–42), prezentînd lucrările lui I. Filimon și Em. Xanthos ca fiind importante pentru cunoașterea evenimentelor din 1821. În continuare face o scurtă prezentare a personalității lui At. Xodilos („inițiat” în Eterie în 1817). Citează fragmente din corespondența lui Xodilos (în special cu Xanthos), care reliefează rolul important al lui Xodilos în răscoala greacă din 1821.

N. Camariano consideră că Xodilos și-a încheiat scrierea în 1840. Autorul prefeței subliniază că descrierea luptei de la Galați și unele proclamații ale lui Al. Ipsilanti au ră-

mas pînă acum necunoscute istoricilor. De asemenea, dicționarul criptografic pe care ni-l dă Xodilos este mai bogat decît cele editate de I. Filimon și Em. Xanthos.

În partea a doua a ediției de față este publicat textul memoriilor lui Xodilos, avîndu-se în vedere cele două manuscrise (de la București și Atena), publicații, scrisori și alte texte din *Amintirile* lui Xodilos.

În capitolul I, intitulat „Progresul Eteriei prietenilor în răscoală” (p. 3–73), Xodilos descrie pe scurt cum s-a dezvoltat Eteria, izbucnirea răscoalei, evenimentele în mijlocul cărora și-au desfășurat activitatea conducătorii răscoalei din 1821 în Basarabia și Moldova. În capitolul, următor, „Acțiunile eforilor” (p. 77–95), Xodilos prezintă în special acțiunile eforilor din Odesa și alte centre din sudul Rusiei, oprindu-se asupra activității sale de efor în regiunea Reniului. În capitolul al III-lea sînt editate cinci scrisori ale diferiților efori din anii 1820–1821. În capitolul următor, intitulat „Jurămîntul. Gradul și ordinea eteriștilor” (p. 103–106), autorul se oprește asupra ceremoniei inițierii eteriștilor. În ultimul capitol (V), intitulat „Λέξιον” (Dicționar), este redată cheia criptogramei eteriștilor.

Ediția este încheiată cu o anexă (Παράτημα), în care este prezentată corespondența dintre Atanasie Xodilos, Emmanoil Xanthos (cap. I) și eforii din Odesa (cap. II). Aceste scrisori au mai fost publicate în *Memoriile* lui Xanthos (1845) și în *Eteria prietenilor*, a lui Sakelarios F. Sakelarie (Odesa, 1860).

La p. 156–161 sînt editate tabele cu publicații, scrisori și alte texte din *Amintirile* lui Xodilos, iar la p. 162–173 un repertoriu alfabetic.

La sfîrșitul cărții avem o hartă a țărilor dunărene din 1821, pe care este trasat „marșul” lui Al. Ipsilanti, alcătuit de L. I. Vranusis în 1964.

Lucrarea lui Atanasie Xodilos constituie un izvor istoric important pentru evenimentele din 1821 din Basarabia și Moldova, la care autorul a luat parte. Este meritul lui

¹ Οἱ ἄθλοι τῆς ἐν Βλαχία Ἑλληνικῆς ἐπανάστασεως τὸ 1821 ἔτος, 1848.

² Νέος Ἑλληνομνημόν, 2, 1905, p. 300-361.

L.I. Vranusis și N. Camariano de a ne fi dat pentru prima oară o ediție critică a memoriilor lui Atanasie Xodilos.

O. C.

PATRINELIS H. G., Οἱ μεγάλοι ῥήτορες Μανουὴλ Κορίνθιος, Ἀντώνιος, Μανουὴλ Γαλῆσιώτης καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς των (Marii retori Manuil Corinteanul, Antonie, Manuil Galisiotis și vremea lor de activitate), în „Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδας (Buletinul Societății de istorie și etnologie din Grecia), XVI (1962), p. 17–38.

Autorul, pe baza unei bogate bibliografii și a unui material inedit, aduce prețioase precizări cu privire la viața și activitatea celor trei mari retori ai Patriarhiei din Constantinopol și stabilește răstimpul activității fiecăruia.

Patrinelis ajunge la concluzia că Manuil Corinteanul a fost probabil mare retor încă din 1483–1484, dar documentar apare din 1504 pînă în 1530, iar în septembrie 1531 murise deja.

După Manuil Corinteanul, postul de mare retor a fost ocupat de Antonie Karmalikis, și anume cu puțin înainte de 1533 și pînă în 1537.

Al treilea, Manuil Galisiotis, confundat cu Manuil Corinteanul, a ocupat postul de mare retor din 1544 pînă în 1549.

Manuil Corinteanul, care a fost și profesor la Constantinopol, a lăsat mai multe opere. Una din operele sale de teologie, rămasă pînă acum necunoscută, se află într-un manuscris la biblioteca Universității din Illinois. Această operă interesează și pe istoricii noștri, fiindcă este dedicată domnului Țării Românești, Neagoe Basarab. Nu știm ce cuprinde această dedicație și ce spune marele retor de la Constantinopol despre domnul român. Patrinelis ne dă numai titlul dedicației pe care îl reproducem: „Τῷ πανοψηφολάτῳ καὶ ἐκκαμπροτάτῳ καὶ εὐσεβεστάτῳ αὐθέντῃ Ἰωάννῃ Νάγροε. μεγάλῳ βοεβόδα καὶ βασιλεὶ καὶ αὐτο-

κράτορα πίσης Οὐγγροβλαχίας Μανουὴλ ὁ μέγας ῥήτωρ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας εὐτηχῶν χαίρειν“ (Prea-înălțatului și prea-strălucitului și preapiosului domn Ioan Neagoe, marelui voievod și stăpîn și împăratului a toată Ungrovlahia salută cu fericire Manuil, marele retor al marii biserici).

Faptul că marele retor al Patriarhiei din Constantinopol a dedicat opera sa domnului român arată că Neagoe Basarab se bucura de mare cinste în cercurile intelectuale din Constantinopol din acea vreme.

N. C.

JEAN-ALAIN LESOURD și CLAUDE GERARD, *Histoire économique XIXe et XXe siècles*, ed. a 2-a, t. I și t. II, Paris, Edit. Armand Colin, 1965, 663 p.

Cititorul care ar cere această lucrare după fișa din catalogul unei biblioteci ar rămîne puțin surprins la răsfoirea ei. Aceasta pentru că cele două volume nu alcătuiesc un tratat propriu-zis de istorie economică, așa cum s-ar părea după titlu. Colecția „U” din care fac parte și pe care a inaugurat-o, cu mai multe serii, cunoscuta casă de editură franceză Armand Colin este o colecție de manuale universitare făcute nu după chipul clasic, ci după un sistem cu totul original. Scopul urmărit prin aceste manuale, care se adresează studenților de la facultățile de științe sociale, este de a oferi acestora atît o sinteză succintă, tratînd elementele esențiale și caracteristice ale fiecărui capitol de istorie economică, cît și de a le perfecționa metoda de studiu individual, călăuzindu-le pașii spre o cunoaștere cît mai profundă a fiecărei probleme în parte.

Volumul I cuprinde trei părți, și anume:

1. *Probleme de ansamblu și principalele mecanisme ale vieții economice* („Capitalismul”, „Moneda”, „Creditul și băncile”, „Prețuri, salarii, venituri”, „Mișcări generale și crize”, „Evoluția doctrinelor economice”);
2. *Primele etape ale economiei moderne: 1760–1840*

(„Vechiul regim economic”, „Revoluțiile”, „Principalele puteri ale lumii spre mijlocul secolului al XIX-lea”); 3. *Apogeul capitalismului european 1840—1944* („Producători și consumatori, populația”, „Avântul mijloacelor de transport”. Această parte continuă în volumul al II-lea cu: „Agricultura”, „Energia și producția industrială”, „Comerțul”, „Repartiția forțelor la începutul secolului al XX-lea”). Volumul se încheie cu partea a 4-a: *1914—1960* („Războaie, crize și revoluții”, „Transformările capitalismului și dezvoltarea sistemelor comuniste”, „Variațiile monetare și evoluția băncilor”, „Al 31-lea miliard: viața și moartea oamenilor”, „Energia”, „Producția industrială și agricolă”, „Comerțul și mijloacele de transport”).

Structura fiecărui capitol este în general următoarea: 1) terminologie și definiții (numai la capitolele care cer aceasta); 2) tratarea în linii mari a problemei (divizată pe unități logice sau cronologice), însoțită de elementele ei caracteristice și de numeroase materiale documentare — statistici, cifre comparative, diagrame, hărți etc.; 3) bibliografie, în care alături de indicarea lucrărilor se dau de cele mai multe ori scurte caracteristici asupra conținutului lor; 4) teme pentru alcătuirea unor mici lucrări independente.

Autorii, care au ajuns la ediția a 2-a a lucrării, declară în introducere că manualul pe care-l oferă reprezintă o experiență, fiind încurajați în elaborarea lui de o serie de profesori cunoscuți, dintre care este de ajuns să numim pe P. Renouvin sau P. Barral. Într-adevăr, aprecierile sînt meritate. Parcurend un capitol oarecare, îți dai seama că autorii au reușit să prezinte esențialul problemelor în formulări de o desăvîrșită claritate și care familiarizează pe student, într-un timp foarte scurt cu principalele elemente ale conținutului lor. Tablourile și diagramele extrem de sugestive completează cunoașterea și îl atrag pe calea consultării unor volume de specialitate, în care știe dinainte ce va găsi și — ceea ce este deosebit de important — la lectura cărora pornește cu o pregătire suficientă pentru a le putea înțelege.

Bineînțeles, lucrarea este scrisă de pe poziții burgheze, obiectiviste și cu unele formulări ce nu se pot accepta în totalitate. Pe de altă parte însă, bogăția informației și a materialului faptic, cifrele comparative și diagramele extrem de sugestive fac din cele două volume un prețios instrument de lucru, o foarte bună documentare pentru cei ce studiază istoria economică. (Vezi pentru exemplificare, vol. II, cap. XXI, p. 529—565, intitulat „Producția agricolă și industrială” în secolul al XX-lea).

Concentrarea unui material faptic atît de bogat într-un mic număr de pagini (mai mult de jumătate rezervîndu-se materialului ilustrativ), cu o informație atît de precisă și interesant prezentată, dă posibilitatea unei orientări rapide. Remarcăm și capitolul „Evoluția doctrinelor economice” (vol. I, p. 146—172), împărțit astfel: 1) perioada dinaintea liberalismului secolului al XVIII-lea; 2) doctrinele liberale (de la fiziocrați la Adam Smith și la liberalii optimiști); 3) reacția liberalismului pînă la K. Marx (socialismul utopic etc.); 4) principalele aspecte ale doctrinei lui K. Marx (materialismul istoric și lupta de clasă, valoarea și plusvaloarea, exploatarea și pauperizarea); 5) între Marx și liberalism. Deși în cadrul acestui capitol — care cuprinde o sistematizare foarte bună a doctrinelor economice marxismului i se rezervă volumul cel mai mare, poziția obiectivistă a autorilor reiese cu claritate. Cu rezervele făcute, lucrarea reprezintă un excelent îndrumător în istoria economică, mai ales prin imensul material faptic pe care-l prezintă sub forme care fac ușor de înțeles elementele esențiale ale fiecărei probleme.

Fără îndoială, colecția „U”, prin seriile sale „Istorie contemporană”, „Ideile politice” ș.a., a reușit să ofere studenților îndrumătoare foarte utile, cum au fost: *La société française 1789—1960*, *Le Monde contemporaine 1945—1963* ș. a. Colecția reprezintă instrumente de lucru care nu trebuie să lipsească din biblioteca cercetătorilor din domeniul științelor sociale.

C. V.

CHRISTOPHER BROOKE, *Europe in the Central Middle Ages 962-1154* [Londra], Longmans [1964], XVI+403 p.

Cartea de față este al treilea volum din colecția în 11 volume intitulată *A General History of Europe*, de sub îngrijirea prof. Denis Hay de la Universitatea din Edinburg și totodată editor al binecunoscutei publicații „The English Historical Review”. Colecția îngrijită de profesorul Hay începe cu perioada de declin a Imperiului roman și se încheie cu perioada 1880—1945.

Autorul volumului, Christopher Brooke, este fiul cunoscutului medievist englez Z.N. Brooke și totodată el însuși — începând din 1956 — profesor de istorie medievală la Universitatea din Liverpool.

Limitele cronologice impuse de Brooke lucrării sale se leagă de două evenimente politice : încoronarea lui Otto cel Mare ca împărat de către papa Ioan al XII-lea în 962 și urcarea pe tronul Angliei, în 1154, a lui Henric d'Anjou, întemeietorul așa-zisului Imperiu „plantagenet” care a cuprins nu numai regatul insular, ci și partea de apus a Franței. Am fi preferat însă ca încadrarea cronologică să se fi legat de factori mai determinanți ai evoluției istoriei europene medievale. Departe de a nega importanța politică a celor două evenimente care au avut loc în anii 962 și 1154, considerăm că evoluția societății medievale europene între jumătatea secolului al X-lea și jumătatea secolului al XII-lea n-a putut fi determinată, în mod esențial, de proclamarea ca împărat a lui Otto cel Mare și nici de ridicarea pe tronul Angliei a lui Henric d'Anjou, așa cum o sugerează limitele cronologice, foarte precise, inserate de Ch. Brooke în titlul cărții sale. De altfel, însuși autorul, într-un spațiu foarte larg al lucrării, arată că în cei aproape 200 de ani de istorie scurși între 962 și 1154 Europa apuseană a fost teatrul unor mari schimbări social-economice. În primul rând, populația a înregistrat pretutindeni importante creșteri; apoi, noi pământuri au fost date culturii, inovații tehnice au fost introduse în agricultură, având ca rezultat o producție cu un randament sporit și,

implicit, o limitare a fenomenului, endemic în evul mediu : foametea. Tot în legătură cu extinderea suprafețelor agricole, Ch. Brooke subliniază amploarea mișcării de colonizare : mulți țărani în căutarea unor noi pământuri de hrană, părăsesc satele de origine ; la fel și fiii mai tineri (cadeții) ai familiilor baroniale și cavalierești pleacă la mari depărtări de castelele lor pentru a-și constitui domenii proprii.

Dar renașterea vieții economice se produce, așa cum atrage atenția și Ch. Brooke, nu numai în mediul rural, ci și în mediul urban sau în domenii legate de viața și economia urbană. Autorul relevă astfel creșterea și înmulțirea orașelor propriu-zise : apariția pretutindeni a tirgurilor, progresele industriei, desigur foarte mici în comparație cu standardul modern de dezvoltare industrială, dar deosebit de mari în raport cu perioada precedentă, a evului mediu timpuriu. În sfârșit, este subliniată și activizarea considerabilă a circulației mărfurilor : negustorii, în număr mereu sporit, se deplasează peste tot, în Mediterana ca și pe marile drumuri comerciale continentale care se extind pînă în nord, cuprinzînd și Baltica în vastul sistem al traficului internațional. Ch. Brooke observă că în felul acesta Europa apuseană și-a extins în mod considerabil frontierele, fapt care a contribuit ca inițiativa în economie, în comerț și în activitatea spirituală să treacă de la lumea islamică și Bizanț la lumea occidentală.

Capitolele speciale și destul de întinse sînt consacrate societății feudale, cu stratificarea ei piramidală și cu sistemul ei de guvernămînt original, derivat al acestei stratificări. Ocupîndu-se de societatea secolelor X—XII, Ch. Brooke analizează ierarhia socială, legăturile de vasalitate, condiția păturilor populare rurale (libertate, șerbie, sclavie), categoriile sociale urbane (negustorii, meșteșugarii, patriciatul în formare) și, în sfârșit, locul femeii în societatea feudală. Tratînd sistemul de guvernămînt, autorul cercetează regalitatea și diferitele instituții ale timpului : cancelaria regală, justiția cu curțile ei de judecată populare, regale și feudale, armata și sistemul de recrutare, organele fiscale și administrative,

aparitia unui nou drept public și a monarhiei de drept divin.

Cite un capitol separat este apoi dedicat unora din formațiunile statale mai importante ale vremii : imperiul, regatul francez, regatele anglo-saxone de pe insula britanică, precum și statele create de normanzi în Anglia, în Italia și în Sicilia.

Numeroase pagini se ocupă de istoria papalității, de luptele pentru supremație dintre puterea bisericească și puterea laică, de apariția unor noi ordine călugărești și de puternica mișcare de reformă religioasă (ereziile) cu implicații sociale atât de multiple.

Școlile, sistemul de învățământ, unele doctrine filozofice medievale (Anselm de Canterbury, Abélard, Burckhard de Worms, Ivo de Chartres) constituie principalele probleme din capitolul consacrat istoriei culturii vest-europene în secolele X—XII.

În sfârșit, un ultim capitol tratează primele cruciade, Bizanțul și lupta de „reconquista” începută de regatele din nordul Peninsulei iberice.

Observăm deci, din scurta noastră prezentare, că istoria „Europei” în evul mediu „central” este de fapt o istorie a Europei occidentale, cu o incursiune în istoria bizantină. Istoria Europei centrale, de răsărit și sud-estice (cu excepția Bizanțului) iese aproape complet din cîmpul de investigație al autorului. Credem deci, prin prisma acestei constatări, că ar fi fost mai potrivit dacă prof. Brooke ar fi anunțat chiar de la început, adică din titlu, că în cartea sa se va ocupa numai de Europa occidentală, cum de altfel o și face în peste 350 de pagini, exceptînd, așa cum spuneam mai sus, istoria Bizanțului.

S.C.

S. A. BOGHINA, *Имиграция в США накануне и в период гражданской войны (1850—1865)*, Изд. „Наука”, Moscova, 1935, 252 p.

În introducerea lucrării (care are 6 capitole), autoarea face o succintă prezentare a problemei emigrației, căutînd să stabilească

locul și importanța acestui fenomen în istoria națiunii americane. Se arată că obiectul lucrării este de a înfățișa emigrația în anii imediat următori revoluțiilor europene din 1848—1849, perioadă în care această emigrație a contribuit în măsură hotărîtoare la consolidarea națiunii, constituind cel mai puternic izvor al forței de muncă pentru economia capitalistă a S.U.A. și un dușman nelpăcat al sistemului muncii sclavagiste. Se relevă marele rol pe care l-a jucat emigrația europeană în cadrul mișcării muncitorești americane.;

Autoarea prezintă materiale documentare, de arhivă și literatură istorică, în special americană, care i-au stat la îndemînă și care prezintă interes pentru cunoașterea diverselor aspecte privind problema în discuție.

În primul capitol, intitulat „Populația S.U.A. în ajunul războiului”, se arată că întreaga populație a S.U.A. se cifra în 1860, după datele celui de-al 8-lea recensămînt, la 31 443 321 de oameni, nefăcînd parte din acest număr cei 295 400 de indieni, excluși de fapt din viața societății americane, dar care constituiau, fără discuție, arată Boghina, o parte a populației S.U.A. Comparativ cu 1850, cînd era de 23 191 876, sporul populației a fost după 10 ani de 35,5 %, contribuția cea mai mare datorîndu-se emigrației. Se menționează că față de populația Europei, unde densitatea era de 28,3/km², cea a S.U.A. era încă foarte redusă (4/km²) și cu mari diferențe de la un stat la altul. S.A. Boghina prezintă detaliat chestiunile legate de împărțirea populației în două mari categorii, conform structurii social-economice a statelor — libere și sclavagiste — privind compoziția etnică a populației S.U.A. Înainte de începutul războiului civil (în 1860 : indieni = 339 420, negri = 4 500 000 (din care numai 488 070 liberi), europeni sau albi = 26 922 837) — despre regiunile cele mai populate și despre felul de viață al emigranților. Se vorbește apoi despre componența de clasă a populației S.U.A., subliniîndu-se faptul că emigranții europeni îngroșau cu fiecare an rîndurile clasei muncitoare.

Atunci cînd se ocupă de emigrația irlandeză, cea mai numeroasă, autoarea caută să-l evidențieze cauzele, analizîndu-i compoziția socială (cea mai mare parte fiind țărani), condițiile grele de viață și muncă în noua patrie, continuarea în condiții noi a luptei pentru eliberarea Irlandei și înființarea pe teritoriul Americii a unui stat irlandez independent. Boghina consideră că unul din rolurile jucate de biserica catolică în cadrul emigrației irlandeze a fost și acela de a frîna asimilarea acesteia de restul populației și cultivarea ideii izolării. Se vorbește și despre discriminarea națională la care erau supuși, printre alții, emigranții irlandezi.

Obiectul celui de-al treilea capitol este emigrația germană, unde se arată că în preajma izbucnirii războiului germanii constituiau, după irlandezi, cea mai numeroasă categorie de emigranți, că cea mai mare parte dintre ei se ocupau în cadrul economiei americane cu agricultura, ceilalți constituind un contingent însemnat al proletariatului, atît din punct de vedere numeric, cît și din punct de vedere calitativ, al conștiinței de clasă. Autoarea scoate în evidență unele din aspectele esențiale ale luptei emigranților germani împotriva exploatării, pentru organizare, vorbește despre existența în cadrul emigrației germane a unei pături burgheze relativ puțin numeroasă — industriași, comercianți și bancheri. Alături de aceștia își duceau existența plină de lipsuri și greutatea un număr considerabil de intelectuali, profesori, pedagogi, medici, artiști etc. Și în cadrul emigranților germani s-a vînturat ideea creării unui stat german, încă de la

începutul secolului, idee ce a intrat în desuetudine o dată cu încheierea procesului de asimilare a germanilor, de „americanizare” a lor. Este prezentată pe larg contribuția deosebită pe care emigrația germană a adus-o la viața politică a S.U.A., mai ales datorită „oamenilor de la '48”, din rîndul cărora s-a desprins un front de stînga în frunte cu Weidemyer și Sorge, conducători de seamă ai mișcării proletare germane și americane.

În ultimul capitol sînt dezbătute probleme privind emigrația în epoca celei de-a doua revoluții americane. Mai întîi sînt analizate cauzele economice, sociale și politice ale emigrației (înfrîngerea revoluțiilor din 1848—1849 și teroarea dezlănțuită, nevoia țărănimii rîinate de a căpăta pămînt, seceta și „foamea cartofului”, accentuarea aspiririlor naționale, politice și religioase etc.); apoi este urmărită dinamica emigrației în 1848—1865, se vorbește despre celelalte țări europene care au furnizat contingente de emigranți: pînă în 1860 veniseră din Anglia aproape 590 000 de oameni, din Franța aproape 110 000, din țările scandinave 25 000, în număr mai mic emigranți din Italia, Ungaria, Polonia, Cehia, Grecia.

În sfîrșit, autoarea caută să arate în ce a constat importanța deosebită pentru S.U.A. a emigrației europene, rolul jucat de ea în viața economică și politică a societății americane, conchizînd că în această perioadă fenomenul emigrației europene a fost cel mai intens, națiunea americană definitivîndu-se sub impulsurile acestui fenomen.

C. B.

BIZANTINOLOGIE

FR. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des Öströmischen Reiches* 5. Teil, München, Edit. C. H. Beck, 1965, XXXII + 138 p.

Cu acest al cincilea volum se încheie una din cele mai laborioase opere din domeniul bizantinologiei, instrument de lucru strict

necesar oricărui cercetător care abordează o problemă de istorie a Bizanțului.

Primul volum al acestei lucrări a apărut în 1924. În cele cinci volume, care cuprind perioada 565—1453, adică de la începutul domniei lui Iustin al II-lea, succesorul lui Iustinian, și pînă la cucerirea Constantinopolu-

lul de turci, sînt cuprinse un număr de 3 555 de regeste ale tuturor actelor imperiale cunoscute fie în întregime, fie din mențiuni în lucrări istorice sau în alte acte.

În ultimul volum sînt cuprinse regestele începînd cu 1341, urcarea pe tron a lui Ioan al V-lea Paleologul, perioadă de continuă de cădere a Bizanțului, încheiată cu dispariția definitivă a statului bizantin. Imperiul redus treptat la o fișie de pămînt în jurul capitalei și la o parte din Pelopones păstrează în actele de cancelarie formele exterioare vechi, unele acte bravînd realitatea caută să adopte încă un ton de mare putere, majoritatea reflectă însă adevărata stare de lucruri. Imperiul redus la ultima expresie, în imposibilitate să se mai afirme în probleme cu adevărat de stat, este nevoit să se mulțumească cu reglementarea unor diferende de caracter privat. Actele din ultimii ani sînt în majoritate penibile cereri de ajutor, pe care Bizanțul le adresează neobosit, dar fără nici o șansă, statelor apusene.

Fr. Dölger subliniază caracterul excesiv de conservator, scrupulos la păstrarea formelor vechii administrații bizantine, chiar și în acești ani de derută. Deși între 1341 și 1347 Ana de Savoia, pe de o parte, se considera tutoarea legitimă a tînărului Ioan al V-lea, iar Ioan Cantacuzen, pe de altă parte, co-împărat, amîndoi recunoscînd totuși caracterul primordial al drepturilor lui Ioan al V-lea, nu au emis nici un act semnat de ei. Atunci cînd emiterea unui asemenea act nu a putut fi totuși ocolită, cum a fost cazul cu reînnoirea tratatului cu Veneția în 1342, s-a recurs la semnătura stingace a lui Ioan al V-lea, un copil în vîrstă de 10 ani. Pentru a se ieși din impas pînă ce Ioan Cantacuzen a fost încoronat ca împărat la Constantinopol, și deci recunoscut de toată lumea (1347), actele imperiale (*chrysobulloi logoi*) au fost contrasemnate din partea cancelariei imperiale de Ioan Raul, care atesta valabilitatea și autenticitatea semnăturii lui Ioan al V-lea.

Ca și în volumele anterioare, autorul dă toate elementele pentru ca actul să poată fi studiat. După data și rezumatul acestuia, se arată forma în care se găsește și locul. Dacă

există fotocopii sau facsimil se indică locul unde se găsesc, iar dacă a fost publicat, culegerea sau periodical în care a apărut. Cînd actul a fost menționat în vreo operă istorică sau într-un alt material, se face trimitere la acesta, ca și la lucrările moderne care se ocupă de act. De asemenea, autorul face referiri cu privire la autenticitate și, eventual, observații în legătură cu cronologia documentului. La actele care se păstrează în întregime sînt reproduse și primele cuvinte cu care încep acestea.

La acest ultim volum a colaborat și P. Wirth, care a verificat textele după sursele grecești sau latine, omogenitatea termenilor și a adus unele completări.

Pentru întreaga operă ar fi necesar un indice de locuri și persoane. Primele volume ar trebui republicate într-o ediție revizuită fiindcă cercetările din ultimii 20 de ani au adus numeroase corectări, mai ales în ce privește datarea unor documente.

E. Fr.

W. WOLSKA, *La topographie chrétienne de Cosmas Indicopleustès. Théologie et science au VIe siècle*, Paris, Presses Universitaires de France, 1962, XVI+329 p. și XV pl.

Cartea de față este teza de doctorat în litere prezentată la Sorbona de o tînără cercetătoare, Wanda Wolska. Lucrarea cuprinde o amănunțită analiză a unei curioase opere teologico-științifice de la începutul evului mediu. *Topografia creștină* a cunoscut o oarecare circulație în Bizanț și țările ortodoxe în evul mediu, ultima versiune rusă fiind din secolul al XVI-lea. Amestec de fantezie, de lucruri văzute, povestite sau citite, ea exprimă nivelul de cunoștințe despre univers al omului mijlociu din marile centre culturale ale Bizanțului din secolul al VI-lea.

Se cunosc prea puține date despre autorul cărții. Anterior topografiei el a mai scris o carte de descrieri geografice și una de astrono-

mie, amîndouă astăzi pierdute. Cosmas era importator de mirodenii stabilit în Alexandria. Activitatea sa comercială s-a desfășurat în bazinul Mării Roșii, în porturile etiopiene. Punctul cel mai îndepărtat atins de Cosmas în călătoriile sale pe apă ar fi fost, după părerea autoarei, coastele Somaliei și pe uscat ar fi ajuns pînă în regiunea izvoarelor Nilului. W. Wolska argumentează destul de judicios în opoziție cu părerea susținută de N. Pigulevskaia (Византия на путях в Индию, Moscova, 1951, p. 143) că niciodată Cosmas nu a ajuns pînă în India sau în insula Ceylon (Taprobane). Descrierea insulei Ceylon este făcută extrem de sumar, autorul nu afirmă că în toate cazurile că a văzut acele locuri, iar numele de Indicopleustes nu figurează în nici unul din cele trei manuscrise complete ale operei, ci de abia în unele fragmente din secolele al XI-lea și al XII-lea aflate la finele unor cărți de natură religioasă. Pentru Ceylon, Cosmas s-a servit, după cum singur arată, de unele relatări anterioare, în special de ale lui Sopatros. „Legenda călătoriei lui Cosmas în India, porecla sa de Indicopleustes corespunde — scrie autoarea — unui romantism medieval” (p. 11).

Analizînd opera, W. Wolska caracterizează pe Cosmas ca fiind un autor pe alocuri plin de pitoresc și excelent povestitor. Cu toate acestea, în multe părți expunerea este extrem de stufoasă din cauza numeroaselor digresiuni și repetări. *Topografia creștină* este un amestec de cosmografie, teologie și geografie. Cosmas caută să înjghebeze un sistem comun întregului univers, al lumii fizice și al celei spirituale. Din punct de vedere doctrinal, prin viziunea sa asupra universului și umanității, opera este profund influențată de scrierile lui Teodor din Mopsuest și ale școlii exegetice din Antiohia, cu care Cosmas a intrat în contact prin intermediul sirienilor nestorieni și al școlii de la Nisibe. Interesul său pentru comunitățile creștine din statul iranian este evident, Cosmas fiind unul din pușinii călători care dau amănunte numeroase despre aceștia, probabil culese de la supușii iranieni înțîlniți de el în călătoriile făcute la Adulis.

Autoarea analizează concepțiile cosmografice ale lui Cosmas. Acesta din urmă consideră forma universului asemănătoare templului (tabernacul) construit de Moise după revelația divină și format din două spații. Pentru ea să atingă perfecțiunea, omul parcurge două etape sau condiții corespunzătoare celor două spații, numite catastase, influențe evidente ale scrierilor lui Teodor din Mopsuest.

Cosmas este un adversar hotărît al teoriilor care admiteau sfericitatea universului, teorii susținute în vremea sa de monofizitul Ioan Philoponos din Alexandria, conducătorul unei școli aristoteliene și autorul unei lucrări, *De officio mundi*. Polemica pe care o angajează cu Philoponos este vie, cu luări de poziție pătimașe, cu cunoașterea a numeroase texte religioase pe care le folosește cu pricepere în argumentare.

În partea a doua a cărții sînt prezentate datele geografice din *Topografie*. Pămîntul este considerat de Cosmas ca are o formă alungită și îl împarte în cinci zone climatice, partea de nord cu o zonă rece și una temperată, cea din sud la fel, iar între ele se află o zonă toridă. Pămîntul locuit și descris de Cosmas este zona temperată din partea nordică. W. Wolska crede că părerile lui Cosmas despre forma pămîntului sînt influențate de teoriile stoice.

Autoarea nu se ocupă de descrierile făcute de Cosmas locurilor cunoscute de el, care ar prezenta interes pentru istoric, probabil fiindcă intenționează să editeze *Topografia creștină*, și deci nu a mai considerat util să rezume ceea ce va publica mai tîrziu în întregime.

E. Fr.

U. V. BOSCH, *Kaiser Andronikos III Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321–1341*, Amsterdam, Edit. A. Hakkerl. 1965, 216 p., 5 pl., 1 h. și o tabelă genealogică.

În vremea lui Andronic al III-lea, Bizanțul a cunoscut o scurtă perioadă de redresare politică după declinul din vremea predecesorului.

lui său. Această perioadă a format obiectul unei monografii a bizantinologului rus T. Florinski, publicată în 1879. Numeroasele izvoare și studii apărute de atunci pentru vremea Paleologilor a îndreptălit pe înăra cercetătoare Ursula Bosch să reia problema, prezentând-o ca lucrare de disertație sub îndrumarea profesorilor Fr. Dölger și H.G. Beck la Universitatea din München.

Autoarea este în special preocupată să stabilească dacă meritele redresării politice a Bizanțului în cei 13 ani ai domniei lui Andronic al III-lea revin acestuia sau prietenului și colaboratorului său apropiat, Ioan Cantacuzen. Ultimul în opera sa istorică sugerează că lui i s-ar datora succesele militare și diplomatice ale Bizanțului din acea vreme. În schimb, N. Gregoras, celălalt mare istoric contemporan, care are pentru Andronic al III-lea în tinerețe aprecieri extrem de nefavorabile, laudă activitatea lui ca împărat. Acordând mai mult credit informațiilor lui Gregoras, considerate pe bună dreptate mai obiective, autoarea crede că meritele în acțiunile politice și militare au aparținut lui Andronic, o personalitate puternică și plină de strălucire (p. 10), și că de o influență egală cu a lui Cantacuzen s-ar fi bucurat și alți doi sfetnici, Theodor Synadenos și Alexios Apokaukos.

În primul capitol sînt analizate cauzele izbucnirii conflictului între cei doi Andronici și sînt expuse evenimentele din cele trei etape ale războiului civil pînă la înfrîngerea definitivă a bătrînului Andronic. După părerea autoarei, în jurul înărilor lui Andronic s-ar fi grupat păturiile populației capitalei, atrase de farmecul persoanei acestuia, și toți cei dornici de reforme, ostili Curții austere a bătrînului Andronic, cu preocupări de natură teologică și științifică, în timp ce îngrijorătoarele realități politice erau neglijate. Nu putem împărtăși acest punct de vedere. Credem că acest conflict avea rădăcini mult mai adînci; conflictul reprezintă o fază a luptei pentru putere între cele două grupări ale clasei dominante bizantine, aristocrația de funcții și aristocrația feudală proprietară de mari domenii, luptă

care poate fi urmărită de a lungul întregii istorii a Bizanțului. Andronic al II-lea a adunat în jurul său elemente din rîndul funcționării și a lovit în aristocrația funciară prin crearea unor impozite și prin suprimarea pensiilor nobiliare. În schimb, partizanii lui Andronic cel tînăr sînt dintre mari proprietari feudali din imperiu și una din primele sale măsuri, ajuns singur împărat, este să consolideze marea proprietate funciară, greu zdruncinată în anii războiului civil.

În al doilea capitol sînt examinate relațiile Bizanțului cu Bulgaria și Hoarda de Aur, atît în vremea lui Andronic al II-lea, cît și sub urmașul său. Se revine astfel asupra unor evenimente tratate în capitolul anterior, ceea ce dăunează economiei lucrării. Pentru tătari nu putem înțelege de ce autoarea folosește termenul arhaic de sciți, utilizat de istoricii bizantini. Se subliniază importanța acțiunii diplomatice a Bizanțului în opera de atragere a tătarilor în sfera lor de interese, acțiune necesară pentru a fi opusă tendințelor agresive ale țarilor bulgari. Autoarea acceptă insinuările lui Cantacuzen că tătarii au prădat Tracia în 1323–1324, fiind chemați de bătrînul Andronic ca urmare a alianței sale cu Hoarda de Aur. În războiul civil participă și un Ivan Rusul, considerat de autoare ca un principe rus, vasal tătarilor. Din cele relatate de Cantacuzen (vol. I, Bonn, p. 298) rezultă însă că acesta era un comandant militar bulgar.

În capitolul următor sînt cercetate relațiile Bizanțului cu sîrbii la începutul secolului al XIV-lea. Autoarea consideră că eforturile Bizanțului de a se apropia de sîrbi sînt urmarea temerilor bătrînului Andronic față de o cruciadă franco-papală în care sîrbii ar fi putut avea un rol important datorită alianței cralului cu Carol de Valois, cu Filip de Tarent și cu Veneția. În atitudinea politică a Serbiei în războiul civil, autoarea atribuie un rol important lui Syrgiannes. Activitatea

acestui abil intrigant lipsit de scrupule a fost pe larg prezentată de regretatul St. Binon („Byzantinische Zeitschrift”, vol. XXXVIII, 1938, p. 133–155 și 377–407). U. Bosch este de părere că Syrgiannes a fost în realitate o victimă a anibișici și mașinațiilor lui Cantacuzen.

Relațiile Bizanțului cu țările din apusul Europei sînt cercetate în capitolul al IV-lea. Andronic al III-lea, spre deosebire de predecesorul său, caută să se apropie de latini pentru lupta împotriva turcilor. După părărea autoarei ar fi consimțit să participe la cruciada plănuită de Filip al VI-lea al Franței și, ca să zădărnicească proiectele acestuia de cucerire a Constantinopolului, a echipat o flotă cu oameni adunați din Tracia și Macedonia, dar a așteptat zadarnic pe latini. Aceasta l-ar fi determinat să se apropie de seldjukizi. În continuare, autoarea expune noile încercări ale lui Andronic de a se apropia de apus și proiectul expus de Varlaam, trimisul său la Avignon și Paris, pentru cîștigarea grecilor în vederea unirii bisericilor este minuțios analizat. Insuccesul politicii prolatine a lui Andronic este atribuit de autoare nu atât lipsei unor intenții serioase din partea apusului, cît unei presiuni interne. După părărea acesteia, discuțiile de nuanță naționalistă ale unor anumite cercuri teologice abat privirea de la problemele esențiale ale timpului și în aceasta ar consta tragismul datorită căruia trebuia să cșueze politica constructivă a lui Andronic al III-lea (p. 145). Autoarea se referă în special la curentul hesychast. Acesta a avut însă principalul susținător în unul din cei mai apropiați partizani ai lui Andronic, mă refer la Cantacuzen.

Tot în acest capitol este inclusă și acțiunea de „reconchistă” a lui Andronic, prin care autoarea înțelege campaniile de recucerire a insulei Chios, Phokaia, Thessalia, Acarnania și Epirul, Andronic reluînd astfel cu succes

politica de prestigiu în Balcani a lui Mihail Paleologu.

Un alt capitol este rezervat politicii orientale: relațiile cu imperiul din Trapezunt, cu Urchan și cu emirii seldjukizi. Apropierea de Sarukhan, emirul Lydiei, și mai ales de Umur din Aydin, este explicată ca fiind urmarea eșuării alianței sale cu latinii. După părărea autoarei, Andronic ar fi urmărit prin alianța cu Umur să pună bazele unei coaliții antiotomane.

În ultima parte a cărții sînt doar rezumate obiectivele politicii interne a lui Andronic al III-lea. Programul său politic este astfel enunțat: refacerea țării după dezastrul provocat de războaiele civile, apărarea granițelor prin lucrări de fortificație în special în Macedonia, ridicarea unor noi cetăți și repararea celor vechi, refacerea flotei și reorganizarea justiției prin crearea celor patru judecători generali. Măsura este considerată de autoare ca avînd o tendință antiaristocratică; pe lîngă dorința de a curma abuzurile, competența acestor judecători se extindea și asupra tuturor beneficiarilor de imunități. Se știe că trei din cei patru judecători, în scurtă vreme dovediți ca incorecți, au fost revocați și condamnați. Autoarea consideră că procesul ar fi fost într-o oarecare măsură înscenat de patriarhul care ar fi avut un anumit amestec. Celelalte măsuri legislative ale lui Andronic sînt enunțate fără de nici un comentariu.

Volumul prezintă o expunere corectă și destul de completă a evenimentelor politice dintre 1321 și 1341. Rolul politic modest atribuit lui Cantacuzen în acești ani reclama însă o mai temeinică cercetare, argumentele sale nefiînd suficient de convingătoare. Ceea ce însă constituie lipsa principală a cărții este ignorarea aproape completă a situației politice interne.

E. Fr.

BIBLIOGRAFIE, ARHIVISTICĂ, MUZEOGRAFIE

VL. MIKITAS, *Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог*, Ужгород, 1961, 96 p., idem, *Давні рукописи і стародруки. Опис і каталог*, частина друга. Видавничтвом львівського університету, 1964, 84 p., idem, *Давні книги закарпатського державного краєзнавчого музею. Опис і каталог*, Видавничтвом львівського університету, 1964, 86.

Vasili Lazarevici Mikitas, profesor la Universitatea din Ujgorod, a publicat în anii din urmă trei lucrări-cataloage asupra fondurilor de carte veche și manuscrise aflate în Biblioteca Universității și la Muzeul regional din Ujgorod. Primul catalog de *Manuscrise și tipărituri vechi* a apărut în 1961, în tipografia Universității, cuprinzând opisul și catalogul complet al manuscriselor și tipăriturilor vechi intrate în Biblioteca Universității după al doilea război mondial. Ele constituie de fapt vechiul fond al fostei Biblioteci episcopale de la Ujgorod. Astfel, Biblioteca Universității din acest oraș a ajuns în posesia unuia din cele mai bogate fonduri, și nu întimplător V.L. Mikitas compară aceste fonduri cu cele din Lvov, Kiev și Leningrad în ce privește numărul tipăriturilor chirilice vechi și al manuscriselor. Este suficient să amintim că numai fondul provenit de la fosta bibliotecă episcopală conține un număr de 65 de cărți manuscrise din secolele XIV—XVIII și 267 de tipărituri cu caractere chirilice din secolele XVI—XVIII.

Interesul istoricilor noștri față de vechiul fond al bibliotecii episcopale din Ujgorod era mare și în trecut, deoarece el conține tipărituri și manuscrise provenite din nordul Transilvaniei și din Maramureș. Mult timp se spera că se va putea da o soluție mai solidă problemelor primelor texte rotacizante din Maramureș și presupusei tipografii din Peri, pe baza acestor fonduri. Într-adevăr, fondul de tipărituri vechi și manuscrise al fostei biblioteci episcopale din Ujgorod oferă surprize deosebit de importante pentru istoria culturii românești.

Astfel, catalogul complet întocmit de V.L. Mikitas asupra acestui fond prezintă, fără îndoială, un mare interes pentru cercetătorii noștri. Cea mai mare surpriză pentru noi o reprezintă *Tetraevangelul* din 1546, tipărit la Sibiu de către Filip Moldoveanu, singurul exemplar complet care se găsește actualmente la Biblioteca Universității din Ujgorod. V.L. Mikitas nu numai că descrie acest exemplar, dar pentru prima dată publică facsimilul paginii cuprinzând o parte din epilogul cărții, din care apare clar că Filip Moldoveanu este tipăritorul, căci numele lui ca tipăritor este redat fără nici o prescurtare. Această reproducere rezolvă definitiv disputa în jurul acestui tipograf român, provenit din Moldova și stabilit la Sibiu. V.L. Mikitas ne informează că *Tetraevangelul*, de format 195 295 mm cu 289 de file, este bine păstrat, că are o copertă de lemn învelit în piele cu ornament presat pe el. Ca și alți cercetători, V.L. Mikitas subliniază faptul că *Tetraevangelul* din 1546 are multe și frumoase xilografuri.

Autorul menționează și descrie pe scurt și alte tipărituri românești, ca un *Liturgier*, un *Evangeliar*, un *Slujebnic* și un *Molitvenic*, toate din secolul al XVII-lea, din care primele trei în limba română.

Printre tipăriturile secolului al XVIII-lea, V.L. Mikitas amintește două tipărituri în limba română păstrate în biblioteca catalogată, anume un *Irmolagion* și un *Slujebnic*. Fără îndoială că aceste tipărituri, care nu sînt datate de către V.L. Mikitas, deoarece sînt exemplare deteriorate, fără început și sfîrșit, vor atrage atenția cercetătorilor români, cu atât mai mult cu cît pe toate sînt o serie de însemnări de mare interes.

Cît privește cărțile manuscrise în limba română, V.L. Mikitas descrie următoarele: un *Minei*, un *Ocloih*, un *Triod* și o carte cu diferite manuscrise de caracter religios. Toate acestea datează din secolele XVII—XVIII.

Ca o continuare a catalogului de mai sus, a apărut în 1964, tot de sub pana prof. V.L.

Mikitas, *Catalogul manuscriselor și tipăriturilor vechi intrate în 1963 în Biblioteca Universității din Ujgorod*, provenite de la vestita mănăstire din Mukačevo. După o introducere amplă despre istoria mănăstirii de la Mukačevo și despre felul în care a fost folosit de către cercetătorii mai vechi fondul de manuscrise și cărți vechi de la această mănăstire, V.L. Mikitas descrie acele 130 de manuscrise și tipărituri vechi care au fost predate Universității. Și printre aceste manuscrise, cărți, figurează un număr mare de manuscrise din secolele al XVI-lea și al XVII-lea. În ce ne privește, semnalăm faptul că V.L. Mikitas descrie pe scurt *Teologia moralicească* din 1804. Mai important pentru noi este faptul că în catalogul lui V.L. Mikitas sînt semnalate un număr de 5 cărți românești din secolul al XVIII-lea, tipărite la Blaj. Se știe că din aceste tipărituri s-au păstrat foarte puține exemplare și de aceea cercetarea lor va aduce, negreșit, aspecte noi în istoria culturii românești transilvănene din secolul al XVIII-lea. Totodată, în catalog este semnalat un exemplar din *Octoihul* românesc tipărit la București în 1701 de către Stoica Iacob tipograful. Pe acest exemplar, precum semnalează V. L. Mikitas, sînt o serie de însemnări în limba română din 1746. Tot în fosta bibliotecă a mănăstirii din Mukačevo s-a păstrat un exemplar din istoria universală editată la Buda în 1800 în limba română.

Tot în 1964 a publicat V. L. Mikitas și catalogul manuscriselor și al cărților vechi aflate în Biblioteca Muzeului regional din Ucraina subcarpatică. Muzeul regional din Ujgorod, înființat în 1945 în cetatea din acest oraș, dispune de un foarte bogat fond de manuscrise și tipărituri vechi provenite parțial din fosta bibliotecă a eparhiei greco-catolice din Ujgorod, a mănăstirii din Mukačevo, din biblioteca asociației culturale „Просвіта” și alte fonduri, precum și din achiziții permanente. Astăzi, biblioteca muzeului dispune de o serie de cărți manuscrise de o varietate excepțională și tipărituri vechi valoroase. Este suficient să amintim, de exemplu, *Polustavul* din Ujgorod din secolul

al XIV-lea sau *Psaltirea* de la Mukačevo din același secol, ori *Evangelia* din 1401. Primul dintre aceste manuscrise prezintă pentru noi un interes aparte, deoarece, după cum semnalează prof. Mikitas, conține o serie de însemnări în limba română din secolele XVI-XVIII. Același interes prezintă și *Biblia* lui Ivan Feodorov, din 1581, în care găsim la fila 462 o însemnare din 1777 conținând lista cărților aparținătoare lui Gabriel Bandoleac. Printre cărțile enumerate găsim o *Psaltire românească* și, ceea ce este și mai important, o *Gramatică românească* și alte trei titluri de cărți românești. Printre manuscrise catalogate reține atenția un *Octoih* și un *Molitvenic*, amîndouă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, copiate de un anume Pavel dascălul din Mukačevo. Textul manuscriselor este în limba română.

Și alte manuscrise și tipărituri vechi aflate în Muzeul regional din Ujgorod descrise în catalogul prof. V. L. Mikitas contin însemnări de proveniență românească nord transilvăneană sau maramureșeană. De aceea analiza lor va oferi, fără îndoială, date și informații noi privitoare la viața spirituală și culturală a românilor din această parte a țării. Conchidem scurta noastră semnalare cu faptul că cele trei cataloage întocmite de V. L. Mikitas vor oferi cercetătorilor noștri un punct de pornire în studierea acestor bogate fonduri de cărți vechi și manuscrise.

L. D.

* * * *Introduction bibliographique à l'histoire du droit et à l'ethnologie juridique*, publicată sub direcția lui John Gilissen; de către Centre d'histoire et l'ethnologie juridique, Bruxelles, 1965.

Institutul de Sociologie al Universității libere din Bruxelles a inițiat publicarea, cu concursul Ministerului Educației Naționale și Culturii, a unei *Introduceri bibliografice la istoria dreptului și a etnografiei juridice*. Este

vorba de o bibliografie selectivă, care va da pentru fiecare problemă lucrările cele mai importante și, mai ales, cele mai recente, cu o apreciere critică generală, acolo unde este necesar. Cele circa 100 de *notițe* vor fi repartizate în șase volume sub cuvertură mobilă, ceea ce va permite ca notițele, prevăzute cu două simboluri (o literă și un număr) să fie repartizate, pe măsura tipăririi lor, în volumul cărora vor aparține în mod definitiv, și în ordinea sistematică a fiecărui volum. Tabelele de nume și de materii vor apărea după tipărirea tuturor notițelor programate pentru volumul respectiv. Un prim lot de 15 notițe a și apărut și a fost distribuit subcriptorilor.

Planul general cuprinde: tomul A: *Antichitatea*; B: *Europa medievală și modernă* (partea generală); C: idem (occidentul); D: idem (răsăritul); E: *Asia și Africa*; F: *America și Oceania*. Cu alte cuvinte, s-a adoptat un cadru cronologic și geografic în care să intre evoluția dreptului și instituțiilor în cele cinci continente, de la origini până în zilele noastre, corespunzând programului de cercetare urmărit de 30 de ani de Societatea Jean Bodin pentru istoria comparativă a instituțiilor.

Solidarizându-se istoria dreptului și etnografia juridică, s-a căutat să se pună în relief dreptul popoarelor fără scriere, al cărui studiu este esențial pentru ceea ce se numește uneori „preistoria dreptului”.

S-a făcut apel la colaboratori din toate țările, cunoscând ca buni specialiști ai perioadei, ai țării sau regiunii respective. Fiecare notiță începe printr-o scurtă introducere asupra perioadei sau regiunii studiate (cadru geografic și cronologic, periodizare, trimiteri la alte notițe conexe, precizarea instituțiilor tratate). Notița cuprinde: inventarul, pe cât cu putință complet, al bibliografiilor existente; operele generale de istoria dreptului și etnologie juridică și câteva opere recente de istorie generală a perioadei sau țării studiate; periodicele în care apar studii privind cele două discipline; principalele categorii de izvoare ale dreptului (legislație, obiceiuri, practică judiciară, doctrină etc.);

lucrările cele mai importante și recente asupra diferitelor aspecte ale dreptului, clasate după subdiviziunile clasice ale dreptului modern (drept public, drept penal, drept privat, procedură etc.).

Volumul B va cuprinde următoarele notițe: 1) dreptul celtic; 2) dreptul germanic; 3)* slavii (sec. V XII), redactate de V. Procházka, Praga; 4) dreptul bizantin (J. de Malafosse, Paris); 5) dreptul roman și lombard; 6)* regatul franc (F. L. Ganshof și R. C. van Caenegem); 7) regatul burgund (secolele V—VI); 8) feudalismul (F. L. Ganshof, Gand); 9)* dreptul canonic (J. Gaudemet, Paris); 10) dreptul ebraic; 11) dreptul roman medieval (R. Feenstra, Leyden); 12) dreptul roman (până în secolul al XVI lea); 13) dreptul natural (P. Foriers și P. Smets, Bruxelles).

În volumele C și D, fiecare notiță privește o țară determinată, colaborând V. Vaneček (Praga) pentru Cehoslovacia, D. Stajčević (Belgrad) pentru Iugoslavia, M. Andreev (Sofia) pentru Bulgaria, J. Bardach (Varșovia) pentru Polonia, H. Franguistas (Salonic) pentru Grecia. Întrunirea materialului pentru Ungaria a fost încredințată lui C. Szladitz (astăzi profesor la Columbia University) și a celui pentru Rusia lui M. Szeftel (Saettle). Notița privind* Ungaria a fost tipărită și ridică rezerve care ar trebui să facă obiectul unei prezentări critice separate. Albania și România figurează la locul convenit, de curând desemnându-se un colaborator pentru întocmirea materialului românesc.

La volumele E și F nu colaborează nici un istoric din țările socialiste. Din cele 12 notițe ale volumului A, J. Klíma (Praga), reputatul orientalist ceh, va redacta notița despre hitiți și va colabora cu G. Cardascia, (Paris) la cea consacrată drepturilor cuneiforme. J. Wolski (Cracovia) va întocmi notița despre Elam și Persia.

S-au tipărit până acum notițele marcate, mai sus, cu un asterisc, și alte 10 notițe privind Insulele britanice, Irlanda, Elveția, Japonia, dreptul Bantuc, Africa de Sud, Incașii, Aztecii și Maya, America spaniolă

(colonizarea), Canađa franceză. La notițe de o deosebită valoare științifică, precum aceea a lui G. Sautel asupra Greciei antice, se constată totuși lipsa oricăror referințe la periodicile, lucrările generale și cercetările speciale ale istoricilor din răsărit (cu excepția unor autori greci). Este o lacună nejustificată, pe care ar fi de dorit ca redacția *Introducerii* s-o poată remedia și pentru notițele tipărite, și, mai ales, pentru cele în curs de elaborare.

Importanța acestui monumental instrument de lucru, pentru toți istoricii dreptului, pentru etnologi și istorici în general, nu mai are nevoie să fie subliniată. Unele deficiențe vor putea fi remediate, treptat, prin chiar structura tehnică a lucrării. Regretînd

colaborarea redusă a istoricilor din răsărit și lipsa materialului răsăritean, acolo unde era de așteptat, trebuie să constatăm că linia generală a fost aceea a realizării unei fecunde colaborări și pînă la urmă sperăm că întreaga operă, cu rare excepții, ca aceea a notiței despre Ungaria, va putea servi cauza unei mai bune cunoașteri reciproce a popoarelor și cauza păcii. Prof. J. Gilissen, cunoscutul istoric al dreptului belgian și comparatist, asigură direcția lucrării, depunînd o muncă ale cărei rezultate pozitive pot fi apreciate și pentru care merită felicitări și urări de continuă îmbunătățire a dificilei opere începute.

V. Al. G.

Rubrica „Însemnări” a fost întocmită de: G. Iscru, A. Stan, A. Lazea, L. Demény, Tr. Ionescu-Nișcov, M. Moldoveanu, O. Cicanci, N. Camariano, C. Velichi, S. Columbeanu, C. Bușe, E. Frances, V. Al. Georgescu.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI
REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII – REVISTĂ DE ISTORIE

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHIE

DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCI-

ENNE REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE – CLUJ

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE –
IAȘI

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI

– SERIA ARTĂ PLASTICĂ

– SERIA TEATRU – MUZICĂ – CINEMATOGRAFIE

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART

STUDII CLASICE

„Studii”, revistă de istorie, publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, din domeniile istoriei medii, moderne și contemporane, universale și a României. În partea a doua a revistei — de informare științifică — sumarul este completat cu rubricile : *Probleme ale istoriografiei contemporane (studii documentare)*, *Discuții*, *Viața științifică*, *Recenzii*, *Revista revistelor*, *Însemnări*, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rânduri, trimiterile infrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului.

Numele autorilor va fi precedat de inițială. Titlurile revistelor citate în bibliografie vor fi prescurtate conform uzanțelor internaționale.

Autorii au dreptul la un număr de 50 de extrase gratuit.

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

Correspondența privind manuscrisele, schimbul de publicații etc. se va trimite pe adresa Comitetului de redacție, B-dul Aviatorilor, nr. 1, București.

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

- * * * Istoria României, I, 1960, 891 p. + 190 fig. + 16 pl., 45 lei; 1962, 1 159 p. + 20 pl., 45 lei; vol. III, 1964, 1 259 p. + 11 pl., 45 lei; vol. IV, 1964, 863 p. + 16 pl., 45 lei.
- * * * Din istoria Transilvaniei, vol. I, ed. a 3-a, 336 p. + 15 pl., vol. II, ed. a 2-a, 552 p. + 14 pl., 1963, 65,60 lei.
- * * * Die Agrarfrage in der österreichisch-ungarischen Monarchie 1900—1918. Mitteilungen auf der Konferenz der Geschichtswissenschaftler, Budapest, 4.—9. Mai 1964, 1965, 311 p., 23 lei.
- * * * Die Frage des Finanzkapitals in der österreichisch-ungarischen Monarchie 1900—1918. Mitteilungen auf der Konferenz der Geschichtswissenschaftler, Budapest, 4.—9. Mai 1964, 1965, 88 p., 17,50 lei.
- Sub redacția C. DAICOVICIU și MIRON CONSTANTINESCU, Destrămarea monarhiei austro-ungare, „Bibliotheca Historica Romaniae I”, 1964, 263 p., 9,25 lei.
- D. M. PIPPIDI și D. BERCIOU, Din istoria Dobrogei, vol. I, „Bibliotheca Historica Romaniae II”, 1965, 344 p., 13 pl., 20 lei.
- * * * Brève histoire de la Transylvanie, „Bibliotheca Historica Romaniae. Monographii III”, 1965, 468 p., 38 lei.
- * * * Corpus Vasorum Antiquorum. Îngrijit de Suzana Dimitriu și Petre Alexandrescu, cu colaborarea lui Vladimir Dumitrescu. Prefață de Em. Condurachi, 1965, 56 p., 45 pl., în mapă cartonată, 44 lei.
- VALENTIN AL. GEORGESCU, Preemiunea în istoria dreptului românesc. Dreptul de primisii în Țara Românească și Moldova, Colecția „Biblioteca istorică XII”, 1965, 418 p., 23 lei.
- D. TUDOR, Tabula Imperii Romani. Drobeta. Romula. Sueidava, 1965, 27 p., 1 hartă, 2,50 lei.
- * * * Nouvelles études d'histoire, vol. III, publiées à l'occasion du XIIe Congrès des sciences historiques, Vienne, 1965, 1965, 508 p., 29 lei.
- * * * Cronica Ghiuleștilor. Istoria Moldovei între anii 1695—1754, ediție îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, colecția „Cronicle medievale ale României V”, text grecesc însoțit de traducerea românească cu prefață, introducere, glosar și indice, 1965, 809 p., 38 lei.
- GH. DIACONU, Tirșor. Necropola din secolele III—IV e.n., 1965, 332 p. + 2 pl., 40 lei.
- C. DAICOVICIU, E. PETROVICI, GH. ȘTEFAN, La formation du peuple roumain et de sa langue, 1963, „Bibliotheca Historica Romaniae I”, 67 p. + 1 pl., 3,25 lei.
- ION POPESCU PUTURI et collab., La Roumanie pendant la deuxième guerre mondiale, „Bibliotheca Historica Romaniae 2”, 1964, 143 p., 5,25 lei.
- EM. CONDURACHI, L'Archéologie roumaine au XXe siècle, „Bibliotheca Historica Romaniae 3”, 1963, 104 p. + 18 pl., 7,25 lei.
- A. PETRIC și GH. TUTUI, L'instauration et la consolidation du régime démocratique populaire en Roumanie, 1964, „Bibliotheca Historica Romaniae 4”, 139 p., 5,25 lei.
- VASILE MACIU et collab., Introduction à l'historiographie roumaine jusqu'en 1918, „Bibliotheca Historica Romaniae 5”, 100 p., 3,75 lei.
- G. ZANE, Le mouvement révolutionnaire de 1840. Prélude de la révolution roumaine de 1848”, „Bibliotheca Historica Romaniae 6”, 107 p., 4 lei.
- ȘTEFAN PASCO, La révolte populaire de Transylvanie des années 1437—1438, „Bibliotheca Historica Romaniae 7”, 1964, 118 p., 4,50 lei.
- I. POPESCU-PUTURI et collab., La contribution de la Roumanie à la victoire sur le fascisme, „Bibliotheca Historica Romaniae 8”, 1965, 160 p., 5,25 lei.
- ALEXANDRU GRAUR, La romanité du roumain, „Bibliotheca Historica Romaniae 9”, 68 p., 2,75 lei.
- CONSTANTIN C. GIURESCU, Istoria pescuitului și a pisciculturii în România, vol. I, 1964, 391 p. + 1 pl., 31 lei.
- * * * Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare, 1964, 684 p., 62 lei.
- P. P. PANAITESCU, Obstea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orinduirea feudală, 1964, 284 p., 12,50 lei.
- ROMULUS VUIA, Tipuri de păstoriț la români, 1964, 252 p., 13 lei.
- * * * Izvoare privind istoria României, tom. I. Sub redacția lui Gh. Ștefan, 1964, 792 p., 27 lei.